

Angelika Andrzejczyk

WPŁYW EDUKACJI NA ROZWÓJ PRZEDSIĘBIORCZOŚCI

Polskie Towarzystwo Ekonomiczne

Angelika Andrzejczyk

WPŁYW EDUKACJI NA ROZWÓJ PRZEDSIĘBIORCZOŚCI

*Specjalne podziękowania dla **Profesora Adama Sadowskiego**
za nieocenione wsparcie w realizacji badań.*

POLSKIE TOWARZYSTWO EKONOMICZNE
Oddział w Białymstoku

Angelika Andrzejczyk

WPŁYW EDUKACJI NA ROZWÓJ PRZEDSIĘBIORCZOŚCI

RAPORT Z BADAŃ

Białystok 2016

Recenzent:
dr hab. Renata Przygodzka, prof. UwB

Praca naukowa finansowana ze środków budżetowych na naukę w latach 2014-2016
jako projekt badawczy w ramach programu pod nazwą „Diamentowy Grant”

DOI 10.24136/eep.mon.2016.4

ISBN 978-83-917772-3-7

© Copyright by Polskie Towarzystwo Ekonomiczne Oddział w Białymstoku
Białystok 2016

Polskie Towarzystwo Ekonomiczne Oddział w Białymstoku
15-062 Białystok, ul. Warszawska 63
<http://pte.uwb.edu.pl>, e-mail: pte@uwb.edu.pl

Korekta językowa:
Ewa Nofikow

Opracowanie DTP:
Agencja EkoPress

Druk i oprawa:
ARES s.c.

nakład: 300 egz.

SPIS TREŚCI

Wstęp	5
Rozdział 1. Wybrane aspekty przedsiębiorczości w świetle nauk społecznych	10
1.1. Charakterystyka pojęcia przedsiębiorczości i przedsiębiorcy	10
1.2. Przedsiębiorczość jako proces, zachowanie i postawa	13
1.3. Edukacja a przedsiębiorczość	15
1.4. Metody pomiaru przedsiębiorczości w świetle badań krajowych i międzynarodowych.....	17
Rozdział 2. Metodologiczne aspekty przeprowadzonych badań własnych	25
2.1. Uzasadnienie podjętych badań, problem i cel badań	25
2.2. Zastosowane metody i techniki badawcze	28
Rozdział 3. Badanie przedsiębiorczości młodzieży akademickiej województwa podlaskiego	41
3.1. Charakterystyka badanej grupy studentów	41
3.2. Skrócona charakterystyka badanej grupy studentów według różnych podziałów.....	45
3.3. Aktywność zawodowa młodzieży akademickiej	46
3.3.1. Doświadczenie zawodowe ogółu respondentów	46
3.3.2. Charakterystyka pracujących studentów według wybranych grup.....	47
3.4. Aktywność przedsiębiorcza młodzieży akademickiej	52
3.4.1. Własna działalność gospodarcza studentów	52
3.4.2. Chęć założenia własnej działalności gospodarczej przez studentów	53
3.4.3. Charakterystyka studentów posiadających doświadczenie w prowadzeniu własnej działalności gospodarczej.....	59
3.5. Dodatkowa aktywność młodzieży akademickiej w dniu badania	61
3.6. Edukacja formalna i nieformalna a jej wpływ na rozwój przedsiębiorczości młodzieży akademickiej	65
3.6.1. Postawa przedsiębiorcza – Ogólny Wskaźnik Przedsiębiorczości.....	65
3.6.2. Wiedza ekonomiczna i przedsiębiorcza zdobyta w toku studiów.....	80
3.6.3. Samoocena wiedzy z wybranych obszarów	89
3.6.4. Ocena wpływu uczelni na kształtowanie postawy przedsiębiorczej	94
3.6.5. Oferowane formy edukacji formalnej podczas realizacji studiów	103
3.6.6. Uczestnictwo w różnych formach edukacji formalnej.....	105
3.6.7. Uczestnictwo w różnych formach edukacji nieformalnej	111
3.6.8. Ocena poszczególnych form edukacji dokonana przez studentów.....	118

3.6.9. Związek edukacji z kształtowaniem postaw przedsiębiorczych młodzieży akademickiej.....	121
3.6.10. Związek edukacji z kształtowaniem przedsiębiorczości młodzieży akademickiej.....	126
3.6.11. Związek między różnymi poziomami edukacji oraz kierunkami edukacji a postawą przedsiębiorczą.....	127
Rozdział 4. Badanie przedsiębiorczości – przedsiębiorcy województwa podlaskiego	130
4.1. Charakterystyka badanej grupy – ogół respondentów.....	130
4.2. Edukacja formalna i nieformalna a jej wpływ na rozwój postaw przedsiębiorczych u przedsiębiorców	132
4.2.1. Postawa przedsiębiorcza – Ogólny Wskaźnik Przedsiębiorczości.....	132
4.2.2. Średnia ocena postawy przedsiębiorczej dla poszczególnych grup respondentów	134
4.2.3. Powody założenia własnej działalności gospodarczej.....	144
4.2.4. Oferowane formy edukacji formalnej podczas realizacji studiów	145
4.2.5. Uczestnictwo w różnych formach edukacji formalnej.....	148
4.2.6. Uczestnictwo w różnych formach edukacji nieformalnej	151
4.2.7. Kształcenie na studiach wyższych w opinii przedsiębiorców	154
4.2.8. Ocena poszczególnych form edukacji przez przedsiębiorców.....	156
4.2.9. Wiedza w zakresie przygotowania do prowadzenia własnej działalności gospodarczej, jakiej brakuje w polskim systemie szkolnictwa	159
4.2.10. Sposoby zachęcania studentów do samorozwoju.....	165
4.2.11. Związek edukacji z kształtowaniem postaw przedsiębiorczych w grupie badanych przedsiębiorców	170
4.2.12. Pozostałe związki z postawą przedsiębiorczą	173
Rozdział 5. Badanie przeprowadzone wśród specjalistów z różnych dziedzin	175
5.1. Pierwszy panel – nauczyciele przedsiębiorczości ze szkół średnich i kuratorium oświaty	175
5.2. Drugi panel – nauczyciele akademicy	182
5.3. Trzeci panel – przedstawiciele władz i instytucji lokalnych	192
5.4. Czwarty panel – przedstawiciele Instytucji Otoczenia Biznesu.....	201
5.5. Piąty panel – naukowcy badający zagadnienia związane z przedsiębiorczością	215
5.6. Szósty panel – przedsiębiorcy	226
Podsumowanie	235
Bibliografia	251
Załączniki	254

WSTĘP

Oddawany do rąk Czytelnika raport, został napisany na podstawie przeprowadzonych badań własnych, które zostały sfinansowane ze środków budżetowych na naukę w latach 2014-2016 jako projekt badawczy w ramach programu pod nazwą „Diamentowy Grant”. Publikacja skupia się głównie na zaprezentowaniu wyników badań, które mogą stanowić ważny wkład w rozwój nauk o przedsiębiorczości, dlatego też analiza literatury przedmiotu została znacznie skrócona. Zaprezentowana publikacja zawiera również rekomendacje dla przedstawicieli różnych szczebli edukacji.

Przedsiębiorczość obejmuje wiele aspektów aktywności społeczno-gospodarczej takich, jak sfera ekonomiczna czy też zachowania społeczne i edukacyjne. Przekłada się na kształtowanie postaw, stylów zachowania i wartości w życiu człowieka. Coraz silniej odnosi się do nowych aktywności ludzkich, wymagających inicjatywy, a nie jedynie do działalności gospodarczej, w związku z czym w niniejszej pracy pojęcie przedsiębiorczość nie ogranicza się jedynie do rejestracji nowej działalności gospodarczej, ale traktowane jest szerzej i odnosi się do postaw przedsiębiorczych, zachowań nakierowanych na podejmowanie aktywności zawodowej i dążenia do doskonalenia jednostki.

Aktywność przedsiębiorcza młodzieży akademickiej ma zasadniczy wpływ nie tylko na kształtowanie się relacji międzyludzkich w danej uczelni, lecz też na wzrost i rozwój gospodarczy kraju. Od młodzieży zależy przyszły kształt i rozwój systemu społeczno-gospodarczego, w jakim społeczeństwo będzie funkcjonować. Odnosząc się do raportu Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości *Przedsiębiorczość akademicka w Polsce*, stwierdzić trzeba, że wyzwaniem dla instytucji naukowych i edukacyjnych staje się m.in. kształtowanie wśród studentów postaw otwartych na przedsiębiorczość i samozatrudnienie, ponieważ działania takie są wciąż na niewystarczającym poziomie. Istnieje zatem konieczność realizacji kompleksowych badań postaw przedsiębiorczych oraz związków pomiędzy edukacją a przedsiębiorczością.

Kluczowym celem badań jest zatem zidentyfikowanie wpływu edukacji na rozwój przedsiębiorczości wśród młodzieży akademickiej, będącej na różnych po-

ziomach i kierunkach kształcenia, oraz określenie związków zachodzących pomiędzy poziomami edukacji i rodzajami kształcenia a postawami przedsiębiorczymi. Drugim celem jest zdiagnozowanie, jakie aspekty edukacji, zarówno formalnej, jak i nieformalnej, wpływają na rozwój przedsiębiorczości najsilniej i jak można to wykorzystać w celu udoskonalenia systemu kształcenia w Polsce – identyfikacja relacji pomiędzy różnorodnymi elementami edukacji przedsiębiorczej a faktycznymi działaniami o charakterze przedsiębiorczym. Istotnymi wątkami badań są również: zbadanie wpływu edukacji na rozwój postaw przedsiębiorczych wśród grupy przedsiębiorców z województwa podlaskiego, legitymujących się różnorodnym wykształceniem, oraz uzyskanie uzupełniających wniosków do badań płynących ze spotkań ze specjalistami z różnych branż i dziedzin związanych z przedsiębiorczością.

Raport składa się z pięciu rozdziałów: jednego teoretycznego, jednego metodologicznego oraz trzech analitycznych. W rozdziale pierwszym pokrótce scharakteryzowano wybrane aspekty przedsiębiorczości w świetle nauk społecznych. Wyjaśniono pojęcie, omówiono wybrane rodzaje przedsiębiorczości, metody badania oraz powiązanie w nich przedsiębiorczości i edukacji, przedstawiono także definicje edukacji formalnej i nieformalnej.

W rozdziale drugim uzasadniono podjęcie badania, przedstawiono problem i przyjęte cele badawcze. Omówiono zastosowane metody i techniki badawcze. Na potrzeby realizacji badań zbudowano nowy wskaźnik opisujący postawy przedsiębiorcze – Ogólny Wskaźnik Przedsiębiorczości (WSKP), który pozwala na ocenę postawy przedsiębiorczej respondenta. Na podstawie zbudowanego wskaźnika dokonano wyodrębnienia czterech typów postaw przedsiębiorczych. Dla każdego z trzynastu stwierdzeń opisujących postawę przedsiębiorczą można obliczyć wskaźnik szczegółowy, tj. średnią punktację tylko dla wybranego stwierdzenia, co pozwala również na ocenę pojedynczych cech (np. inicjatywy, elastyczności) respondentów.

Rozdział trzeci przedstawia wyniki badań ankietowych przeprowadzonych wśród młodzieży akademickiej województwa podlaskiego. Dokonano w nim charakterystyki badanej grupy oraz przedstawiono wyniki badań podzielone na kilka kategorii: aktywność zawodową, aktywność przedsiębiorczą i dodatkowe aktywności studentów. Następnie zaprezentowano związek edukacji formalnej i nieformalnej z rozwojem przedsiębiorczości studentów, opinie studentów o wybranych obszarach edukacji, oferowane formy edukacji formalnej podczas studiów, uczestnictwo studentów w wybranych formach edukacji formalnej i nieformalnej oraz związki edukacji z kształtowaniem postaw przedsiębiorczych i własną działalnością gospodarczą.

W kolejnym, czwartym rozdziale, przedstawiono wyniki badań przeprowadzonych w formie wywiadów wśród przedsiębiorców z województwa podlaskiego. Dokonano charakterystyki badanej grupy oraz przedstawiono wyniki badań, które głównie skupiały uwagę na związkach edukacji formalnej i nieformalnej z rozwojem postaw przedsiębiorczych. Wśród analizowanych wypowiedzi przedsiębiorców nie zabrakło ich opinii na temat wiedzy w zakresie przygotowania do prowadzenia własnej działalności gospodarczej, jakiej brakuje w polskim systemie szkolnictwa, oraz tego, co można zrobić, aby zachęcić studentów do samorozwoju.

W ostatnim rozdziale zaprezentowano główne wątki poruszone podczas paneli dyskusyjnych przeprowadzonych wśród specjalistów z różnych dziedzin zajmujących się przedsiębiorczością. Badanie to obejmowało sześć paneli, które pozwoliły na wyciągnięcie interesujących wniosków.

Raport kończy podsumowanie, w którym zaprezentowano nie tylko wnioski płynące z przeprowadzonych badań, lecz również rekomendacje dla przedstawicieli różnych szczebli edukacji dotyczące kształtowania postaw przedsiębiorczych młodzieży.

ROZDZIAŁ 1.

WYBRANE ASPEKTY PRZEDSIĘBIORCZOŚCI W ŚWIELE NAUK SPOŁECZNYCH

1.1.

Charakterystyka pojęcia przedsiębiorczości i przedsiębiorcy

Przedsiębiorczość to szeroka kategoria zjawisk obejmująca postawy, zachowania i wartości w życiu człowieka. Coraz silniej przy tym odnosi się do nowych aktywności ludzkich wymagających inicjatywy, a nie jedynie do działalności gospodarczej. W związku z tym w projekcie przedsiębiorczość nie została ograniczona jedynie do rejestracji nowej działalności gospodarczej, a poszerzono ją także o zachowania nakierowane na podejmowanie aktywności zawodowej i dążenie do doskonalenia jednostki. Działania te są nakierowane na stworzenie w społeczeństwie swoistej kultury ekonomicznej.

Przedsiębiorca w rozumieniu ustawy z dn. 2 lipca 2004 r. o swobodzie działalności gospodarczej jest to osoba fizyczna, osoba prawna i jednostka organizacyjna niebędąca osobą prawną, której odrębna ustawa przyznaje zdolność prawną – wykonująca we własnym imieniu działalność gospodarczą, przy czym za przedsiębiorców uznaje się także wspólników spółki cywilnej w zakresie wykonywanej przez nich działalności gospodarczej. Co ważne, podejmowanie, wykonywanie i zakończenie działalności gospodarczej jest wolne dla każdego na równych prawach, z zachowaniem warunków określonych przepisami prawa.

Działalnością gospodarczą zaś jest zarobkowa działalność wytwórcza, budowlana, handlowa, usługowa oraz poszukiwanie, rozpoznawanie i wydobywanie kopalin ze złóż, a także działalność zawodowa, wykonywana w sposób zorganizowany i ciągły.

Definicje prawne są stosunkowo wąskie i dlatego też przedsiębiorczość rozszerzana jest np. o postawy i zachowania nakierowane na podejmowanie aktywności zawodowej, dążenie do doskonalenia jednostki. Osoby przedsiębiorcze bowiem w swoim działaniu tworzą wartość dodaną, niezależnie od tego, czy chodzi o po-

większenie wartości przedsiębiorstwa, własnego doświadczenia czy wartości społecznej, a także nie boją się zmian zachodzących w swoim otoczeniu i są zdolne do podejmowania ryzyka. Definicja ta łączy w sobie tradycyjne definicje przedsiębiorczości (tworzenie wartości, podejmowanie ryzyka), ale i aspekt indywidualności i wartości społecznej, które są coraz częściej przywoływane w rozważaniach badaczy, np. dotyczących przedsiębiorczości społecznej.

Pojęcie przedsiębiorczości występuje w naukach ekonomicznych, społecznych, psychologicznych czy też menedżerskich, stąd też mnogość podejść i definicji. Można ją rozpatrywać, rozpoczynając od popularnego w latach 80. XX w. postrzegania jej jako drogi prowadzącej od niczego, poprzez budowę i tworzenie nowych wartości, do osiągnięcia sukcesów, ostatecznie zwieńczonych bogactwem, a kończąc na współczesnych teoriach, w których badacze podejmują się analizy przedsiębiorczości w odniesieniu do wielu różnych kategorii.¹ Dlatego też w tabeli 1 przedstawiono kilka ujęć pojęcia przedsiębiorczości.

Tabela 1.
Zestawienie wybranych podejść z nauk ekonomicznych i o zarządzaniu dotyczących przedsiębiorczości i osób przedsiębiorczych

Richard Cantillon	– zdolność do przewidywania – skłonność do podejmowania ryzyka – wykorzystywanie nadarżających się okazji
Adam Smith	– skłonność do oszczędzania – wykorzystywanie zaoszczędzonych środków do realizacji określonych przedsięwzięć – właściciele przedsiębiorstw dostarczający kapitał – dostosowywanie się do wydarzeń zachodzących w gospodarce
Jean Baptiste Say	– przenoszenie zasobów ekonomicznych z obszarów o niższej do obszarów o wyższej wydajności – tworzenie produktów dla siebie i własnego zysku – działanie na własne ryzyko – przedsiębiorca to człowiek, który tworzy przedsiębiorstwo lub obejmuje nad nim kontrolę – dostrzeganie i wykorzystywanie okazji – przedsiębiorcy siłą ekonomiczną zmian i postępu

¹ B. Glinka, S. Gudkova, *Przedsiębiorczość*, Wolters Kluwer business, Warszawa 2011, s. 18.

Joseph Schumpeter	– kombinacja środków produkcji, umożliwiającą wprowadzenie innowacji (nowy produkt, technologia, rozwiązanie organizacyjne, źródło zasobów, rynek) – przedsiębiorca to innowator
Peter Ferdinand Drucker	– ścisły związek działań przedsiębiorczych i innowacyjności prowadzących do sukcesu – poszukiwanie zmian, reagowanie na nie i wykorzystywanie nadarzającej się okazji do społecznej lub gospodarczej innowacji – przedsiębiorczość jest pracą, ale i procesem zarządzania²
Marian Pietraszewski	– nowatorstwo, polegające na poszukiwaniu wyjątkowości i odmienności w tym, co już zostało osiągnięte – poszukiwanie skuteczniejszych sposobów na realizację działalności na rynku, dające wyższą wydajność
Mariusz Bratnicki i Janusz Strużyna	– przedsiębiorczość to sposób bycia – sposób postrzegania świata, myślenia i działania, który pozwala na kreowanie i wykorzystywanie szans rozwojowych – poszukiwanie, identyfikowanie i rozwijanie dostrzeżonych szans³

Źródło: opracowanie własne na podstawie: K. Santarek (red.), *Transfer technologii z uczelni do biznesu. Tworzenie mechanizmów transferu technologii*, PARP, Warszawa 2008, s. 135; B. Jamka, *Potencjał ludzki w rozwoju przedsiębiorczości indywidualnej i korporacyjnej*, Difin, Warszawa 2012, s. 19.

Analizując jedynie kilka wybranych podejść do przedsiębiorczości, można stwierdzić, że pojęcie stale ewoluuje. Wydaje się, że wcześniejsze koncepcje opierały się bardziej na pojęciach przedsiębiorstwa, dostępnych zasobów, uzyskanych oszczędności, dokonanych inwestycji i pomnażania majątku, zaś obecnie, również w naukach ekonomicznych i naukach o zarządzaniu, coraz silniejszy akcent kładziony jest na cechy charakteru, zachowanie i postawy nie tylko przedsiębiorcy, ale również i innych osób, które postawy przedsiębiorcze wykazują.

Rola przedsiębiorczości w rozwoju gospodarczym stale rośnie. Jest to wzrost o tyle istotny, że przedsiębiorczość stała się ważnym obszarem badawczym w ekonomii i innych dziedzinach nauk. Aby sprostać rosnącym potrzebom gospodarki, rządy całego świata wprowadziły różne działania mające na celu rozwijanie rodzi-

² K. Santarek (red.), *Transfer technologii z uczelni do biznesu. Tworzenie mechanizmów transferu technologii*, PARP, Warszawa 2008, s. 135.

³ B. Jamka, *Potencjał ludzki w rozwoju przedsiębiorczości indywidualnej i korporacyjnej*, Difin, Warszawa 2012, s. 19.

mej przedsiębiorczości. Wśród głównych działań można wymienić takie zachęty do zakładania i prowadzenia działalności gospodarczej, jak: korzystniejsze systemy podatkowe, dotacje, finansowanie wzrostu i rozwoju innowacji, upraszczanie przepisów dla potrzeb przedsiębiorców⁴. Wprowadzane zachęty mogą jednak przynosić różne skutki. Skoro planowane działania dotyczą bezpośrednio aktualnych przedsiębiorców oraz tych potencjalnych, którzy mogą się nimi stać pod wpływem odpowiedniego czynnika, należy podejmować badania tychże zachęt dotyczące. Trudno jest podejmować trafne decyzje w zmiennym środowisku, jeszcze trudniej zaś nie opierając się o badania naukowe, które dostarczają pewnych, konkretnych informacji.

1.2.

Przedsiębiorczość jako proces, zachowanie i postawa

Jedna z koncepcji podziału przedsiębiorczości została wypracowana przez T. Piecuch i ujmuje ją w trzy kategorie: proces, zachowanie i postawę.

Procesualność przedsiębiorczości została ujęta jako *ciągła aktywność najpewniej objawiająca się w działaniu*. Co więcej, składa się z faz, które następują po sobie i są ukierunkowane na wykorzystanie innowacyjnego pomysłu w dostępnych warunkach otoczenia i w celu osiągnięcia korzyści. Działania te uwzględniają ryzyko realizacji zamierzonego procesu. Przebieg procesu w skrócie można opisać następująco: pojawia się pomysł, następuje identyfikacja szans, przy odpowiedniej motywacji i środkach realizacji następuje wcielenie pomysłu w życie, a efektem jest właśnie przedsiębiorczość⁵.

Przedsiębiorczość jako zachowanie polega na aktywności człowieka, określanej jako jego zachowanie, umiejętności wykorzystania pomysłów i dostrzegania szans w swoim otoczeniu, których inni nie widzą. Zachowanie to bowiem działalność, reakcja podmiotu na określone warunki otoczenia, polegająca na zmianie lub dostosowaniu zachowania do tego, co się dzieje wokół. W przypadku zachowania przedsiębiorczego jest to forma bardzo aktywna⁶.

Ostatnią analizowaną kategorią jest postawa przedsiębiorcza, która coraz silniej wkracza w nauki ekonomiczne i o zarządzaniu, ale nadal głównie charaktery-

⁴ C.A. Hartwell, *Capital Controls and the Determinants of Entrepreneurship*, Finance a úvěr-Czech Journal of Economics and Finance, 64, 2014, no. 6, s. 434.

⁵ T. Piecuch, *Przedsiębiorczość. Podstawy teoretyczne*, Wydanie drugie, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2013, s. 38-46.

⁶ Tamże.

zuje nurt badań nad przedsiębiorczością w obszarze psychologii i socjologii. Najbardziej znane badania w tym zakresie należą do Davida McClellanda⁷. Autor ten stwierdził, że normy i wartości w społeczeństwie, w szczególności w odniesieniu do „potrzeby osiągnięcia”, mają kluczowe znaczenie dla rozwoju gospodarczego. Prace McClellanda i innych bazowały na badaniach cech charakteru przedsiębiorcy⁸.

W tradycyjnej psychologii osobowości i społecznej termin „postawa” raczej wyjaśnia, niż tylko opisuje, tj. traktuje się go jako pewne wyjaśnienie ludzkich działań. Odnosi się to do poznania, emocji, motywacji. Trudno jest przy tym określić, które z elementów mają największe znaczenie. Sposobem na zoperacjonalizowanie pojęcia postawy może być wnioskowanie na podstawie zaobserwowanych zachowań⁹. Postawę przedsiębiorczą można uznać za predyspozycje (poglądy, odczucia) danej osoby do wykonania podjętej czynności, do reagowania na bodźce, otaczający świat i ludzi. Jest to twórcze i aktywne dążenie do ulepszania siebie i poprawiania warunków życia¹⁰.

Postawę przedsiębiorczą można rozwijać w drodze edukacji, która jest jedną z determinant kształtowania ludzkich postaw, umiejętności i kultury. Edukacja w tym obszarze jest istotna nie tylko ze względu na kształtowanie sposobu myślenia ludzi, ale również ze względu na zdobywane przez nich umiejętności i wiedzę, które ostatecznie przekładają się na rozwój kultury przedsiębiorczej na danym obszarze oddziaływania¹¹. Jednym z celów edukacji przedsiębiorczej jest również zachęcanie, szczególnie studentów, do rozpoczęcia kariery przedsiębiorcy¹².

⁷ D. McClelland, *The Achieving Society*, Princeton NJ, 1961.

⁸ H. Landström, G. Harirchi, F. Åström, *Entrepreneurship: Exploring the knowledge base*, Research Policy 41 (2012) s. 1154-1172.

⁹ A.S. Reber, *Słownik psychologii*, I. Kurcz i K. Skarżyńska (red.), Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2000, s. 526-527.

¹⁰ T. Piecuch, *Przedsiębiorczość. Podstawy teoretyczne*, Wydawnictwo C.H. Beck, s. 38-46.

¹¹ Education, Audiovisual and Culture Executive Agency. *Entrepreneurship Education at School in Europe. National Strategies, Curricula and Learning Outcomes*, http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/thematic_reports/135en.pdf (dostęp: 05.09.2016).

¹² S. Chen, H. Hsiao, J. Chang, C. Chou, C. Chen, C. Shen, *Can the entrepreneurship course improve the entrepreneurial intentions of students?* „International Entrepreneurship and Management Journal”, Volume 11, Issue 3, 2015, p. 559.

1.3. Edukacja a przedsiębiorczość

Od lat rośnie wysokość nakładów na edukację w przeliczeniu na ucznia/studenta, jednakże w XXI w. wzrost ten nie wpłynął na poprawę jakości kształcenia. Dostrzeżono konieczność zmiany i odejścia od modelu nauki opartego na ścisłym przekazywaniu wiedzy, a zwróceniu się ku modelowi nauczania opartemu o kształtowanie umiejętności i postaw¹³. System edukacji ma za zadanie przekazywać zatem wiedzę, kształtować umiejętności i postawy jego uczestników, również w zakresie przedsiębiorczości.

Edukacja jest to całokształt procesów wychowawczych i kształcących człowieka¹⁴. *Celem edukacji jest wychowanie w świadomości bycia autonomiczną osobą, obdarzoną godnością oraz świadomego i odpowiedzialnego uczestnictwa w życiu społecznym*¹⁵ oraz wyposażenie uczestnika systemu edukacji w instrumenty intelektualne, które pozwolą mu na samodzielne zgłębianie wiedzy oraz obiektywną ocenę odbieranych danych¹⁶. Oznacza to, że w drodze edukacji człowiek nabywa wiedzę i umiejętności, ale też kształtuje się jego osobowość i postawa wobec otaczającego świata.

Edukacja stanowi kluczową determinantę kształtowania ludzkich postaw, umiejętności i kultury, dlatego też należy edukację przedsiębiorczą wdrażać w formowaniu jak najmłodszych odbiorców¹⁷, ale również kontynuować nauczanie aż po studentów¹⁸ i doktorantów¹⁹, nie zapominając o edukacji przedsiębiorczej na póź-

¹³ K. Zimnoch, *Edukacja jako priorytet polityki społecznej i najważniejszy czynnik rozwoju społecznego*. [w:] *Polityka edukacyjna wobec rynku pracy*, Kotlorz D., Rączaszek A. (red.), Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice 2012, s. 57.

¹⁴ T. Mróz, M. Siwińska, *Słownik terminów ogólnej teorii kształcenia*, PWSZ Legnica, Legnica 2013, s. 11.

¹⁵ T.T. Brzozowski, *Przedsiębiorczość jako postawa wobec innych i świata w kontekście procesu budowania płaszczyzny dla dialogu interdyscyplinarnego. Perspektywa pedagogiczno-kulturowa*. „Przedsiębiorczość – Edukacja”, Nr 8, 2012, s. 116.

¹⁶ Tamże, s. 116.

¹⁷ *Entrepreneurship Education at School in Europe. National Strategies, Curricula and Learning Outcomes*, s. 5, http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/thematic_reports/135en.pdf (dostęp: 05.09.2016).

¹⁸ G. Kida, *Kreowanie postaw przedsiębiorczych studentów w ramach zajęć z forum integracji społeczno-gospodarczej na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II*. „Problemy Zarządzania”, Vol. 10, nr 1 (36), t. 2, 2012, s. 197.

¹⁹ K. Wach, *Kształtowanie postaw przedsiębiorczych w programach nauczania. Stan obecny i proponowane kierunki zmian*, [w:] *Kształtowanie postaw przedsiębiorczych a edukacja ekonomiczna*. P. Wa-

niejszych etapach życia ludzi. Edukacja w tym obszarze jest istotna nie tylko ze względu na kształtowanie sposobu myślenia ludzi, ale również ze względu na zdobywane przez nich umiejętności i wiedzę, które ostatecznie przekładają się na rozwój kultury przedsiębiorczej na danym obszarze oddziaływania²⁰. Jednym z celów edukacji przedsiębiorczej jest również zachęcanie, szczególnie studentów, do rozpoczęcia kariery przedsiębiorcy²¹.

W literaturze występują różne podejścia do zagadnienia edukacji przedsiębiorczej, można zatem mówić o: 1) edukacji o przedsiębiorczości, opartej na przekazywaniu wiedzy teoretycznej z zakresu zakładania i prowadzenia własnej działalności gospodarczej; 2) edukacji dla przedsiębiorczości, kształtującej umiejętności potrzebne przedsiębiorcom w prowadzeniu własnego przedsiębiorstwa; 3) edukacji przez przedsiębiorczość, podkreślając dominującą rolę edukowania aktywnych przedsiębiorców w kontekście dalszego rozwoju umiejętności biznesowych²². W tych trzech ujęciach dominuje pojęcie przedsiębiorczości w kontekście prowadzenia własnej działalności gospodarczej, a nacisk kładziony jest na zdobywanie niezbędnej wiedzy teoretycznej, kształtowanie umiejętności przydatnych przedsiębiorcy w firmie, aż po ich dalszy rozwój.

Mówi się też o edukacji w zakresie przedsiębiorczego dynamizmu. Ma ona za zadanie promowanie postaw (cech) przedsiębiorczych nie tylko w sferze własnej działalności gospodarczej, ale i w życiu codziennym²³. To ostatnie podejście szczególnie inspiruje autorkę do badań związków edukacja–przedsiębiorczość. Zbliżony podział na cztery kategorie edukacji przedsiębiorczej prezentuje T. L. Jensen (określone jako: „about”, „for”, „through”, „embedded”). Przeprowadził on także analizę treści wybranych badań z zakresu wpływu edukacji przedsiębiorczej, spójności zrozumienia definicji przedsiębiorczości, celów edukacji przedsiębiorczej oraz za-

chowiak, M. Dąbrowski, B. Majewski (red.), Fundacja Promocji i Akredytacji Kierunków Ekonomicznych, Warszawa 2012, s. 120-127.

²⁰ *Entrepreneurship Education at School in Europe. National Strategies, Curricula and Learning Outcomes*, s. 5, http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/thematic_reports/135en.pdf (dostęp: 05.09.2016).

²¹ S. Chen, H. Hsiao, J. Chang, C. Chou, C. Chen, C. Shen, *Can the entrepreneurship course improve the entrepreneurial intentions of students?* „International Entrepreneurship and Management Journal”, Volume 11, Issue 3, 2015, p. 559.

²² K. Wach, *Edukacja na rzecz przedsiębiorczości wobec współczesnych wyzwań cywilizacyjno-gospodarczych*. „Przedsiębiorczość – Edukacja”, nr 9, 2013, s. 246-257.

²³ Tamże, s. 246-257.

prezentował ocenę dotychczas stosowanych metod, jak też przedstawił własne studium przypadku²⁴.

Ważne jest, aby w badaniach edukacji nie ograniczać się jedynie do aspektu formalnego edukacji (w tym wypadku nabywania wiedzy i umiejętności podczas uczestnictwa w systemie kształcenia), ale również uwzględniać edukację nieformalną jako samodzielnie podjęte przez jednostkę działania mające na celu jej rozwijanie w wybranych aspektach bez pośrednictwa szkół czy uczelni. Edukację formalną zdefiniowano zatem jako różne aspekty edukacji pozyskiwane w drodze uczestnictwa w systemie edukacji – szkolnictwa średniego, szkolnictwa wyższego. Terminem „edukacja nieformalna” określono natomiast edukację pozyskiwaną poza systemem edukacji, tj. bez udziału szkół czy uczelni. Są to działania podejmowane przez uczestników samodzielnie, na własną rękę.

1.4

Metody pomiaru przedsiębiorczości w świetle badań krajowych i międzynarodowych

Różne aspekty przedsiębiorczości badane są przez naukowców z całego świata. Zarówno sami badacze, jak i organy władzy, poświęcają czas i środki finansowe na próby odkrycia zależności występujących między poszczególnymi zjawiskami a rozwojem przedsiębiorczości. Postawy przedsiębiorcze i efekty działań przedsiębiorców istotnie wpływają na rozwój gospodarczy i osiąganie przewagi konkurencyjnej, co przekłada się na rosnące zainteresowanie tematem przedsiębiorczości.

Jednym z często cytowanych badań dotyczących przedsiębiorczości jest Global Entrepreneurship Monitor (GEM). Jest ono także składową wielu wskaźników i badań przygotowywanych przez inne jednostki. Zastosowana w badaniu metodologia opiera się na wskaźnikach, z których głównym jest TEA²⁵ (wskaźnik określający procent ludności w wieku produkcyjnym, która jest zaangażowana w zakładanie działalności gospodarczej lub prowadzenie nowej firmy). GEM bazuje na następujących formach przedsiębiorczości: zakładaniu i prowadzeniu własnej firmy, postawie przedsiębiorczej w wymiarze chęci i predyspozycji do założenia własnego

²⁴ T.L. Jensen, *A holistic person perspective in measuring entrepreneurship education impact. Social entrepreneurship education at the Humanities*. "The International Journal of Management Education" 12 (2014), s. 349-364.

²⁵ Całkowita przedsiębiorczość we wczesnym stadium (ang. *Total early-stage Entrepreneurial Activity*). TEA nie mierzy przy tym udziału ludności prowadzącej działalność gospodarczą, a jedynie zakładającą działalność i prowadzącą ją we wczesnym stadium. Więcej: <http://www.parp.gov.pl/files/74/81/545/15203.pdf> (dostęp: 05.09.2016).

przedsiębiorstwa oraz zachowania przedsiębiorcze w już istniejących organizacjach. GEM dokonuje pomiaru za pomocą ankietowania ekspertów oraz badania populacji dorosłych. Badanie populacji dorosłych przeprowadza się na próbie co najmniej 2000 osób w każdym kraju, w każdym roku. Badanie ekspertów krajowych dokonywane jest na próbie co najmniej 36 specjalistów z różnych dziedzin powiązanych bezpośrednio lub pośrednio z przedsiębiorczością²⁶.

Odnosząc się do wyników badań GEM, przeprowadzonych w 2011 roku w Polsce, stwierdzić można, że studenci w tamtym czasie byli najgorzej ocenianą pod względem przedsiębiorczości grupą społeczną. Z porównania wyników badań ogólnopolskich do badań przeprowadzonych w sąsiednich krajach wynika, iż aktywność młodzieży akademickiej w naszym kraju była najniższa. Z drugiej strony, wskaźniki TEA i odsetek dojrzałych firm były w kraju najwyższe dla osób z wyższym wykształceniem²⁷. Nauczanie przedsiębiorczości w Polsce uznane zostało zatem za niezadowalające, a tym samym postawiono niezwykle trudne zadanie przed osobami odpowiedzialnymi za system kształcenia. W GEM z 2015 roku zmieniono nieco konstrukcję badań i analizy dotyczące wieku właścicieli obejmowały startupy i pozostałe nowo powstałe firmy. Okazuje się, że średnia wieku właścicieli startupów to 33,7 roku, zaś średnia wieku przedsiębiorców niekorzystających z nowych technologii to 37,8 roku. Za tą różnicę odpowiada przede wszystkim trzykrotnie większy udział najmłodszych przedsiębiorców (18–24 lata) wśród tych korzystających z nowych technologii. Określono zatem, że może to być optymistyczny sygnał co do potencjału przedsiębiorczego młodych Polaków²⁸. Wśród wielu uwarunkowań przedsiębiorczości zwrócono uwagę na obszar edukacji, ze szczególnym uwzględnieniem edukacji na poziomie podstawowym i średnim. Eksperti ocenili ją jako bardzo niepokojącą. Okazuje się bowiem, że uczniowie szkół podstawowych i średnich w bardzo niewielkim zakresie są zachęcani do kreatywności czy samodzielności. Nie zdobywali oni wystarczającej wiedzy ani w obszarze funkcjonowania gospodarki, ani przedsiębiorczości czy też tworzenia firm. Co gorsza, przygotowanie do założenia własnego przedsiębiorstwa na uczelniach wyższych

²⁶ Raport z badania Global Entrepreneurship Monitor – Polska 2015, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2016, s. 9-17, dostępny w Internecie: http://www.pi.gov.pl/PARP/chapter_96018.asp (dostęp: 05.09.2016).

²⁷ Raport z badania Global Entrepreneurship Monitor – Polska 2011, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Technologii Eksploatacji – PIB, Warszawa 2012, s. 33-34, dostępny w Internecie: <http://www.parp.gov.pl/files/74/81/545/15203.pdf> (dostęp: 05.09.2016).

²⁸ Raport z badania Global Entrepreneurship Monitor – Polska 2015, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2016, s. 52, dostępny w Internecie: http://www.pi.gov.pl/PARP/chapter_96018.asp (dostęp: 05.09.2016).

oceniono nieznacznie lepiej. Określono, że problem ten pogłębia się cały czas od 2011 r.²⁹. Mimo powszechności korzystania z opracowań GEM, należy zwrócić uwagę na mankamenty tychże badań. W znacznej mierze są one subiektywne, a badania typu eksperckiego nie do końca dają wiarygodny wynik. Ponadto, w badaniu oceniono jedynie, jakie cechy mogą zapewnić dobre przygotowanie do prowadzenia działalności gospodarczej, jednakże nie wykazano, które elementy warunkowań edukacyjnych są istotne w budowaniu postaw przedsiębiorczych i w jaki sposób czynniki te należy rozwijać, aby kształtować aktywność przedsiębiorczą w społeczeństwie już od najmłodszych lat. Wydaje się zatem koniecznością podejmowanie działań mogących przyczynić się do rozwoju zainteresowania przedsiębiorczością i budowania postaw przedsiębiorczych zwłaszcza wśród młodzieży.

Według raportu OECD, pomiar przedsiębiorczości dotyczy zarówno ludzi wykazujących zdolności podejmowania ryzyka i zaczynających działalność typu small business, jak i czynników utrudniających rozpoczęcie działalności przedsiębiorczej. Dane wykorzystywane w raporcie pozyskiwane są z narodowych urzędów³⁰. Głównym problemem wskazanego badania jest to, że ujęci w badaniu „przedsiębiorcy”, w przypadku zastosowania innych kryteriów oceny przedsiębiorcami już nie są. Utrudnieniem jest także dotarcie do początkujących przedsiębiorców, a często nawet odmienne klasyfikacje przedsiębiorców w różnych krajach³¹. Istotnym wnioskiem w badaniu jest stwierdzenie, że wielkość i liczba przedsiębiorstw nie jest adekwatna do liczby przedsiębiorców w danej gospodarce. Nie każde przedsiębiorstwo jest własnością przedsiębiorcy, tak samo jak nie każdy przedsiębiorca posiada własną działalność gospodarczą³². Dodatkowo, badanie nie obejmuje klasyfikacji według zawodów, co wpływa na znaczną ogólność wyników. Zauważyć jednocześnie należy, że w znacznym stopniu OECD, przygotowując raport, posiłkuje się wynikami badań GEM.

Warto także zwrócić uwagę na tradycyjną, a przy tym jedną z łatwiejszych metod mierzenia przedsiębiorczości, wykorzystywaną także w raporcie OECD – badanie wielkości i liczby małych i średnich przedsiębiorstw w gospodarce. Zasadniczą zaletą tego typu badań jest łatwość pozyskania danych, gdyż większość gospodarek prowadzi odpowiednie statystyki. Wadę natomiast stanowi ograniczenie się jedynie

²⁹ Raport z badania Global Entrepreneurship Monitor – Polska 2015, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2016, s. 70-71, dostępny w Internecie: http://www.pi.gov.pl/PARP/chapter_96018.asp (dostęp: 05.09.2016).

³⁰ D. Kłosowski, J. Bagiński, *Przedsiębiorczość i sposoby jej pomiaru*, Gazeta Innowacje, <http://imik.wip.pw.edu.pl/innowacje11/strona7.htm> (dostęp: 05.09.2016).

³¹ S.C. Parker, *The Economics of Entrepreneurship*, Cambridge University Press, New York, 2009, s. 10.

³² Tamże.

do faktycznie istniejących przedsiębiorstw, gdyż swoją postawę przedsiębiorczą można okazywać w inny sposób, na przykład poprzez dążenie do rozwoju osobistego.

Według *Raportu o stanie sektora MSP w Polsce w latach 2008-2009*, w którym przeanalizowano ponad 90 opracowań międzynarodowych dotyczących m.in. związków pomiędzy wykształceniem i przedsiębiorczością, nie ma jednoznacznie pozytywnego wpływu edukacji na wzrost liczby przedsiębiorstw. Z drugiej strony, zaobserwowano pozytywny wpływ edukacji na sposób prowadzenia firm. Istotnym wnioskiem z badań jest to, że wszystkie analizowane opracowania są w jakiś sposób stronnicze. Na niemożność porównywania wyników badań wpływa to, że badacze z różnych krajów, stosują różne miary przedsiębiorczości, edukacji oraz skuteczności funkcjonowania przedsiębiorstw. Brak jednolitej metodologii badawczej stanowi odpowiedź na pytanie, dlaczego do tej pory nie powstała jednoznacznie skwantyfikowana wiedza na temat potencjalnego wpływu edukacji na przedsiębiorczość³³.

Badania przeprowadzone w Austrii, Niemczech, Irlandii, Norwegii, Hiszpanii i Finlandii przyjęły za cel ocenę efektywności badań oceniających przedsiębiorczość i edukację. Próbowano także określić, jakie praktyki są stosowane i czego można się z nich nauczyć. W badaniu tym wykorzystano istniejące opracowania, wyniki badań i wywiady eksperckie. Dane pozyskiwane były ze źródeł ogólnodostępnych w badanych krajach. Jednym z wniosków było odkrycie problemu z pozyskiwaniem danych – w każdym kraju funkcjonuje inna kultura prowadzenia badań. W niektórych państwach badania edukacji są normą, w innych – takich badań raczej się nie prowadzi. Natomiast programy kształcące przedsiębiorczość nie uznają krytyki za źródło informacji i szanse poprawy, ale traktowane są jako źródło potencjalnej kary.³⁴ Przedstawione podejście może prowadzić zatem do braku obiektywizmu, a co gorsza do unikania oceny efektywności danych programów kształcenia i rezygnacji z ich modernizacji, jeżeli źle funkcjonują.

Naukowcy z Wielkiej Brytanii podjęli się dokonania opinii wyników istniejących metod badania umiejętności i postaw przedsiębiorczych. Za cel przyjęto określenie definicji umiejętności i postaw przedsiębiorczych, a także wykorzystanie zebranej wiedzy i użycie jej we własnych badaniach kierunkowych. Badania prowadzono na podstawie ogólnodostępnych danych zebranych w Wielkiej Brytanii oraz

³³ D. Węclawska, P. Zadura-Lichota, *Wpływ edukacji na postawy przedsiębiorcze i przygotowanie młodych Polaków do prowadzenia działalności gospodarczej*. [w:] *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 2008-2009*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2010, <http://www.parp.gov.pl/files/74/81/380/9282.pdf> (dostęp: 05.09.2016).

³⁴ U. Hytti, P. Kuopusjärvi, *Evaluating and measuring Entrepreneurship and Enterprise Education: Methods, Tools and Practices*, Small Business Institute Business Research and Development Centre, Turku School of Economics and Business Administration, 2004.

poza jej granicami, a także dwóch niedostępnych powszechnie projektów: *Research into the Educational and Economic Benefits of Enterprise Education* oraz *Research into the definition of an Enterprising School*. W toku realizacji przedsięwzięcia problemem stała się trudność w znalezieniu miar przedsiębiorczości i postaw odpowiednich do prowadzenia dalszych badań. Powodem była ograniczona dostępność do badań poświęconych przedsiębiorczości.

Badania prowadzone w USA na grupie 395 studentów w amerykańskich, w dwuletnich uczelniach (*Community colleges*) (N = 220) oraz uczelniach czteroletnich (N = 175) wskazują, że studenci studiów czteroletnich posiadają postawy przedsiębiorcze silniejsze od rówieśników z *Community College*. W badaniu wykorzystano ankietę *Entrepreneurial Attitudes Orientation* (EAO), bazującą na osiągnięciach, innowacjach, kontroli osobistej i poczuciu własnej wartości. W badaniu wskazano, że studenci uczelni czteroletnich czują się znacznie lepiej przygotowani do zakładania własnych firm niż studenci po dwuletnich uczelniach.³⁵ Jednym z wniosków było stwierdzenie, że skuteczne programy edukacyjne wymagają użycia wielu narzędzi i strategii uczenia się, często poprzez wspólne wysiłki. Potrzebne jest także uwzględnienie w badaniach różnych typów uczelni i kierunków studiów podejmowanych przez młodzież akademicką. Ich lepsza znajomość może istotnie wpłynąć na opracowanie skutecznych programów nauczania przedsiębiorczości. Wykazano także, że analizy powinny badać skuteczność różnych programów przedsiębiorczości stosowanych w różnych placówkach oświatowych³⁶.

Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości również prowadziła badania dotyczące przedsiębiorczości. W raporcie *Przedsiębiorczość akademicka w Polsce* wykazano, że wyzwaniem dla instytucji naukowych i edukacyjnych staje się m.in. kształtowanie wśród studentów postaw otwartych na przedsiębiorczość i samoza trudnienie. Przedsiębiorczość w kraju jest bowiem wciąż na niewystarczającym poziomie³⁷.

Do prowadzenia dalszych badań dotyczących przedsiębiorczości motywują różne instytucje, w tym OECD czy Komisja Europejska, przeznaczając na ten cel środki finansowe. Oprócz współfinansowania działalności naukowo-badawczej, instytucje te przygotowują szereg istotnych zaleceń dla organów władzy i wszystkich zainteresowanych podmiotów.

³⁵ S.G. Gibson, M.L. Harris, T.D. Mick, T.M. Burkhalter, *Comparing the Entrepreneurial Attitudes of University and Community College Students*, "Journal of Higher Education Theory and Practice", vol. 11(2) 2011.

³⁶ Tamże.

³⁷ *Przedsiębiorczość akademicka. Raport z badania*, op. cit., s. 29-30.

Wśród rekomendacji OECD dla Polski jest wspieranie postaw przedsiębiorczych w społeczeństwie³⁸. W ramach tego zadania mają być podjęte m.in. takie działania, jak: kampanie promujące postawy przedsiębiorcze, poprawa wizerunku przedsiębiorców, szkolenia, konferencje i spotkania informacyjne³⁹. Planowanie tak zintensyfikowanych działań i przeznaczenie znacznych środków finansowych na ich realizację implikuje konieczność sprawdzenia, czy planowane działania wpływają na społeczeństwo w wystarczającym stopniu (adekwatnym do poniesionych kosztów). Być może okaże się, że kosztowne przedsięwzięcia nie są tak efektywne, jakby się wydawało.

Według Planu Działania Przedsiębiorczość 2020, aby doprowadzić Europę do wzrostu gospodarczego i zwiększenia zatrudnienia, potrzeba większej liczby przedsiębiorców. Odnosząc się do przeglądu *Small Business Act* z kwietnia 2011 r. i komunikatu Polityka Przemysłowa⁴⁰, proponowany plan działania wyznacza perspektywy i działania, które należy podjąć w celu wsparcia przedsiębiorczości. Działania te, opierają się na rozwoju przedsiębiorczości, edukacji, szkoleniach i tworzeniu odpowiedniego środowiska biznesowego⁴¹. Za przyczynę niskiego zainteresowania społeczeństw przedsiębiorczością uważane jest zróżnicowanie w poziomie i charakterze przedsiębiorczości w różnych państwach członkowskich. Uznano, że potencjalni przedsiębiorcy w Europie borykają się z wieloma trudnościami, również z powodu edukacji – nie oferuje bowiem ona właściwej podstawy kształcenia przedsiębiorców. Komisja Europejska stara się zachęcić do budowania w społeczeństwach świadomości przedsiębiorczej. W planowanych działaniach, zwrócono uwagę na przedsiębiorców społecznych, których potencjał jest często niedoceniany również w badaniach naukowych. Zdecydowane działania na rzecz uwolnienia potencjału przedsiębiorczego oraz usuwanie istniejących przeszkód mogą zrewolucjonizować kulturę przedsiębiorczości w Europie. Komisja Europejska zaproponowała trzy obszary interwencji dotyczące⁴²:

1. edukacji i szkoleń w celu wsparcia wzrostu przedsiębiorczości i tworzenia przedsiębiorstw;
2. wzmocnienia ramowych warunków dla przedsiębiorców;

³⁸ http://www.mg.gov.pl/files/upload/11938/Prezentacja_PARP.pdf, s. 12, (dostęp: 05.09.2015).

³⁹ Tamże, s. 20.

⁴⁰ INT/573 „Przegląd programu „Small Business Act”, Bruksela, 9 września 2011 r.

⁴¹ Communication from the Commission to The European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and The Committee of the Regions, *Entrepreneurship 2020 Action Plan, Reigniting the entrepreneurial spirit in Europe*, Brussels, 9.1.2013 COM(2012) 795 final.

⁴² Tamże.

3. zdyktowania kultury przedsiębiorczości w Europie: pielęgnowaniu nowego pokolenia przedsiębiorców.

Zgodnie z założeniami Komisja będzie starała się m.in.:

- rozwijać ogólnoeuropejską inicjatywę edukacyjną przedsiębiorczości skupiającą istniejące doświadczenia europejskie i krajowe analizy wpływu, wymianę wiedzy, rozwój metod i wzajemnego mentoringu między praktykami z państw członkowskich;
- wzmacniać współpracę z państwami członkowskimi w celu wprowadzenia nauczania przedsiębiorczości w każdym kraju na podstawie realnych doświadczeń i wspierać administrację publiczną w tym działaniu;
- promować uczenie się przedsiębiorczości w nieformalnym lub pozaformalnym środowisku.

Konieczne jest stymulowanie przedsiębiorczych postaw wśród młodych ludzi. Istota roli edukacji w promowaniu postaw przedsiębiorczych i zachowań są powszechnie uznawane. Edukacja dla przedsiębiorczości jest wysoko na liście priorytetów w większości państw członkowskich UE.⁴³ Komisarz ds. edukacji, kultury, wielojęzyczności i młodzieży, A. Vassiliou wyjaśniała, że: *To trudne czasy dla krajowych budżetów, ale musimy wypracować spójne podejście do publicznych inwestycji w kształcenie i szkolenie, ponieważ jest to klucz do przyszłości naszej młodzieży i długoterminowego zrównoważonego ożywienia gospodarczego. Jeśli państwa członkowskie nie będą odpowiednio inwestować w modernizację edukacji i doskonalenia umiejętności będziemy coraz bardziej w tyle za naszymi konkurentami na całym świecie i będzie nam trudniej rozwiązać problem bezrobocia osób młodych.*⁴⁴ W trosce o młodzież, która staje przed problemem rosnącego bezrobocia, należy podejmować aktywne działania i inwestycje w edukację, rozwijające postawy przedsiębiorcze. Ze względu na wagę problemu, inwestycje te powinny opierać się na odpowiednich badaniach zarówno edukacji, jak i jej wpływu na przedsiębiorczość.

Mając na względzie powyższe rozważania, należy podjąć badania wpływu edukacji na rozwój postaw przedsiębiorczych, aby racjonalnie ocenić relacje zachodzące między tymi dwiema sferami i móc właściwie inwestować środki finansowe w ich rozwój. Ze względu na fakt, że przedsiębiorczość w Polsce jest nadal na bardzo niskim poziomie, wydaje się koniecznością podejmowanie działań mogących

⁴³ *Education & Training for Entrepreneurship*, http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/promoting-entrepreneurship/education-training-entrepreneurship/index_en.htm, (dostęp: 05.09.2016).

⁴⁴ *Wydatki państw członkowskich na edukację pod presją*, European Commission – IP/13/261 21/03/2013, komunikat prasowy, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-13-261_pl.htm (dostęp: 05.09.2016).

przyczynić się do rozwoju zainteresowania przedsiębiorczością i budowania postaw przedsiębiorczych zwłaszcza wśród młodzieży⁴⁵.

⁴⁵ *Raport z badania Global Entrepreneurship Monitor – Polska 2011*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Technologii Eksploatacji – PIB, Warszawa 2012, s. 59-60, dostępny w Internecie: <http://www.parp.gov.pl/files/74/81/545/15203.pdf> (dostęp: 05.09.2016).

ROZDZIAŁ 2.

METODOLOGICZNE ASPEKTY PRZEPROWADZONYCH BADAŃ WŁASNYCH

2.1.

Uzasadnienie podjętych badań, problem i cel badań

Działania wspierające rozwój przedsiębiorczości często w istocie mają za zadanie przeciwdziałać bezrobociu. Ze względu na wysoki poziom bezrobocia⁴⁶, warto skierować środki finansowe nie tylko na promowanie zakładania własnej działalności, ale także na motywowanie społeczeństwa do doskonalenia siebie, dążenia do rozwoju osobistego, tak aby wytworzyć kulturę przedsiębiorczości. Przy zastosowaniu odpowiednich, przemyślanych działań, można zachęcić młodzież do włożenia większego wysiłku w przygotowanie się do samodzielności i uwrażliwić ją na wykorzystywanie nadarzających się szans.

Uzasadnieniem badań jest to, że przyjęcie postawy przedsiębiorczej stanowi podstawę do rozwoju kultury ekonomicznej, wpływającej na rozwój gospodarczy. Podejmowana niejednokrotnie tematyka przedsiębiorczości w badaniach okazuje się niewyczerpana. Stosowane metody badawcze często są nieadekwatne do warunków danego kraju, a ich zakres skupia się jedynie na pojęciu przedsiębiorczości ograniczonym do zakładania lub „planowania” założenia własnej działalności. Istotny jest także brak obiektywizmu badań, uzależniony od kontekstu zadawanych pytań i opinii ekspertów. W szerokim ujęciu, przedsiębiorczość to sposób myślenia wykorzystywany w codziennym życiu, w domu i w społeczeństwie. Postawy przedsiębiorcze stanowią podstawę do podejmowania przedsięwzięć nie tylko komercyjnych, ale i o charakterze społecznym, co bywa pomijane w badaniach. Nie ujmuje się także zagadnienia dążenia osób przedsiębiorczych do udoskonalania siebie i własnych działań, które nie zawsze przyjmują formę prowadzenia własnej działal-

⁴⁶ Opracowanie własne na podstawie: *Kategoria: Rynek pracy, Grupa: Bezrobocie rejestrowane, Podgrupa: Bezrobotni zarejestrowani wg wieku i płci, Bezrobotni zarejestrowani wg poziomu wykształcenia i płci*, www.stat.gov.pl (dostęp: 05.09.2016).

ności gospodarczej. Podążając za wnioskami amerykańskich naukowców, przeprowadzane badania nie ujmują różnic w programach nauczania przedsiębiorczości stosowanych w różnych placówkach i ich wpływu na uczniów. Analizowane badania nie określają, które elementy uwarunkowań edukacyjnych są istotne w budowaniu postaw przedsiębiorczych i w jaki sposób czynniki te rozwijać tak, aby kształtować aktywność przedsiębiorczą w społeczeństwie już od najmłodszych lat. Nie podjęto jeszcze próby stworzenia modelu identyfikującego przyszłych przedsiębiorców, łączącego elementy (zalety) poprzednich badań oraz eliminującego wykazane braki. Brak opracowanej, jednolitej metodologii badawczej powoduje, że nie ma jednoznacznej wiedzy na temat wpływu edukacji na przedsiębiorczość. Omówione badania nie uwzględniały różnych typów uczelni i kierunków studiów podejmowanych przez młodzież akademicką. Badanie przedsiębiorczości na różnych typach uczelni (według kryterium własnościowego: publiczne i prywatne, według kryterium formy studiów: stacjonarne i niestacjonarne oraz według kierunków kształcenia zgodnie z metodologią GUS⁴⁷) i ocenienie wpływu edukacji nieformalnej (będącej poza programem nauczania) może istotnie wpłynąć na opracowanie skutecznych działań podnoszących poziom przedsiębiorczości i budujących postawy przedsiębiorcze. Porównanie skuteczności programów czy oferty dodatkowej dotyczącej rozwoju przedsiębiorczości stosowanych w różnych placówkach oświatowych ma kluczowe znaczenie w ocenie wpływu poszczególnych uwarunkowań edukacyjnych na przedsiębiorczość.

Konieczność realizacji kompleksowych badań postaw przedsiębiorczych zauważają nie tylko naukowcy, ale także międzynarodowe organizacje i władze europejskie. Instytucje monitorujące stan przedsiębiorczości w Polsce zwracają uwagę m.in. na brak wypracowanej metodologii badań i brak jedności (spójności) metodologii z innymi krajami. Zalecane jest zatem intensywne poszukiwanie jak najlepszych rozwiązań, a częstokroć nawet podejście krytyczne do stanu aktualnego, aby przełamać stereotypy i wypracować lepsze metody działań.

Problemem badania jest zatem niska aktywność przedsiębiorcza młodzieży akademickiej oraz braki w dotychczasowych badaniach związków edukacji i przedsiębiorczości. Jego cel to:

1. zbadanie wpływu edukacji na rozwój postaw przedsiębiorczych wśród młodzieży akademickiej o różnych poziomach i kierunkach kształcenia – identyfikacja związków zachodzących pomiędzy poziomami edukacji i rodzajami kształcenia a postawami przedsiębiorczymi;

⁴⁷ *Szkolnictwo Wyższe w Polsce*, Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, 2013, s. 35, http://www.nauka.gov.pl/g2/oryginal/2013_07/0695136d37bd577c8ab03acc5c59a1f6.pdf, (dostęp: 15.09.2016).

2. określenie, jakie aspekty edukacji, zarówno formalnej, jak i nieformalnej, wpływają na rozwój przedsiębiorczości najsilniej i jak można to wykorzystać w celu udoskonalenia systemu kształcenia w Polsce – identyfikacja relacji pomiędzy różnorodnymi elementami edukacji przedsiębiorczej a faktycznymi działaniami o charakterze przedsiębiorczym;
3. zbadanie wpływu edukacji na rozwój postaw przedsiębiorczych wśród grupy przedsiębiorców z województwa podlaskiego, którzy mają za sobą różne formy kształcenia;
4. uzyskanie uzupełniających wniosków do badań podczas spotkań ze specjalistami z różnych branż i dziedzin związanych z przedsiębiorczością.

W celu identyfikacji zależności pomiędzy wykazywanymi przez studentów cechami przedsiębiorczymi, prowadzeniem własnego przedsiębiorstwa a uczestnictwem w wybranych formach edukacji, czy innymi wyizolowanymi charakterystykami, użyto współczynnik korelacji Spearmana z zastosowanymi dwoma poziomami istotności: 0,01 i 0,05.

W efekcie planowanym rezultatem realizacji badań było wypracowanie metodologii badawczej służącej ocenie poziomu przedsiębiorczości i kształtowania się postaw przedsiębiorczych, ale także zidentyfikowanie korelacji między różnorodnymi poziomami i kierunkami edukacji. Na potrzeby badań opracowano metodę badawczą pomiaru poziomu przedsiębiorczości i kształtowania postaw przedsiębiorczych. Dokonano pomiaru postaw grupy młodzieży akademickiej i grupy przedsiębiorców z województwa podlaskiego oraz oceniono poziom przedsiębiorczości w tychże grupach na podstawie przeprowadzonych ankiet, wywiadów i dyskusji panelowych. Co więcej, zidentyfikowano powiązania występujące między różnorodnymi poziomami i kierunkami edukacji studentów a ich postawami przedsiębiorczymi, a ostatecznie przedstawiono rekomendacje dla uczelni, instytucji edukacyjnych oraz władz państwowych w zakresie edukacji przedsiębiorczej. Opracowana metoda badań pozwala na rozpoczęcie kompleksowych badań postaw przedsiębiorczych w całej Polsce.

2.2.

Zastosowane metody i techniki badawcze

Charakter obszaru badawczego wymagał kompleksowego zestawu działań, łączącego metody ilościowe i jakościowe. W realizacji założonych celów posłużono się metodą badawczą złożoną z trzech etapów (technik), na których badano różne grupy respondentów. Pierwszą z zastosowanych technik była ankieta skierowana do studentów uczących się w województwie podlaskim w semestrze letnim roku akademickiego 2014/2015. Następnie w okresie letnim przeprowadzono wywiady z przedsiębiorcami zarejestrowanymi w województwie podlaskim. Ostatni etap stanowiły panele dyskusyjne, które zostały przeprowadzone na przełomie roku 2015 i 2016. W zorganizowanych sześciu panelach dyskusyjnych wzięli udział specjaliści z różnych obszarów związanych z przedsiębiorczością. Na każdy panel była zaproszona inna grupa rozmówców.

Stosując niniejsze techniki, można było zrealizować postawione cele naukowo-badawcze. W oparciu o analizę zebranych wśród studentów ankiet określono wpływ edukacji na rozwój postaw przedsiębiorczych młodzieży akademickiej o różnych poziomach i kierunkach kształcenia, zidentyfikowano związki zachodzące pomiędzy poziomami edukacji i rodzajami kształcenia a wykazywaną postawą przedsiębiorczą, również własną działalnością gospodarczą. Dodatkowo pozyskano istotne dane charakteryzujące w sposób stosunkowo szczegółowy grupę młodzieży akademickiej z województwa podlaskiego. Uzupełnienie wniosków w tym obszarze stanowiły odpowiedzi panelistów.

W oparciu o ankiety oraz wywiady przeprowadzone wśród przedsiębiorców określono, jakie aspekty edukacji, zarówno formalnej, jak i nieformalnej, wpływają najsilniej na rozwój postaw przedsiębiorczych. Co więcej, zidentyfikowano relacje występujące pomiędzy różnorodnymi elementami edukacji przedsiębiorczej a faktycznymi działaniami o charakterze przedsiębiorczym. Dodatkowo pozyskano istotne dane charakteryzujące w sposób szczegółowy grupę przedsiębiorców z województwa podlaskiego. Pozyskana wiedza uzupełniona o wnioski z dyskusji panelowych pomogła w przygotowaniu rekomendacji służących udoskonaleniu systemu kształcenia w Polsce.

W procesie wypracowywania metody badawczej zbudowano nowy wskaźnik określający postawy przedsiębiorcze – Ogólny Wskaźnik Przedsiębiorczości, w skrócie WSKP (nazywany zamiennie wskaźnikiem postaw przedsiębiorczych).

Wskaźnik ten został zainspirowany badaniami R. Athayde⁴⁸, z tym że nową formę dostosowano do uwarunkowań polskich.

WSKP pozwala na ocenę postawy ankietowanego w oparciu o jego odpowiedzi na trzynaście stwierdzeń charakteryzujących cechy przedsiębiorcze. Stwierdzenia te to kolejno:

1. łatwo nawiązuję kontakt z innymi ludźmi;
2. nie boję się nietypowych rozwiązań;
3. umiem brać odpowiedzialność za podejmowane działania;
4. posiadam umiejętności organizacyjne;
5. pojawiające się problemy traktuję jako wyzwania;
6. chętnie angażuję się w nowe przedsięwzięcia;
7. lubię przejmować inicjatywę w realizowanych przedsięwzięciach;
8. łatwo dostosowuję się do zmian zachodzących w moim otoczeniu;
9. posiadam wiele pomysłów, które chciałabym/chciałbym zrealizować;
10. kiedy wyznaczę sobie jakiś cel, ciężko pracuję, by go osiągnąć;
11. podejmuję działania w zakresie rozwoju osobistego;
12. w trudnych sytuacjach jestem opanowana/opanowany;
13. uważam, że jestem przedsiębiorcza/przedsiębiorczy.

Respondenci mogą ustosunkować się do tych stwierdzeń poprzez udzielenie do każdego z nich jednej odpowiedzi z zakresu: *zdecydowanie nie*, *raczej nie*, *raczej tak* i *zdecydowanie tak*. Odpowiedziom tym przypisywane są rangi, odpowiednio: *zdecydowanie nie* – 0, *raczej nie* – 1, *raczej tak* – 2 i *zdecydowanie tak* – 3. Na tej podstawie budowany jest WSKP – bazuje on na średniej punktacji wyznaczonej ze wszystkich stwierdzeń. Wartość wskaźnika przedsiębiorczości oscyluje zatem w przedziale <0,3>. Na podstawie zbudowanego wskaźnika dokonano wyodrębnienia czterech typów postaw przedsiębiorczych. Jeżeli wskaźnik zawierał się w przedziale <0-1> punktu, oznacza to brak postawy przedsiębiorczej. Przedział <1-2> punktu oznacza niski stopień postawy przedsiębiorczej. Przedział <2-2,5> punktu oznacza średni stopień postawy przedsiębiorczej. Natomiast liczba punktów zawierająca się w przedziale <2,5-3> punktów oznacza wysoki stopień postawy przedsiębiorczej. Dla każdego z trzynastu stwierdzeń, opisujących postawę przedsiębiorczą można obliczyć wskaźnik szczegółowy, tj. średnią punktację, tylko dla wybranego stwierdzenia, co pozwala również na ocenę pojedynczych cech (np. inicjatywy, elastyczności) respondentów.

⁴⁸ R. Athayde, *Measuring enterprise potential in young people*, "Entrepreneurship Theory and Practice", Volume 33, Issue 2, p. 481-500, March 2009.

Badanie ankietowe przeprowadzone wśród młodzieży akademickiej

Badanie wśród młodzieży akademickiej województwa podlaskiego zostało przeprowadzone w 2015 roku (semestr letni 2014/2015) wśród studentów wszystkich funkcjonujących w tym czasie podlaskich uczelni wyższych. W doborze próby zastosowano dobór losowy warstwowy, a w badaniu wykorzystano kwestionariusz ankiety skonstruowany specjalnie na potrzeby tego badania. Próbę wyznaczono na podstawie danych pozyskanych z Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego na indywidualną prośbę badaczki (baza POL-on). Minimalną liczebność próby wyznaczono na podstawie wzoru:

$$n \geq \frac{u_a^2}{4d^2},$$

przy założonym 3% maksymalnym błędzie szacunku i 1% poziomie istotności:

$$u_{0,01} = 2,5758 \quad n \geq \frac{2,5758^2}{4 \cdot 0,03^2} \quad n \geq 1843$$

Minimalna liczebność próby przy powyższych założeniach wynosi co najmniej 1843 studentów. Jednakże w związku z tym, że niektóre uczelnie i kierunki studiów o mniejszej liczbie studiujących na nich osób, przy przyjętych założeniach weszłyby do próby w wartościach ułamkowych poszerzono próbę i ostatecznie, w zaokrągleniu, liczebność próby przyjęta do badań wyniosła 2004 osoby. Zwiększając liczebność próby, można było uzyskać wyniki dokładniej odwzorowujące populację generalną.

W badaniu zastosowano specjalnie zaprojektowany do realizacji założonych celów kwestionariusz ankietowy do samodzielnego wypełniania przez respondentów. Kwestionariusz ten był rozdawany wylosowanym grupom studentów i zbierany po jego wypełnieniu przez ankietera.

Pytania zawarte w kwestionariuszu ankiet skierowanym do studentów skupiały uwagę m.in. na tym, czy respondent wykazuje cechy wyznaczające postawę przedsiębiorczą (jeśli tak, to w jakim stopniu), czy prowadzi lub prowadził działalność gospodarczą, a w kontekście dobranej próby badawczej, czy uczestnictwo w kształceniu na poziomie studiów wyższych ma związek z przyjmowaną postawą przedsiębiorczą.

Pierwsze pytanie obejmowało trzynastę stwierdzeń (przedstawionych powyżej) dotyczących cech osobowości utożsamianych przez badacza z cechami osób przedsiębiorczych. Skonstruowane na potrzeby badań stwierdzenia miały za zada-

nie identyfikację poszczególnych cech przedsiębiorczych i ich nasilenia. Stwierdzenia te pozwoliły na obliczenie WSKP dla badanej grupy studentów.

W kwestionariuszu ograniczono się do edukacji zdobywanej w procesie formalnego kształcenia oraz edukacji nieformalnej zdobywanej poza systemem szkolnictwa.

Drugie pytanie było złożone i dotyczyło tego, czy wiedzę z zakresu form prowadzenia działalności gospodarczej, etapów zakładania własnej działalności, tworzenia biznesplanu, możliwości finansowania własnej działalności gospodarczej, ograniczania ryzyka w działalności gospodarczej, można pozyskać na danej uczelni. W przypadku każdego zagadnienia można było udzielić jednej odpowiedzi: *nie, raczej nie, raczej tak, tak*.

Następnie zapytano o określenie przez respondentów poziomu swojej wiedzy z wybranych zagadnień. Ankietowani oceniali swój poziom wiedzy z zakresu funkcjonowania gospodarki, zakładania i prowadzenia własnej działalności i przedsiębiorczości poprzez udzielenie odpowiedzi: *bardzo niski, niski, średni, wysoki, bardzo wysoki*.

Czwarte pytanie odnosiło się do oceny wpływu uczelni wyższej na kształtowanie postaw przedsiębiorczych w opinii studentów. Respondenci określali, czy uczęszczanie na zajęcia na ich uczelni wyższej ma związek z rozwojem kreatywności, nauką odpowiedzialności, zachęcaniem do rozwoju umiejętności, zapewnianiem wiedzy z zakresu działalności gospodarczej, zachęcaniem do realizacji własnych pomysłów, wspomaganiem rozwoju umiejętności komunikacyjnych i sprzyjaniem radzeniu sobie z problemami. Ustosunkowywali się do tych stwierdzeń, udzielając odpowiedzi: *nie, raczej nie, raczej tak, tak*.

Następnie sprawdzono, jakie formy edukacji są realizowane w szkole wyższej respondenta. Formy te mogły być organizowane zarówno przez jednostkę macierzystą, we współpracy z innymi jednostkami, jak i samodzielnie przez inne jednostki, które reklamowały swoją działalność skierowaną do studentów w danej jednostce za jej zgodą. Pozwala to określić, w jak różnorodnych formach edukacji mogą uczestniczyć studenci danej jednostki dzięki staraniom i działaniom uczelni. W pytaniu tym, respondenci mieli do wyboru 21 form edukacji oraz odpowiedź „inne, jakie?”. Formy te to: koła zainteresowań i/lub naukowe, spotkania z przedstawicielami urzędów, spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych (np. ZUS, fundusze inwestycyjne), spotkania z przedsiębiorcami, współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości, *e-learning*, konkursy edukacyjne, wyjazdy naukowo-badawcze, realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych, ćwiczenie wystąpień publicznych, czytanie czasopism tematycznych, kon-

ferencje (seminaria) naukowe, szkolenia praktyczne, szkolenia teoretyczne, gry edukacyjne, wizyty w instytucjach naukowo-badawczych, studia podyplomowe, praktyki zawodowe, płatne staże zawodowe, uczestnictwo w spotkaniach tematycznych, rozwiązywanie studium przypadku/casusu i „inne”.

W dalszej kolejności sprawdzono, w jakich formach edukacji formalnej i nieformalnej uczestniczyli respondenci. W pytaniu szóstym zapytano o uczestnictwo w różnych aktywnościach mogących aktywizować proces kształtowania przedsiębiorczości w ramach uczelni wyżej, tj. klasyfikowanych przez badacza jako elementy edukacji formalnej. Odpowiedzi możliwe do wyboru przy tym pytaniu pokrywały się z formami edukacyjnymi zawartymi w pytaniu piątym. Wśród odpowiedzi wymieniono zatem 21 form edukacyjnych oraz umożliwiono respondentom wymienienie innych form aktywności, w których uczestniczyli.

Pytanie siódme obejmowało edukację nieformalną. Proszono w nim respondentów o wskazanie tych form aktywności, w których brali udział poza systemem szkolnictwa. Możliwe do wybrania formy edukacji nieformalnej nieznacznie różniły się od realizowanych w ramach edukacji formalnej ze względu na specyfikę, tj. w przygotowanych odpowiedziach nie uwzględniono uczestnictwa w kołach zainteresowań i naukowych oraz czytania podręczników. Zastąpiono je słuchaniem audycji radiowych i oglądaniem programów popularnonaukowych. Po uwzględnieniu tej zmiany, odpowiedzi możliwe do wybrania w tym pytaniu obejmowały: wizyty w instytucjach naukowo-badawczych, spotkania z przedstawicielami urzędów, spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych, spotkania z przedsiębiorcami, współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości, *e-learning*, konkursy edukacyjne, wyjazdy naukowo-badawcze, realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych, ćwiczenie wystąpień publicznych, płatne staże zawodowe, konferencje (seminaria) naukowe, szkolenia praktyczne, szkolenia teoretyczne, gry edukacyjne, słuchanie audycji radiowych, oglądanie programów popularnonaukowych, praktyki zawodowe, czytanie czasopism tematycznych, uczestnictwo w spotkaniach tematycznych, rozwiązywanie studium przypadku/casusu i „inne”.

Pytania piąte, szóste i siódme, w których respondenci mieli za zadanie wskazać formy edukacji dostępne na ich uczelni i te formy, w których uczestniczyli w ramach edukacji formalnej i nieformalnej, były wielokrotnego wyboru, tj. ankietowani wskazywali wszystkie odpowiedzi, które ich zdaniem odpowiadały na postawione pytanie.

Ostatnie polecenie w części głównej ankiety dotyczyło oceny aktywizujących form edukacji pod kątem sprzyjania kształtowaniu postaw przedsiębiorczych.

Ocenie poddano 21 form edukacyjnych. Respondenci biorący udział w badaniu mogli ocenić poszczególne formy poprzez udzielenie jednej odpowiedzi z zakresu: 1, 2, 3, 4, 5, nie brałam/brałam udziału. W badaniu przyjęto, że 1 było oceną najniższą, a 5 – oceną najwyższą. Odpowiedź nie brałam/brałam udziału traktowano również jako nie wiem, nie mam zdania.

Na podstawie zebranych odpowiedzi z tego pytania uzyskano średnią ocenę poszczególnych form aktywizujących wskazujących na siłę ich oddziaływania na kształtowanie postaw przedsiębiorczych w opinii respondentów. W opracowaniu wzięto pod uwagę opinie osób, które wskazały konkretne oceny, eliminując osoby, które nie uczestniczyły w poszczególnych formach aktywności lub nie posiadały opinii na ten temat.

Ostatnim elementem ankiety była metryczka, w której zawarto 12 pytań dopełniających zebrane dotychczas informacje o charakterystykę respondenta. Zapytano respondentów m.in. o płeć (kobieta, mężczyzna), pochodzenie (wieś, miasto, w tym miasto do 10 tys. mieszkańców, miasto 10-50 tys. mieszkańców, miasto 50-100 tys. mieszkańców i miasto powyżej 100 tys. mieszkańców), ukończoną szkołę średnią (liceum ogólnokształcące, liceum profilowane, technikum i inne), szkołę wyższą. Pytanie o uczelnię (tę, w której de facto przeprowadzano ankietę) uzupełniono o takie informacje, jak: kierunek studiów, tryb studiów (stacjonarny, niestacjonarny), stopień studiów (pierwszy, drugi, jednolity magisterski) i rok studiów (pierwszy, drugi, trzeci, czwarty, piąty). Uczelnie podzielono na placówki publiczne lub niepubliczne.

W badaniu uczestniczyli studenci ze wszystkich szkół wyższych funkcjonujących w 2015 roku w województwie podlaskim, tj. studenci Akademii Teatralnej Wydziału Sztuki Lalkarskiej w Białymstoku, Nadbużańskiej Szkoły Wyższej w Siemiatyczach, Niepaństwowej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Białymstoku, Państwowej Wyższej Szkoły Informatyki i Przedsiębiorczości w Łomży, Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Suwałkach, Politechniki Białostockiej, Uczelni Jańskiego w Łomży, Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku, Uniwersytetu Muzycznego im. Fryderyka Chopina, Uniwersytetu w Białymstoku, Wyższej Szkoły Administracji Publicznej w Białymstoku, Wyższej Szkoły Agrobiznesu w Łomży, Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Wyższej Szkoły Medycznej w Białymstoku, Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Białymstoku, Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego i Turystyki w Białymstoku, Wyższej Szkoły Zawodowej Ochrony Zdrowia TWP w Łomży i Zamiejscowego Wydziału Leśnego Politechniki Białostockiej w Hajnówce.

Ankietowani reprezentowali łącznie 81 kierunków studiów, które na podstawie metodologii GUS zostały podzielone na 21 grup, a następnie na 8 grup głównych. Grupy te zostały zaprezentowane w Tabeli 2.

Tabela 2.
Wykaz kierunków studiów realizowanych w województwie podlaskim
w roku akademickim 2015/2016

L.p.	Wykaz kierunków przyporządkowanych do danej grupy kierunków
Grupa nauki humanistyczne i sztuka:	
1.	aktorstwo, architektura wnętrz, instrumentalistyka, grafika, wokalistyka, reżyseria
2.	historia, filozofia, filologia polska, filologia
Grupa kształcenie:	
1.	edukacja artystyczna, wychowanie fizyczne, edukacja techniczna, pedagogika
Grupa nauka:	
1.	biologia i ochrona środowiska
2.	chemia, fizyka, kosmetologia
3.	informatyka, informatyka i ekonometria
4.	matematyka
Grupa rolnictwo:	
1.	rolnictwo, leśnictwo
Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo:	
1.	informacja naukowa i biblioteczna
2.	administracja, ekonomiczno-prawny, logistyka, finanse i rachunkowość, zarządzanie, stosunki międzynarodowe, towaroznawstwo, międzynarodowe stosunki gospodarcze
3.	prawo, kryminologia
4.	ekonomia, europeistyka, socjologia, studia wschodnie, gospodarka przestrzenna, psychologia, polityka społeczna, kulturoznawstwo, politologia
Grupa technika, przemysł i budownictwo:	
1.	architektura i urbanistyka, architektura krajobrazu, budownictwo
2.	automatyka i robotyka, biotechnologia, technika rolnicza, energetyka, ekoenergetyka, elektrotechnika, elektronika i telekomunikacja, inżynieria biomedyczna, mechanika i budowa maszyn, ekoinżynieria
3.	zarządzanie i inżynieria produkcji, technologia żywności, inżynieria rolno-spożywcza
Grupa usługi:	
1.	bezpieczeństwo i higiena pracy, bezpieczeństwo narodowe, bezpieczeństwo wewnętrzne
2.	turystyka i rekreacja

L.p.	Wykaz kierunków przyporządkowanych do danej grupy kierunków
3.	inżynieria środowiska
4.	transport
Grupa zdrowie:	
1.	analityka medyczna, dietetyka, elektroradiologia, farmacja, dziedzina lekarsko-dentystyczna, logopedia z fonoaudiologią, fizjoterapia, dziedzina lekarska, techniki dentystyczne, zdrowie publiczne, ratownictwo medyczne, pielęgniarstwo, położnictwo
2.	praca socjalna

Źródło: opracowanie własne na podstawie metodologii Głównego Urzędu Statystycznego oraz danych pozyskanych z Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego na indywidualną prośbę badaczki (baza POL-on).

W przypadku studentów studiujących więcej niż jeden kierunek studiów (w tym również na innych uczelniach) w pierwszej kolejności wpisywali oni w metryczce uczelnię, w której prowadzane było badanie, zaś informacje o drugim lub więcej kierunkach studiów realizowanych przez respondentów mogli oni wpisać w pytaniu piątym metryczki.

Następnie zapytano o to, w jakich formach aktywności działa obecnie respondent: w kole naukowym, wolontariacie, stowarzyszeniu, partii politycznej, organizacji studenckiej, innych instytucjach czy też nigdzie.

Pytanie siódme metryczki dotyczyło działań respondentów związanych z pracą. Zapytano zatem o to, czy podczas nauki na studiach wyższych respondent pracował (nie wliczając praktyk i staży), czy wykonywana praca była zgodna z kierunkiem kształcenia. Poproszono także o określenie całkowitego stażu pracy w miesiącach.

W poleceniu ósmym zapytano o to, czy respondent (w dniu badania) prowadził własną działalność gospodarczą, a jeżeli tak, to od ilu miesięcy. Zapytano również o to, czy w przeszłości prowadził taką działalność, a jeżeli tak, to przez ile miesięcy.

Pytanie uzupełniające w tym zakresie dotyczyło tego, czy respondent zamierza założyć własną działalność gospodarczą. Możliwe odpowiedzi to *tak*, wraz z określeniem w przeciągu ilu miesięcy oraz *nie i jeszcze o tym nie myślałam/myślałem*.

Ważnym aspektem edukacyjnym jest kształcenie poprzez wychowanie, dlatego też zwrócono uwagę na prowadzenie działalności zarówno gospodarczej, jak też rolniczej przez rodziców studentów. Przedostatnie pytanie w metryczce dotyczyło tego, czy któreś z rodziców respondenta prowadzi i/lub prowadziło własną działalność gospodarczą, a ostatnie – czy któreś z rodziców prowadzi i/lub prowadziło gospodarstwo rolne.

Ankietowani zostali również zachęcani do opiniowania ankiety, zgłaszania na kwestionariuszu uwag związanych z badaniem, ponieważ takie informacje są bardzo istotne dla badacza przy projektowaniu następnych badań.

Wywiady przeprowadzone wśród przedsiębiorców

Drugą techniką zastosowaną w badaniu były wywiady z przedsiębiorcami zarejestrowanymi i prowadzącymi działalność w województwie podlaskim. Wywiady bezpośrednie ze 104 przedsiębiorcami były przeprowadzane przez ankietatorów w miesiącach letnich 2015 roku. Próba obejmowała grupę mniejszą niż próba minimalna, wynosząca ok. 400 osób. Wynikało to głównie z wysokich kosztów badania i trudności w zachęceniu do wywiadów przedstawicieli tej grupy, nieufnych i zamkniętych na badania naukowe tego typu.

W badaniu przedsiębiorców zastosowano kwestionariusz wywiadu, w którym dominująca część pytań była zbliżona do ankiet skierowanych do studentów, jednakże niektóre istotne treści zostały rozszerzone. Kwestionariusz składał się z dwóch części: głównej i metryczki. W części głównej zadano piętnaście pytań, w tym dwa otwarte, zaś w metryczce zadano pytań szesnaście. Respondenci zostali również zachęcani do zgłaszania swoich uwag dotyczących poszczególnych pytań bądź związanych z przeprowadzanym badaniem jako całością.

Pierwsze pytanie dotyczyło tego, co skłoniło przedsiębiorcę do założenia własnej działalności gospodarczej. Proponowane odpowiedzi to: brak możliwości znalezienia pracy etatowej, dążenie do niezależności materialnej, dążenie do samorealizacji, w celu podtrzymania tradycji rodzinnej i „inne”. Pytanie to było jednokrotne-go wyboru.

Następnie zapytano o to, jaki ostatni etap edukacji respondent przeszedł przed podjęciem się działalności gospodarczej. Można było wskazać edukację podstawową, gimnazjalną, zawodową, średnią lub wyższą. Pytanie to uzupełniono o wskazanie, czy prowadząc już własną działalność, ankietowany uczestniczył w kolejnych etapach edukacji. Jeżeli tak, należało wskazać, jaki był to etap edukacji: gimnazjalny, zawodowy, średni, wyższy lub „inny”.

Do przedsiębiorców, tak jak do studentów, skierowano pytanie o to, jaką wiedzę można było pozyskać na ich uczelni, w jakim stopniu w ich ocenie edukacja na poziomie wyższym wpływa na kształtowanie postaw oraz jakie formy edukacji były realizowane na uczelni respondenta, w jakich formach w ramach edukacji wyższej respondenci brali udział, a w jakich formach brali udział w ramach edukacji nieformalnej.

Treści te uzupełniono o pytanie, w jakich formach edukacji przedsiębiorcy brali udział w szkole średniej. Odpowiedzi zamknięte do tego pytania obejmowały: koła zainteresowań i/lub naukowe, spotkania z przedstawicielami urzędów, spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych, spotkania z przedsiębiorcami, *e-learning*, konkursy edukacyjne, wyjazdy naukowo-badawcze, realizowanie projektów edukacyjnych, czytanie czasopism tematycznych, szkolenia praktyczne, szkolenia teoretyczne, gry edukacyjne, wizyty w instytucjach naukowo-badawczych, praktyki zawodowe, płatne staże zawodowe, uczestnictwo w spotkaniach tematycznych, rozwiązywanie studium przypadku/casusu. Uzupełniono je o odpowiedź „inne, jakie?”.

Również przedsiębiorcy w ramach wywiadu dokonali oceny poszczególnych form aktywizujących, sprzyjających kształtowaniu postaw przedsiębiorczych, posługując się pięciostopniową skalą (od 1 do 5), przy czym 1 była oceną najniższą, a 5 – oceną najwyższą. Wybór odpowiedzi uzupełniono o odpowiedź „nie wiem”.

Przedsiębiorcy zatrudniający osoby po studiach wyższych mogli również wskazać, w jakim stopniu edukacja na tym poziomie wpłynęła na kształtowanie postaw ich pracowników w zakresie rozwoju kreatywności, uczenia odpowiedzialności, zachęcania do rozwijania umiejętności, zachęcania do realizacji własnych pomysłów, wspomagania rozwoju umiejętności komunikacyjnych i sprzyjaniu w radzeniu sobie z problemami. Do tych stwierdzeń pracodawcy mogli ustosunkować się przygotowanymi odpowiedziami: *nie, raczej nie, raczej tak, tak i nie mam zdania*.

Następne dwa pytania z części głównej były otwarte. Jedno dotyczyło wskazania, jakiej wiedzy z zakresu przygotowania i prowadzenia własnej działalności gospodarczej w opinii rozmówcy brakuje w polskim systemie szkolnictwa. Drugie pytanie dotyczyło natomiast opinii respondentów na temat tego, co można zrobić, aby zachęcić studentów do samorozwoju.

Ostatnie pytanie związane było z postawami przedsiębiorczymi rozmówców i obejmowało trzynaście stwierdzeń dotyczących cech osobowości, takich samych, jakie pojawiły się w ankietach skierowanych do studentów. Na ich podstawie obliczono WSKP dla badanej grupy przedsiębiorców.

Respondenci mogli udzielić do każdego z nich jednej odpowiedzi z zakresu: *zdecydowanie nie, raczej nie, raczej tak i zdecydowanie tak*. Odpowiedziom tym również przypisano rangi: *zdecydowanie nie* – 0, *raczej nie* – 1, *raczej tak* – 2 i *zdecydowanie tak* – 3; mogąc w ten sposób zastosować ogólny Wskaźnik Przedsiębiorczości, bazujący na średniej punktacji wyznaczonej ze wszystkich stwierdzeń oraz wskaźniki szczegółowe.

Część kwestionariusza obejmująca metryczkę składała się z szesnastu pytań. Respondentów zapytano m.in. o płeć (kobieta, mężczyzna), wiek (do 25 lat, 26-35 lat, 36-45 lat, 46 lat i więcej), pochodzenie (wieś, miasto, w tym miasto do 10 tys. mieszkańców, miasto 10-50 tys. mieszkańców, miasto 50-100 tys. mieszkańców i miasto powyżej 100 tys. mieszkańców), ukończoną szkołę średnią (liceum ogólnokształcące, liceum profilowane, technikum i inne), szkołę wyższą. Pytanie o uczelnię uzupełniono o takie informacje, jak: główny kierunek studiów, tryb studiów (stacjonarny, niestacjonarny), stopień studiów (pierwszy, drugi, jednolity magisterski), również pozostałe zrealizowane studia. Zapytano także o to, gdzie obecnie udziela się respondent: zrzeszenie, wolontariat, stowarzyszenie, partia polityczna, itp.

Dalszą część metryczki poświęcono własnej działalności gospodarczej. Pytanie ósme dotyczyło tego, czy prowadzona działalność gospodarcza była pierwszą podjętą pracą rozmówcy. Następnie zapytano o to, w jakim zawodzie pracował wcześniej respondent i ile czasu pracował, zanim założył własną działalność gospodarczą.

W wywiadzie zapytano również o to, czy wykonywana działalność gospodarcza jest zgodna z wykształceniem przedsiębiorcy. Rozmówcy, którzy prowadzili działalność niezgodną z kierunkiem kształcenia, wypowiadali się również na temat tego, czy posiadane wykształcenie jest przydatne w prowadzonej działalności. Określano również całkowity staż pracy jako przedsiębiorca, branżę, w której działa i inne branże, w których działał. Na koniec zapytano o to, czy rodzice przedsiębiorcy prowadzą lub prowadzili własną działalność gospodarczą oraz czy rodzice przedsiębiorcy prowadzą lub prowadzili własną działalność rolną. Przedsiębiorcy mogli również wypowiedzieć się na temat badania oraz obszaru badań.

Przeprowadzone panele dyskusyjne

Ostatnią zastosowaną techniką były panele eksperckie (dyskusyjne). Zorganizowano sześć takich paneli na przełomie 2015/2016 roku. Aby zebrać zróżnicowane poglądy i opinie w zakresie przedsiębiorczości, na każdy z nich zaproszono inną grupę specjalistów dobieranych celowo:

- nauczycieli szkół średnich i przedstawicieli kuratorium oświaty;
- nauczycieli akademickich;
- naukowców;
- przedstawicieli instytucji otoczenia biznesu;
- przedstawicieli władz i instytucji lokalnych;
- przedsiębiorców.

Każdy panel trwał ok. 2 godzin, a paneliści zostali przed spotkaniem poinformowani o obowiązującym scenariuszu dyskusji na danym panelu. Panele miały na celu uzupełnienie dotychczas zebranych danych.

Na pierwszy panel zostali zaproszeni nauczyciele przedsiębiorczości ze szkół średnich oraz przedstawiciel kuratorium oświaty, na drugi zaproszono nauczycieli akademickich, na trzeci przedstawiciele władz i instytucji lokalnych, na czwarty przedstawiciele Instytucji Otoczenia Biznesu, na piąty badacze przedsiębiorczości z różnych dziedzin, a na ostatni, szósty panel, doświadczonych przedsiębiorców.

Na pierwszym panelu poruszono temat cech, którymi charakteryzuje się osoba przedsiębiorcza. Zastanawiano się, która z cech najsilniej kształtuje postawę przedsiębiorczą. Następnie przedyskutowano metody nauczania stosowane na lekcjach przedsiębiorczości w kontekście rozwijania cech charakteryzujących osoby przedsiębiorcze. Oceniono również, które z metod nauczania – tradycyjne (podręczniki, czasopisma, wykłady) czy nowoczesne (studia przypadku, spotkania z przedstawicielami różnych instytucji, *e-learning*, gry edukacyjne) – są bardziej wartościowe w kontekście nauczania przedsiębiorczości oraz czy w szkołach są organizowane dodatkowe możliwości rozwoju przedsiębiorczego dla młodzieży i jak określana jest jakość i popularność dodatkowych zajęć. Ostatnie pytanie pierwszego panelu dotyczyło natomiast tego, jakie wyzwania stoją przed nauczycielami przedsiębiorczości szkół ponadgimnazjalnych.

W drugim panelu wzięli udział nauczyciele akademicy. Rozpoczęto go od rozważań o determinantach rozwoju przedsiębiorczości i tego, jakie miejsce w tych determinantach zajmuje edukacja. Dokonano ocen edukacji nieformalnej i jej znaczenia współcześnie. Również ta grupa rozmówców oceniała tradycyjne i nowoczesne formy edukacji w kontekście nauczania przedsiębiorczości. Podczas dyskusji zastanawiano się, dlaczego występuje znaczna rozbieżność w przedsiębiorczości studentów wyrażonej cechami charakteru (średnia – 2,094, na max. 3) a posiadaniem własnej działalności (liczba osób posiadających własną działalność to jedyne 5,24%), a w związku z podejrzeniem, że może mieć to związek ze studiami, zadano pytanie rozwijające, odnoszące się do tego, czy studia wykluczają działalność gospodarczą. Nauczyciele akademicy dyskutowali o tym, w jaki sposób kształtować postawę przedsiębiorczą studentów, by zwiększyć udział przedsiębiorców w tej grupie i w jakim kierunku powinien podążać system edukacji, ze szczególnym uwzględnieniem edukacji wyższej, aby wzmocnić potencjał przedsiębiorczy młodzieży.

Podczas następnego panelu dyskutowali przedstawiciele władz i instytucji lokalnych. W pierwszej kolejności ponownie dyskutowano o tym, jakie są determi-

nanty rozwoju przedsiębiorczości i jakie miejsce w tych determinantach zajmuje edukacja. Następnie eksperci ocenili instrumenty wspierania przedsiębiorczości, w tym ich skuteczność oraz Strategię Rozwoju Województwa Podlaskiego do 2020. Kolejne pytanie dotyczyło tego, jaka jest rola instytucji, w których pracują paneliści, w kształtowaniu przedsiębiorczości na poziomie powiatu i na poziomie regionu, a także to, jak specjaliści oceniają wyzwania, które stoją przed tymi instytucjami w kontekście rozwijania postaw przedsiębiorczych i przedsiębiorczości. Na koniec dokonano oceny możliwości wspierania postaw przedsiębiorczych na uczelniach wyższych, ze szczególnym uwzględnieniem roli praktyk.

Przedstawiciele instytucji otoczenia biznesu dyskutowali o przedsiębiorczości na czwartym panelu. Specjaliści najpierw wypowiedzieli się na temat tego, z jakimi brakami w wiedzy czy umiejętnościach zgłaszają się do tych instytucji potencjalni lub już funkcjonujący przedsiębiorcy. Następnie dokonano oceny skuteczności stosowanych instrumentów wspierania przedsiębiorczości. Przedstawiciele IOB wypowiedzieli się o roli, jaką odgrywa w rozwoju przedsiębiorczości edukacja, jak powinien wyglądać system edukacji przedsiębiorczej oraz jaką rolę w edukacji przedsiębiorczej powinny odgrywać IOB.

Piąty panel poświęcony był dyskusji z naukowcami z różnych dziedzin zajmującymi się zagadnieniem przedsiębiorczości. Pierwszą poruszaną kwestią było to, jakie metody badawcze są stosowane w danej dyscyplinie nauki w kontekście badania przedsiębiorczości. Naukowcy spotkali się z interdyscyplinarnymi badaniami w tym zakresie i ocenili interdyscyplinarność badań przedsiębiorczości. Poruszono również kwestię tego, czy paneliści, jako nauczyciele akademicki, stosują podczas swoich zajęć metody, które docelowo mogłyby wzmacniać postawy przedsiębiorcze wśród młodzieży.

Na ostatni panel zaproszono przedsiębiorców o wieloletnim doświadczeniu w prowadzeniu własnej działalności gospodarczej. Pytanie wstępne dotyczyło tego, co należałoby zrobić, żeby w młodych ludziach wykreować potrzebę bycia przywódcą, przedsiębiorcą. Następnie zapytano o osobiste doświadczenia przedsiębiorców w przygotowywaniu się do założenia swojej pierwszej działalności: czy przed jej podjęciem korzystali oni z jakichś form, które przygotowują do prowadzenia własnej działalności, a jeśli tak, to jakie to były formy, i jak je paneliści oceniają. Dokonano również oceny obecnie stosowanych instrumentów wspierania przedsiębiorczości oraz oceny praktyk realizowanych na poziomie kształcenia wyższego.

ROZDZIAŁ 3.

BADANIE PRZEDSIĘBIORCZOŚCI MŁODZIEŻY AKADEMICKIEJ WOJEWÓDZTWA PODLASKIEGO

3.1.

Charakterystyka badanej grupy studentów

W przeprowadzonym badaniu wzięło udział 2004 studentów podlaskich uczelni. W tej grupie 63,8% stanowiły kobiety, a 36,2% – mężczyźni.

Przyglądając się pochodzeniu studentów, stwierdzono, że 35,2% z nich pochodziło ze wsi, a 64,8% – z miasta, w tym: 11,1% pochodziło z miasta do 10 tys. mieszkańców, 18,9% ankietowanych pochodziło z miasta 10 001-50 000 mieszkańców, 10,5% pochodziło z miasta 50 001-100 000 mieszkańców, zaś 24,3% pochodziło z miasta powyżej 100 tys. mieszkańców.

Analizując kryterium wykształcenia na średnim etapie edukacji, stwierdzono, że 69,8% respondentów ukończyło liceum ogólnokształcące, 22,4% – technikum, 7,6% – liceum profilowane, a 0,2% respondentów ukończyło inną szkołę średnią (college). Ze względu na to, że grupa respondentów po innej szkole średniej jest bardzo nieliczna, nie uwzględniono jej w dalszych analizach z podziałem według szkół średnich (oznacza to, że szczegółowe charakterystyki w tym obszarze mogą nie sumować się do 100%).

W badaniu wzięli udział respondenci kształcący się na podlaskich uczelniach, reprezentujący wszystkie funkcjonujące w dniu badania uczelnie w tym województwie (Tabela 3). Najliczniejszą grupę stanowili studenci trzech uczelni: Uniwersytetu w Białymstoku – 33,58%, Politechniki Białostockiej – 28,84% i Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku – 11,93%. Spowodowane jest to dominacją tych uczelni w strukturze liczebności studentów. Udział respondentów przekroczył 1% w następujących jednostkach: Państwowej Wyższej Szkoły Informatyki i Przedsiębiorczości w Łomży – 5,09%, Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Suwałkach – 4,89%, Wyższej Szkoły Agrobiznesu w Łomży – 3,34%, Niepaństwowej Wyższej

Szkoły Pedagogicznej w Białymstoku – 2,30%, Wyższej Szkoły Administracji Publicznej w Białymstoku – 2,10% i Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Białymstoku (po 2,10%) oraz Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego i Turystyki w Białymstoku – 1,45%.

Tabela 3.
Udział w badaniu ankietowanych według uczelni (w %)

L.p.	Nazwa uczelni	Udział w %
1	Akademia Teatralna, Wydział Sztuki Lalkarskiej w Białymstoku	0,25
2	Nadbużańska Szkoła Wyższa w Siemiatyczach	0,30
3	Niepaństwowa Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Białymstoku	2,29
4	Państwowa Wyższa Szkoła Informatyki i Przedsiębiorczości w Łomży	5,09
5	Państwowa Wyższa szkoła Zawodowa w Suwałkach	4,89
6	Politechnika Białostocka	28,84
7	Uczelnia Jańskiego w Łomży	0,95
8	Uniwersytet Medyczny w Białymstoku	11,92
9	Uniwersytet Muzyczny im. Fryderyka Chopina w Białymstoku	0,55
10	Uniwersytet w Białymstoku	33,58
11	Wyższa Szkoła Administracji Publicznej im. Staszica w Białymstoku	2,10
12	Wyższa Szkoła Agrobiznesu w Łomży	3,34
13	Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku	0,65
14	Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku	2,10
15	Wyższa Szkoła Medyczna w Białymstoku	0,45
16	Wyższa Szkoła Menedżerska	0,25
17	Wyższa Szkoła Wychowania Fizycznego i Turystyki w Białymstoku	1,45
18	Wyższa Szkoła Zawodowa Ochrony Zdrowia TWP w Łomży	0,25
19	Zamiejscowy Wydział Leśny w Hajnówce	0,75

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Uczelnie zostały pogrupowane na placówki publiczne i niepubliczne. Na uczelniach publicznych studiowało 85,9%, zaś na niepublicznych – 14,1% ankietowanych studentów. Respondenci reprezentowali wszystkie kierunki studiów realizowane na podlaskich uczelniach w danym semestrze, kierunki te zostały pogrupowane w 8 grup głównych kierunków studiów i 21 podgrup (Tabela 4).

Tabela 4.
 Udział w badaniu ankietowanych według grupy kierunków (w %)

L.p.	Wykaz kierunków przyporządkowanych do danej grupy kierunków	Nazwa grupy w skrócie	Udział %
Grupa nauki humanistyczne i sztuka (7,04%):			
1	aktorstwo, architektura wnętrz, instrumentalistyka, grafika, wokalistyka, reżyseria	GH-A	1,50
2	historia, filozofia, filologia polska, filologia	GH-H	5,54
Grupa kształcenie (10,43%):			
3	edukacja artystyczna, wychowanie fizyczne, edukacja techniczna, pedagogika	GK-P	10,43
Grupa nauka (8,78%):			
4	biologia i ochrona środowiska	GN-B	1,45
5	chemia, fizyka, kosmetologia	GN-F	2,14
6	informatyka, informatyka i ekonometria	GN-I	4,34
7	matematyka	GN-M	0,85
Grupa rolnictwo (2,05%):			
8	rolnictwo, leśnictwo	GR-R	2,05
Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo (29,49%):			
9	informacja naukowa i biblioteczna	GS-D	0,05
10	administracja, ekonomiczno-prawny, logistyka, finanse i rachunkowość, zarządzanie, stosunki międzynarodowe, towaroznawstwo, międzynarodowe stosunki gospodarcze	GS-E	15,97
11	prawo, kryminologia.	GS-P	4,64
12	ekonomia, europeistyka, socjologia, studia wschodnie, gospodarka przestrzenna, psychologia, polityka społeczna, kulturoznawstwo, politologia	GS-S	8,83
Grupa technika, przemysł i budownictwo (17,61%):			
13	architektura i urbanistyka, architektura krajobrazu, budownictwo	GT-A	6,59
14	automatyka i robotyka, biotechnologia, technika rolnicza, energetyka, ekoenergetyka, elektrotechnika, elektronika i telekomunikacja, inżynieria biomedyczna, mechanika i budowa maszyn, ekoinżynieria	GT-I	8,68
15	zarządzanie i inżynieria produkcji, technologia żywności, inżynieria rolno-spożywcza	GT-P	2,34

L.p.	Wykaz kierunków przyporządkowanych do danej grupy kierunków	Nazwa grupy w skrócie	Udział %
Grupa usługi (9,18%):			
16	bezpieczeństwo i higiena pracy, bezpieczeństwo narodowe, bezpieczeństwo wewnętrzne	GU-B	5,74
17	turystyka i rekreacja	GU-L	0,80
18	inżynieria środowiska	GU-O	2,14
19	transport	GU-T	0,50
Grupa zdrowie (15,42%):			
20	analityka medyczna, dietetyka, elektroradiologia, farmacja, dziedzina lekarsko-dentystyczna, logopedia z fonaudiologią, fizjoterapia, dziedzina lekarska, techniki dentystyczne, zdrowie publiczne, ratownictwo medyczne, pielęgniarstwo, położnictwo	GZ-M	14,27
21	praca socjalna	GZ-O	1,15

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

W badanej próbie respondenci najliczniej reprezentowali grupę nauk społecznych, gospodarkę i prawo (29,49%). Największy udział z podgrup kierunków stanowiły podgrupy: GS-E: 15,97% z podgrupy nauk społecznych, GZ-M: 14,27% z podgrupy zdrowie i GK-P: 10,43% z podgrupy kształcenie.

W obszarze studiów 66,5% ankietowanych studentów studiowało stacjonarnie, zaś 33,5% – niestacjonarnie; 65,47% studiowało na pierwszym stopniu studiów (licencjackim lub inżynierskim), 22,40% – na drugim stopniu studiów (magisterskim), a 12,13% – na studiach jednolitych magisterskich.

W przypadku studentów pierwszego stopnia, na pierwszym roku było 22,33% z nich, 40,55% było na drugim roku, a 37,12% – na trzecim. Ankietowani studenci drugiego stopnia w 65,03% byli na pierwszym roku, a 34,97% – na roku drugim. Wśród respondentów będących na studiach jednolitych magisterskich 37,86% było na pierwszym roku, 5,76% – na drugim, 37,86% – na trzecim, 12,35% – na czwartym, a 6,17% – na roku piątym. Wśród wszystkich ankietowanych 18,61% studiuje bądź studiowało drugi lub więcej kierunków studiów.

W przypadku 36,58% respondentów któreś z rodziców (jedno lub oboje) prowadzi lub prowadziło własną działalność gospodarczą, natomiast w przypadku 34,73% ankietowanych studentów któreś z rodziców bądź też oboje prowadzą lub prowadzili gospodarstwo rolne.

3.2.

Skrócona charakterystyka badanej grupy studentów według różnych podziałów

W związku z wieloma danymi pozyskanymi podczas badań na stosunkowo dużej, reprezentatywnej grupie studentów województwa podlaskiego postanowiono przytoczyć w analizie również charakterystyki studentów według podziału na różne kryteria: płeć, pochodzenie, ukończona szkoła średnia, typ uczelni, grupa kierunku studiów, tryb i stopień studiów oraz podjęty kolejny kierunek studiów. Dane w formie tabelarycznej (Tabele 112-131) znajdują się w załącznikach.

Spośród wielu wniosków, które wysnuto na podstawie analizy danych, warto zwrócić uwagę na kilka. Wśród ankietowanych charakteryzowanych według płci dominują studenci będący po liceum ogólnokształcącym, co ma zapewne związek ze strukturą osób kończących szkoły średnie. Jednakże w przypadku mężczyzn wysoki jest udział osób po technikum (37,6%). Wśród badanych kobiet najwięcej studiuje w grupie kierunków „nauki społeczne” (32,3%), zaś wśród ankietowanych mężczyzn najwięcej studiuje w grupie „technika”.

W przypadku analizowania pochodzenia ankietowanych okazuje się, że wśród studentów ze wsi jest większy udział osób po technikum (28,6%) niż w przypadku grupy studentów pochodzących z miasta (19%). Zaskakujące może być to, że w grupie studentów pochodzących ze wsi jedynie 4,1% studentów studiuje kierunek będący w grupie kierunków „rolnictwo”. Dodatkowo, w grupie respondentów ze wsi niższy jest udział studentów podejmujących się kolejnego kierunku studiów niż w grupie pochodzącej z miasta.

Analiza grupy studentów według kryterium ukończonej szkoły średniej również prowadzi do ciekawych wniosków. Wśród studentów będących po technikum dominują mężczyźni (60,8%), co odpowiada także strukturze osób kończących tę szkołę. W grupie po liceum ogólnokształcącym i profilowanym znacznie dominują osoby pochodzące z miasta, zaś w grupie po technikum udział osób pochodzących ze wsi i z miasta jest zbliżony.

Co ciekawe, osoby będące po liceum ogólnokształcącym zdecydowanie wybierają uczelnie publiczne (90,6%), ale również studia stacjonarne (74,6%). W przypadku dwóch grup, po liceum ogólnokształcącym i profilowanym, jest nieco wyższy udział osób studiujących na studiach jednolitych magisterskich w porównaniu do udziału studentów tego stopnia w grupie będącej po technikum.

Analiza materiału według kryterium kierunku studiów pozwala dostrzec, że w większości grup kierunków dominują kobiety, wyjątek stanowi grupa „techni-

ka” (62,9%) i „rolnictwo” (70,7%). W prawie wszystkich grupach kierunków studiów dominują również osoby pochodzące z miasta, wyjątek stanowi grupa kierunków „rolnictwo”, w której to dominują osoby pochodzące z obszarów wiejskich (70,7%). Najwyższy udział osób studiujących drugi kierunek studiów odnosi się natomiast do grupy kierunków „nauki humanistyczne” (27%).

Co ciekawe, w grupie „rolnictwo” jest najwyższy udział młodzieży, której rodzice posiadają lub posiadali własne gospodarstwo rolne (73,2%) i własną działalność gospodarczą (51,2%). W przypadku tej grupy podejrzewa się, że tak wysoki udział młodzieży, której rodzice mieliby prowadzić własną działalnością gospodarczą, może mieć związek z pomyleniem przez studentów obu rodzajów działalności: rolnej z gospodarczą.

W przypadku studentów studiujących w różnych trybach studiów, większy udział osób studiujących drugi kierunek studiów dotyczy grupy studentów będących na studiach niestacjonarnych (24,4%).

Mimo, że we wszystkich grupach, według podziału na realizowane stopnie studiów, dominują kobiety, to udział kobiet w grupie studentów studiów jednolitych magisterskich jest jeszcze wyższy (73,7%). Studiuje tu również najwięcej osób po liceum ogólnokształcącym (91,8%). Co ciekawe, w grupie studentów studiujących w trybie studiów jednolitych magisterskich jest najwyższy udział osób, których rodzice mają lub mieli własną działalność gospodarczą. Może to mieć związek z tym, że na tym kierunku studiów dominują specjalizacje medyczne czy też prawnicze, które kojarzą się z własnym gabinetem czy też poradnią. Wydaje się, że w zawodach lekarskich i prawniczych częstą praktyką jest przekazywanie swojej pasji i działalności dzieciom.

Warto jest też przyrzeć się bliżej profilowi osób podejmujących się kolejnego czy też drugiego kierunku studiów. Są to głównie kobiety, osoby pochodzące z miasta, młodzież po liceum ogólnokształcącym i studenci studiujący na uczelni publicznej.

3.3

Aktywność zawodowa młodzieży akademickiej

3.3.1. Doświadczenie zawodowe ogółu respondentów

Zaskakująco pozytywnym wynikiem badań, w opinii autorki, jest to, że ponad połowa ankietowanych studentów (54,19%) pracowała podczas studiów (nie wliczając w to praktyk i staży). Wśród ankietowanych, 43,01% nigdy nie pracowało, oznacza to, że 11,18% studentów zdobyło doświadczenie zawodowe, podejmując

pracę, ale nie jako studenci. Pracę zgodną z kierunkiem kształceniem wykonywało 18,71% ankieterowanych, to jest 34,53% pracujących studentów.

Całkowity staż pracy studentów (niezależnie, czy podczas studiów czy nie) wskazuje na stosunkowo krótkie doświadczenie studentów z pracą, tj. większość ankieterowanych, pracujących studentów (62,86%), posiada doświadczenie poniżej jednego roku, 16,04% pracowało od 12 do 24 miesięcy włącznie, 9,4% pracowało od 24 do 36 miesięcy włącznie, 4,79% pracowało od 36 do 48 miesięcy włącznie, 2,49% pracowało od 48 do 60 miesięcy włącznie, a 9,77% ankieterowanych studentów pracowało powyżej 60 miesięcy.

3.3.2. Charakterystyka pracujących studentów według wybranych grup

Podczas studiów 53,6% ankieterowanych kobiet i 55,2% ankieterowanych mężczyzn pracowało, przy czym 27,1% pracujących kobiet i 47,3% pracujących mężczyzn wykonywało pracę zgodną z kierunkiem kształcenia.

Struktura doświadczenia zawodowego kobiet jest odmienna niż mężczyzn, gdyż udział studentek o krótszym doświadczeniu (do jednego roku) jest wyższy niż mężczyzn (Tabela 5). W okresie posiadanego doświadczenia powyżej jednego roku wśród mężczyzn udział ten jest wyższy niż u kobiet.

Tabela 5.

Długość doświadczenia zawodowego studentów – według płci (w %)

Według płci	Doświadczenie do jednego roku	1 rok – 2 lata	2 lata – 3 lata	3 lata – 4 lata	4 lata – 5 lat	Powyżej 5 lat	Razem
Kobiety	63,37	13,51	8,63	4,32	1,95	8,22	100,00
Mężczyźni	53,30	18,16	9,43	4,95	3,07	11,09	100,00

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

W okresie studiów pracowało 52,2% ankieterowanych studentów pochodzących ze wsi i 55,3% studentów pochodzących z miasta. Pracę zgodną z kierunkiem kształcenia wykonywało natomiast 31,8% pracujących studentów pochodzących ze wsi i 35,9% pracujących studentów pochodzących z miasta.

Porównując struktury całkowitego stażu pracy pracujących studentów pochodzących ze wsi i z miasta (Tabela 6), można powiedzieć, że wśród studentów ze wsi większy jest udział osób mających doświadczenie do jednego roku niż wśród studentów z miasta. Struktura ta w większości odwraca się wraz z wydłużeniem stażu.

Tabela 6.
Długość doświadczenia zawodowego studentów – według pochodzenia (w %)

Według pochodzenia	Doświadczenie do jednego roku	1 rok – 2 lata	2 lata – 3 lata	3 lata – 4 lata	4 lata – 5 lat	Powyżej 5 lat	Razem
Ze wsi	63,50	14,80	9,00	4,00	2,10	6,60	100,00
Z miasta	57,72	15,45	8,90	4,84	2,49	10,60	100,00

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Podczas studiów pracowało 50,7% studentów kończących licea ogólnokształcące, 64,7% ankietowanych kończących licea profilowane i 61,5% respondentów kończących technikum; zatem największy udział pracujących jest w grupie studentów po szkole profilowanej, a następnie po technikum. Można przypuszczać, że to się w pewien sposób wiąże z pozyskiwanymi podczas nauki umiejętnościami i kwalifikacjami. Pracę zgodnie z kierunkiem kształcenia wykonywało 28,5% pracujących studentów, którzy ukończyli liceum ogólnokształcące, 38,8% pracujących respondentów będących po liceum profilowanym i 41,9% pracujących studentów, którzy ukończyli technikum.

Porównując struktury grup respondentów po różnych szkołach średnich, warto zwrócić uwagę, że największy udział studentów o najdłuższym doświadczeniu zawodowym, powyżej pięciu lat, odnotowano wśród ankietowanych po liceum profilowanym (24,27%). W grupie tej najmniejszy jest również udział studentów z doświadczeniem do jednego roku (Tabela 7).

Tabela 7.
Długość doświadczenia zawodowego studentów –
według ukończonej szkoły średniej (w %)

Według ukończonej szkoły średniej	Doświadczenie do jednego roku	1 rok – 2 lata	2 lata – 3 lata	3 lata – 4 lata	4 lata – 5 lat	Powyżej 5 lat	Razem
Liceum ogólnokształcące	65,51	14,44	7,89	4,01	2,14	6,01	100,00
Liceum profilowane	40,78	12,62	9,71	10,68	1,94	24,27	100,00
Technikum	51,56	17,99	11,42	3,80	2,77	12,46	100,00

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Największy udział osób pracujących w grupach wyznaczonej na podstawie kryterium kierunku studiów (Tabela 8) dotyczy grupy „rolnictwo” (65,9%), następnie zaś grupy „kształcenie” (63,6%) oraz grupy „nauka” (62,9%). Tak wysoki udział osób pracujących podczas studiów w grupie rolnictwo może mieć związek z pracą na gospodarstwie rolnym.

Tabela 8.
Charakterystyka studentów pracujących podczas trwania studiów –
według grupy kierunku studiów (w %)

L.p.	Grupa kierunków studiów	Udział osób pracujących podczas studiów	w tym udział osób pracujących zgodnie z wykształceniem
1	Grupa nauka	43,2	40,8
2	Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	62,9	29,8
3	Grupa nauki humanistyczne i sztuka	52,5	28,4
4	Grupa zdrowie	39,8	31,7
5	Grupa technika, przemysł i budownictwo	53,0	47,6
6	Grupa usługi	51,1	25,5
7	Grupa kształcenie	63,6	34,6
8	Grupa rolnictwo	65,9	51,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Dodatkowo, wydaje się potwierdzać to najwyższy z pośród wszystkich grup udział osób pracujących zgodnie z kierunkiem kształcenia w tej grupie (51,9%). Natomiast najniższy odsetek pracujących studentów reprezentuje grupę „zdrowie” co może mieć związek z dużą liczbą zajęć (kierunki medyczne), jednakże najniższy udział osób pracujących zgodnie z wykształceniem nie dotyczy tej grupy kierunków, a grupy usługi (25,5%).

Udział respondentów według stażu pracy na poszczególnych grupach kierunków studiów zaprezentowano w Tabeli 9. We wszystkich grupach dominuje najwyższy udział ankietowanych o krótkim stażu pracy – do jednego roku, jednakże w przypadku grupy „rolnictwo” zbliżony udział stanowią studenci o doświadczeniu w zakresie 1-2 lat oraz powyżej 5 lat.

W przypadku grupy kierunków „nauka” nie ma respondentów, którzy posiadaliby doświadczenie powyżej 4 lat. Wśród respondentów z wysokim stażem pracy, oprócz grupy „rolnictwo”, warto odnotować udział stażu powyżej 5 lat pracy w grupie „kształcenie” i „zdrowie”.

Tabela 9.

Długość doświadczenia zawodowego studentów – według grupy kierunku studiów (w %)

L.p.	Grupa kierunków studiów	Doświadczenie do jednego roku	1 rok – 2 lata	2 lata – 3 lata	3 lata – 4 lata	4 lata – 5 lat	Powyżej 5 lat	Razem
1	Grupa nauka	73,2	12,2	11,0	3,6	0,0	0,0	100,0
2	Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	56,7	14,4	12,1	3,7	3,4	9,7	100,0
3	Grupa nauki humanistyczne i sztuka	65,8	16,4	7,6	3,8	1,3	5,1	100,0
4	Grupa zdrowie	66,2	10,1	5,0	4,3	1,4	13,0	100,0
5	Grupa technika, przemysł i budownictwo	64,8	14,8	7,1	5,1	2,6	5,6	100,0
6	Grupa usługi	55,1	24,5	9,2	1,0	1,0	9,2	100,0
7	Grupa kształcenie	50,7	15,7	6,4	9,3	3,6	14,3	100,0
8	Grupa rolnictwo	33,4	25,9	7,4	7,4	0,0	25,9	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Podczas studiów pracowało 46% respondentów studiujących stacjonarnie i 70,4% osób studiujących niestacjonarnie, przy czym pracę zgodną z kierunkiem kształcenia podejmowało 26,1% pracujących ankietowanych studiujących stacjonarnie i 45,5% pracujących studentów niestacjonarnych. W opinii badaczki bardzo niski jest udział pracujących respondentów studiujących niestacjonarnie, mimo że jest to udział 70,4% w tej grupie. Opinia ta jest związana z tym, że studenci niestacjonarni uczą się jedynie dwa-trzy dni w tygodniu (w weekend) i pozostały czas mogą zagospodarować inaczej. Jeżeli prawie 30% studentów niestacjonarnych nie pracuje, może to świadczyć o tym, że są oni w pewien sposób niesamodzielnymi, nieodpowiedzialnymi i utrzymywani przez osoby trzecie.

Podczas studiów pracowało 52% respondentów studiujących na pierwszym stopniu, 68,8% studiujących na drugim stopniu i 39,1% ankietowanych będących na studiach jednolitych magisterskich. Pracę zgodną z kierunkiem kształcenia podejmowało 32,8% pracujących ankietowanych studiujących na pierwszym stopniu studiów, 41,4% pracujących osób studiujących na drugim stopniu i 24,2% pracujących ankietowanych będących na studiach jednolitych magisterskich.

Tabela 10.
Długość doświadczenia zawodowego respondentów –
według trybu i stopnia studiów (w %)

Według trybu	Doświadczenie do jednego roku	1 rok – 2 lata	2 lata – 3 lata	3 lata – 4 lata	4 lata – 5 lat	Powyżej 5 lat	Razem
Stacjonarny	77,3	10,8	6,5	3,1	0,6	1,7	100,0
Niestacjonarny	36,3	21,1	12,2	6,5	4,6	19,3	100,0
Według stopnia studiów	Doświadczenie do jednego roku	1 rok – 2 lata	2 lata – 3 lata	3 lata – 4 lata	4 lata – 5 lat	Powyżej 5 lat	Razem
Pierwszy stopień	63,6	16,7	8,2	3,1	1,4	7,0	100,0
Drugi stopień	49,1	13,6	11,1	8,3	3,7	14,2	100,0
Jednolite magisterskie	65,4	10,6	6,7	2,9	4,8	9,6	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Całkowity staż pracy pracujących respondentów będących na studiach stacjonarnych różni się od stażu ankietowanych studentów ze studiów niestacjonarnych (Tabela 10). Pracujący respondenci o dłuższym doświadczeniu niż rok stanowią znacznie wyższy udział wśród studentów niestacjonarnych niż wśród ankietowanych będących na studiach stacjonarnych. Studenci stacjonarni za to zdecydowanie dominują w doświadczeniu powyżej jednego roku czasu w porównaniu do struktury doświadczenia studentów niestacjonarnych.

W przypadku respondentów pogrupowanych według stopni studiów i ich stażu pracy (Tabela 10) w doświadczeniu w pracy powyżej dwóch lat znacznie wyższy udział w swojej grupie mają studenci drugiego stopnia niż respondenci z pozostałych stopni w swojej grupie.

Podczas studiów pracowało 65,4% osób studiujących w dniu badania lub wcześniej również inny kierunek studiów (tj. 244 osoby), przy czym pracę zgodną z kierunkiem kształcenia wykonywało 40% z nich. Wśród osób studiujących drugi kierunek i pracujących ogółem, podział według czasu doświadczenia w pracy kształtuje się następująco: 50% pracowało do jednego roku czasu, 13% pracowało 1-2 lata, 9,8% – 2-3 lata, 7,9% – 3-4 lata, 3,2% – 4-5 lat i 16,1% ankietowanych studiujących więcej niż jeden kierunek studiów pracowało powyżej 5 lat. Może to świadczyć o tym, że studenci, którzy studiują (lub studiowali) więcej niż jeden kierunek studiów chcą być aktywni zawodowo.

3.4.

Aktywność przedsiębiorcza młodzieży akademickiej

3.4.1. Własna działalność gospodarcza studentów

W badanej grupie studentów 5,24% ankietowanych (105 osób) prowadziło w dniu badania lub wcześniej własną działalność gospodarczą.

Własne przedsiębiorstwo w dniu badania lub wcześniej posiadało 3,2% ankietowanych kobiet i 8,8% ankietowanych mężczyzn. Może to potwierdzać dotychczasowe wyniki badań wskazujące na to, że mężczyźni są bardziej przedsiębiorczy i częściej zakładają własną działalność gospodarczą niż kobiety.

Analizując przedsiębiorczość studentów według pochodzenia, można dostrzec, że własną działalność gospodarczą prowadzi lub prowadziło wcześniej 4,1% studentów pochodzących ze wsi i niewiele więcej, gdyż 5,9%, studentów pochodzących z miasta.

Własną działalność gospodarczą prowadzi lub prowadziło 4,1% ankietowanych studentów kończących liceum ogólnokształcące, 7,2% studentów kończących liceum profilowane i 8,2% respondentów kończących technikum. Wyższy udział studentów z doświadczeniem w prowadzeniu własnej działalności gospodarczej w grupie studentów będących po technikum i po liceum profilowanym może świadczyć o przydatności praktycznej wiedzy i umiejętności w momencie podejmowania decyzji o wyborze tego rodzaju kariery.

W Tabeli 11. Zaprezentowano, ile procent respondentów w danej grupie kierunku studiów, trybie i stopniu prowadzi lub prowadziło własną działalność gospodarczą. W przypadku grup o kryterium „kierunek studiów” największy udział przedsiębiorców jest w grupie „rolnictwo” (14,6%). Wysoki jest też udział przedsiębiorców w grupie „kształcenie” (8,1%). Tak wysoki udział przedsiębiorców w grupie o profilu rolniczym może być efektem zbyt pochopnego określania przez tych studentów swojej działalności jako gospodarczej.

Analizując odpowiedzi respondentów według kryterium trybów studiów, stwierdzić należy, że wyróżniający jest udział przedsiębiorców w grupie studentów niestacjonarnych (11,0%) w porównaniu do studentów stacjonarnych (2,3%), bowiem ta grupa jest znacznie bardziej „przedsiębiorcza” pod względem doświadczenia w prowadzeniu własnej działalności gospodarczej. W przypadku ankietowanych z różnych stopni studiów najwyższy udział osób prowadzących własną działalność gospodarczą występuje wśród respondentów będących na drugim stopniu studiów (6,0%).

Tabela 11.

Prowadzenie własnej działalności gospodarczej – według kryterium kierunków studiów, trybu i stopnia studiów respondenta (w %)

Według grupy kierunku studiów	Prowadzenie własnej działalności gospodarczej	Według trybu studiów	Prowadzenie własnej działalności gospodarczej	Według stopnia studiów	Prowadzenie własnej działalności gospodarczej
Grupa nauka	3,4	Stacjonarny	2,3	Pierwszy stopień	4,9
Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	5,2	Niestacjonarny	11,0	Drugi stopień	6,0
Grupa nauki humanistyczne i sztuka	3,5			Jednolite magisterskie	5,8
Grupa zdrowie	5,2				
Grupa technika, przemysł i budownictwo	5,1				
Grupa usługi	3,3				
Grupa kształcenie	8,1				
Grupa rolnictwo	14,6				

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Wśród studentów uczelni publicznych jedynie 3,7% prowadzi lub prowadziło własną działalność gospodarczą, zaś w przypadku studentów uczelni niepublicznych udział ten jest znacznie wyższy i wynosi aż 14,5%.

Warto również wspomnieć, że własną działalność gospodarczą prowadzi lub prowadziło aż 10,7% osób podejmujących drugi lub więcej kierunków studiów.

3.4.2. Chęć założenia własnej działalności gospodarczej przez studentów

Wśród ogółu respondentów 18,7% (374 z 2004 osób) zamierza założyć własną działalność gospodarczą, zaś 60,3% jeszcze o tym nie myślało. Odnosząc się do ogółu respondentów chcących założyć własną działalność gospodarczą, 29,41% chciało to zrobić najpóźniej za rok, 27,81% w ciągu roku do dwóch lat łącznie, 22,46% w ciągu dwóch do trzech lat łącznie, 7,49% od trzech do czterech lat, 6,95% od czterech do pięciu lat, a 1,10% respondentów planuje założenie własnej działalności gospodarczej za więcej niż pięć lat.

Zamiar założenia własnej działalności gospodarczej zadeklarowało 14,5% ankietowanych kobiet i 26,1% ankietowanych mężczyzn. Jeszcze o tym nie myślało 64,6% ankietowanych kobiet i 52,8% ankietowanych mężczyzn.

Wśród ankietowanych kobiet i mężczyzn struktura osób deklarujących chęć założenia własnego przedsiębiorstwa w danym okresie czasu jest bardzo zbliżony (Tabela 12). Najwięcej respondentów w tych dwóch grupach deklaruje chęć założenia własnego biznesu w ciągu jednego roku, następnie w ciągu roku do dwóch lat i w ciągu dwóch-trzech lat.

Tabela 12.

Deklaracja, po upływie jakiego czasu respondent chce założyć własną działalność gospodarczą – według płci respondenta (w %)

Według płci	Do roku czasu	1 rok – 2 lata	2 lata – 3 lata	3 lata – 4 lata	4 lata – 5 lat	Powyżej 5 lat	Razem
Kobiety	30,3	28,6	22,2	6,5	6,5	5,9	100,0
Mężczyźni	28,6	27,0	22,7	8,5	7,4	5,8	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Chęć założenia własnej działalności gospodarczej deklaruje 16% ankietowanych pochodzących ze wsi i 20,1% respondentów pochodzących z miasta. Oznacza to, że nie tylko większy jest udział studentów posiadających doświadczenie w prowadzeniu własnej działalności gospodarczej wśród ankietowanych pochodzących z miasta niż wśród osób pochodzących ze wsi, ale również większy udział osób w tej grupie deklaruje chęć założenia takiej działalności. Natomiast o założeniu własnej działalności gospodarczej nie myślało jeszcze 64,1% studentów pochodzących ze wsi i 58,3% studentów pochodzących z miasta.

Tabela 13.

Deklaracja, po upływie jakiego czasu respondent chce założyć własną działalność gospodarczą – według pochodzenia respondenta (w %)

Według pochodzenia	Do roku czasu	1 rok – 2 lata	2 lata – 3 lata	3 lata – 4 lata	4 lata – 5 lat	Powyżej 5 lat	Razem
Ze wsi	30,1	24,8	28,3	5,3	7,1	4,4	100,0
Z miasta	29,1	29,1	19,9	8,5	6,9	6,5	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

W strukturze ankietowanych deklarujących chęć założenia własnego przedsiębiorstwa według pochodzenia i czasu, w jakim chcą ten plan zrealizować istnieją pewne różnice (Tabela 13). Najwięcej respondentów w grupie pochodzącej ze wsi deklaruje chęć założenia własnego przedsiębiorstwa w ciągu jednego roku (30,1%), następnie w okresie od dwóch do trzech lat (28,3%), natomiast u respondentów pochodzących z miasta najwyższy udział (po 29,1%) chce założyć własną firmę w ciągu roku i od roku do dwóch lat.

Chęć założenia własnego przedsiębiorstwa zadeklarowało 17,9% ankietowanych studentów, którzy ukończyli liceum ogólnokształcące, 17% respondentów po liceum profilowanym i 21,4% studentów, którzy ukończyli technikum. Oznacza to, że największy udział osób o aspiracji przedsiębiorczej w tych grupach występuje wśród studentów po średnim kształceniu technicznym. Jeszcze nie myślało o założeniu własnej działalności gospodarczej 62,6% ankietowanych studentów kończących liceum ogólnokształcące, 55,6% respondentów kończących liceum profilowane oraz 54,8% ankietowanych po technikum.

Tabela 14.

Deklaracja, po upływie jakiego czasu respondent chce założyć własną działalność gospodarczą – według kryterium ukończonej szkoły średniej (w %)

Według ukończonej szkoły średniej	Do roku czasu	1 rok – 2 lata	2 lata – 3 lata	3 lata – 4 lata	4 lata – 5 lat	Powyżej 5 lat	Razem
Liceum ogólnokształcące	29,1	27,4	21,9	8,0	6,8	6,8	100,00
Liceum profilowane	30,8	23,1	26,9	11,5	7,7	0,0	100,00
Technikum	30,2	30,2	22,9	5,2	6,3	5,2	100,00

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

W strukturze ankietowanych deklarujących chęć założenia własnego przedsiębiorstwa według kryterium ukończonej szkoły średniej i czasu, w jakim chcieliby plan zrealizować występują różnice (Tabela 14). Najwięcej respondentów w grupie będącej po liceum ogólnokształcącym deklaruje chęć założenia własnego przedsiębiorstwa w ciągu jednego roku (29,1%), następnie zaś w okresie od jednego do dwóch lat (27,4%) i od dwóch do trzech lat (21,9%). W przypadku ankietowanych będących po liceum profilowanym największy udział respondentów w strukturze dotyczy deklaracji do jednego roku (30,8%), od dwóch do trzech lat (26,9%) oraz od jednego do dwóch lat (23,1%), zaś w strukturze respondentów po technikum

dwie dominujące deklaracje to do jednego roku i od jednego roku do dwóch (po 30,2%), następnie dopiero od dwóch do trzech lat (22,9%).

Tabela 15.

Deklaracja chęci założenia własnej działalności gospodarczej – według grupy kierunków studiów, trybu i stopnia studiów respondenta (w %)

Grupa kierunków studiów	Chęć założenia własnej działalności gospodarczej	Według trybu	Chęć założenia własnej działalności gospodarczej	Według stopnia studiów	Chęć założenia własnej działalności gospodarczej
Grupa nauka	23,3	Stacjonarny	18,62	Pierwszy stopień	19,05
Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	21,7	Niestacjonarny	18,75	Drugi stopień	19,82
Grupa nauki humanistyczne i sztuka	14,9			Jednolite magisterskie	14,40
Grupa zdrowie	12,6				
Grupa technika, przemysł i budownictwo	21,0				
Grupa usługi	15,8				
Grupa kształcenie	14,8				
Grupa rolnictwo	26,8				

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 15 przedstawia deklarację chęci założenia własnej działalności gospodarczej według grupy kierunków studiów, trybu i stopnia studiów respondenta (w %). W przypadku grup „kierunek studiów” największy udział osób chcących założyć własne przedsiębiorstwo odnotowano w grupie „rolnictwo” (26,8%), natomiast najmniejszy w grupie „kształcenie” (14,8%) oraz w grupie „nauka” (14,9%). Tak wysoki udział osób chcących założyć własną działalność w grupie rolniczej może również mieć związek z trudnością w odróżnieniu działalności rolnej od gospodarczej. Udział osób chcących założyć własny biznes w strukturze respondentów stacjonarnych i niestacjonarnych jest bardzo zbliżony, również wśród ankietowanych z pierwszego i drugiego stopnia udział takich osób jest podobny, nieco mniejszy udział deklarujących chęć założenia przedsiębiorstwa można dostrzec w przypadku respondentów ze studiów jednolitych magisterskich. Jest to o tyle

zaskakujące, że większość kierunków studiów nauczanych na stopniu studiów jednolitych magisterskich może kojarzyć się właśnie z własną działalnością gospodarczą (np. prawnicy, lekarze, dentyści zakładający prywatne poradnie czy gabinety).

To, jaki jest udział respondentów, którzy nie myśleli jeszcze o tym, czy chcą założyć własną działalność gospodarczą w poszczególnych grupach, zaprezentowano w Tabeli 16. Największy odsetek respondentów, którzy nie zastanawiali się jeszcze nad własną działalnością gospodarczą występuje wśród studentów stacjonarnych (67,19%), a następnie grup kierunku studiów „zdrowie” (64,7%) i „technika” (63,7%), zaś najmniejszy studentów studiów niestacjonarnych (46,73%) i grupy „rolnictwo” (51,2%).

Tabela 16.

Respondenci, którzy jeszcze nie myśleli o tym, czy chcą założyć własną działalność gospodarczą – według grupy kierunków studiów, trybu i stopnia studiów respondenta (w %)

Osoby, które jeszcze nie myślały o tym, czy chcą założyć własną działalność gospodarczą					
Grupa kierunków studiów		Według trybu		Według stopnia studiów	
Grupa nauka	61,4	Stacjonarny	67,19	Pierwszy stopień	61,97
Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	58,7	Niestacjonarny	46,73	Drugi stopień	55,46
Grupa nauki humanistyczne i sztuka	61,0			Jednolite magisterskie	60,49
Grupa zdrowie	64,7				
Grupa technika, przemysł i budownictwo	63,7				
Grupa usługi	59,2				
Grupa kształcenie	54,1				
Grupa rolnictwo	51,2				

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

W Tabeli 17 przedstawiono deklaracje, po upływie jakiego czasu respondenci z poszczególnych grup kierunków chcą założyć własną działalność gospodarczą. Wyróżniająca jest struktura w grupie kierunków „nauki humanistyczne” i w grupie „usługi” ze względu na to, że 0,0% ankietowanych nie odpowiedziało, że chce założyć własną działalność za więcej niż pięć lat.

Tabela 17.

Deklaracja, po upływie jakiego czasu respondent chce założyć własną działalność gospodarczą – według grupy kierunku studiów respondenta (w %)

L.p.	Grupa kierunków studiów	Do roku czasu	1 rok – 2 lata	2 lata – 3 lata	3 lata – 4 lata	4 lata – 5 lat	Powyżej 5 lat	Razem
1	Grupa nauka	31,7	24,4	26,8	7,3	2,5	7,3	100,0
2	Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	27,4	32,8	26,6	7,0	3,9	2,4	100,0
3	Grupa nauki humanistyczne i sztuka	28,6	28,6	19,0	9,5	14,3	0,0	100,0
4	Grupa zdrowie	23,1	20,5	10,3	5,1	17,9	23,1	100,0
5	Grupa technika, przemysł i budownictwo	29,7	16,2	29,7	10,8	6,8	6,8	100,0
6	Grupa usługi	34,5	41,4	10,3	6,9	6,9	0,0	100,0
7	Grupa kształcenie	35,5	32,2	16,1	3,2	6,5	6,5	100,0
8	Grupa rolnictwo	36,35	36,35	9,1	9,10	9,1	0,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Opinie ankietowanych studentów (według kryterium trybu i stopnia studiów), którzy chcą założyć własną działalność i zadeklarowali, za jaki czas chcą to zrobić, przedstawiono w Tabeli 18. Wyróżniająca jest grupa studentów niestacjonarnych, w której to najwięcej osób chce założyć własną działalność szybciej – do jednego roku lub do dwóch lat.

Tabela 18.

Deklaracja, po upływie jakiego czasu respondent chce założyć własną działalność gospodarczą – według trybu i stopnia studiów respondenta (w %)

Okres czasu:	Do roku czasu	1 rok – 2 lata	2 lata – 3 lata	3 lata – 4 lata	4 lata – 5 lat	Powyżej 5 lat	Razem
Wg trybu:							
Stacjonarny	26,2	23,8	24,2	8,0	9,3	8,5	100,0
Niestacjonarny	35,7	35,7	19,05	6,35	2,4	0,8	100,0
Wg stopnia studiów:							
Pierwszy stopień	30,4	25,6	25,6	5,6	7,6	5,2	100,0
Drugi stopień	30,3	33,7	18	12,4	3,4	2,2	100,0
Jednolite magisterskie	20,0	28,6	11,4	8,6	11,4	20,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Zamiar założenia własnej działalności deklaruje również 25,7% ankietowanych podejmujących się dotychczas więcej niż jednego kierunku studiów. Jeszcze nie myślało o założeniu własnej działalności gospodarczej 52,8% studentów z tej grupy badanych. Wśród osób podejmujących studia na kolejnych kierunkach i chcących założyć własne przedsiębiorstwo 31,2% chce to zrobić w ciągu jednego roku czasu, 29,2% chce na to poświęcić 1-2 lata, 15,6% – 2-3 lata, 12,5% – 3-4 lata, 7,3% – 4-5 lat, a 4,2% respondentów podejmujących studia na więcej niż jednym kierunku studiów chce na to poświęcić więcej niż pięć lat.

3.4.3. Charakterystyka studentów posiadających doświadczenie w prowadzeniu własnej działalności gospodarczej

Własną firmę prowadzi lub prowadziło 5,24% ankietowanych studentów ogółem (105 osób z 2004 badanych). Jest to grupa ponad 100 osób, można zatem przypuszczać, że bardziej szczegółowa analiza pozwoli na dostrzeżenie charakterystyk niebędących jednostkowymi przypadkami. Należy przy tym zwrócić uwagę, że przedstawiony opis pokazuje, jaki jest udział poszczególnych cech charakterystycznych, jak osoby danej płci, o danym pochodzeniu, będących na poszczególnych kierunkach studiów itd. wśród przedsiębiorczych studentów, nie zaś ilu jest przedsiębiorczych studentów w innych grupach, np. ilu jest przedsiębiorców wśród badanych kobiet, czy studentów stacjonarnych (co zostało scharakteryzowane wcześniej, w podpunkcie 3.4.1).

W grupie przedsiębiorców w gronie badanej młodzieży akademickiej 39,05% stanowiły kobiety, a 60,95% – mężczyźni; 27,62% przedsiębiorców pochodziło ze wsi, a 72,38% – z miasta, w tym: 6,58% pochodziło z miast do 10 tys. mieszkańców, 25% – z miejscowości 10 001-50 000 mieszkańców, 22,37% – z miast 50 001-100 000 mieszkańców, zaś 46,05% ankietowanych z tej grupy pochodziło z miast powyżej 100 tys. mieszkańców.

Studenci posiadający w dniu badania lub wcześniej własną działalność gospodarczą w 54,28% kończyli liceum ogólnokształcące, w 10,48% liceum profilowane, a 35,24% technikum. Udział ten ma najprawdopodobniej związek z ogólną strukturą uczestnictwa młodzieży z tych szkół w gospodarce.

Studenci prowadzący własne przedsiębiorstwo w 60,95% studiuje na uczelniach publicznych, a 39,05% – na uczelniach niepublicznych.

Udział osób z poszczególnych grup kierunków studiów w grupie ankietowanych studentów prowadzących własną działalność gospodarczą zaprezentowano w Tabeli 19.

Tabela 19.

Udział studentów z poszczególnych grup kierunków studiów w grupie respondentów prowadzących własną działalność gospodarczą (w %)

L.p.	Grupa kierunków studiów	
1	Grupa nauka	5,7
2	Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	29,5
3	Grupa nauki humanistyczne i sztuka	4,8
4	Grupa zdrowie	15,2
5	Grupa technika, przemysł i budownictwo	17,2
6	Grupa usługi	5,7
7	Grupa kształcenie	16,2
8	Grupa rolnictwo	5,7
Razem		100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Wśród ankietowanych przedsiębiorców zdecydowanie najwięcej osób studiuje w grupie kierunków „nauki społeczne, gospodarka i prawo (29,5%), zaś najmniej studiuje w grupie „nauk humanistycznych” (4,8%) oraz w grupach: „nauka”, „usługi” i „rolnictwo” (po 5,7%). Można przypuszczać, że na taką strukturę wpływa liczebność poszczególnych grup kierunków w badanej próbie.

Stacjonarnie studiuje 29,5%, zaś niestacjonarnie – 70,5% wszystkich ankietowanych studentów prowadzących w dniu badania lub wcześniej własną działalność gospodarczą. Wskazuje to na znaczną dysproporcję w doświadczeniu w prowadzeniu własnej działalności w przypadku studentów różnych trybów i pozwala ocenić, że zdecydowanie studenci studiów niestacjonarnych przeważają w strukturze studentów przedsiębiorczych. Na pierwszym stopniu studiów jest 61% studentów z tej grupy, na drugim stopniu – 25,7%, a na studiach jednolitych magisterskich – 13,3%. Największy udział studentów pierwszego stopnia wśród prowadzących własną działalność może świadczyć o tym, że po ukończeniu pierwszego stopnia osoby prowadzące własny biznes rezygnują z dalszej edukacji w tej formie.

Wśród ankietowanych prowadzących własną działalność 38,1% studiuje bądź studiowało inny kierunek studiów. Co więcej, w tej grupie badanych 14,3% ankietowanych udzielało się również w stowarzyszeniu, 13,3% – w kole naukowym, 9,5% – w wolontariacie, 7,6% – w organizacji studenckiej, 6,7% – w partii politycznej, a 1% – w innych formach rozwoju. Nie udzielało się nigdzie w dniu badania 62,9% studentów mających doświadczenie w prowadzeniu własnej działalności gospodarczej. W porównaniu do innych grup respondentów, w grupie przedsiębiorczych

studentów występuje dosyć wysoki udział ankietowanych udzielających się w jakiegokolwiek dodatkowej formie rozwoju.

Studenci, którzy mają doświadczenie w prowadzeniu własnej działalności, nie musieli, ale mogli zaznaczyć, czy chcą założyć własną działalność (rozumiane jako następną, kolejną) i 13,33% z nich chce to zrobić. Większość, 57,14%, w ciągu roku, 14,29% – 1-2 lat, tyle samo – w ciągu 2-3 lat, 7,14% – w ciągu 3-4 lat i tyle samo – w ciągu 4-5 lat, nikt z tej grupy ankietowanych nie chce założyć własnej działalności w okresie dłuższym niż 5 lat. Wśród ankietowanych mających doświadczenie w prowadzeniu własnej działalności 17,14% jeszcze nie myślało o tym, czy chce zakładać kolejną działalność gospodarczą.

Wśród osób prowadzących w dniu badania lub wcześniej własną działalność gospodarczą rodzice 42,86% z nich posiadają lub posiadali własną działalność gospodarczą, a rodzice 26,67% posiadają lub posiadali własne gospodarstwo rolne. Tak wysoki udział studentów mających rodziców z doświadczeniem w prowadzeniu własnej działalności gospodarczej może mieć związek z prowadzeniem firmy przez samych studentów (np. uzyskanie udziałów w firmie w drodze sukcesji).

3.5.

Dodatkowa aktywność młodzieży akademickiej w dniu badania

Studenci biorący udział w badaniu dosyć aktywnie udzielali się w wielu formach rozwoju. W dniu badania byli uczestnikami kół naukowych (13,77%), wolontariatu (9,98%), stowarzyszeń (5,94%), partii politycznych (2,20%), organizacji studenckich (7,04%), innych form rozwoju (2,20%), natomiast nigdzie nie udzielało się 70,21% ankietowanych studentów. Oznacza to, że bardzo duża grupa młodzieży akademickiej jest nieaktywna w sensie podejmowania dodatkowych form rozwoju.

Tabela 20.

Podejmowanie dodatkowych form rozwoju w dniu badania według płci respondenta (w %)

Forma udzielania się:								
Według płci	Koło naukowe	Wolontariat	Stowarzyszenie	Partia polityczna	Organizacja studencka	Inne	Nigdzie	Razem
Kobiety	12,7	12,2	5,3	1,3	7,0	2,0	70,5	111,0
Mężczyźni	15,7	6,1	7,0	3,9	7,0	2,6	69,8	112,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

W badaniu wzięło udział 725 mężczyzn i 1279 kobiet. Udział kobiet i mężczyzn we wszystkich formach aktywności został zaprezentowany w Tabeli 20. Wśród kobiet największy udział w formach aktywności dotyczy koła naukowego (12,7%) i wolontariatu (12,2%), zaś najwyższy u mężczyzn dotyczy koła naukowego (15,7%). Co interesujące, porównując wybory kobiet i mężczyzn, można stwierdzić, że dwa razy więcej kobiet wybrało wolontariat, ale ponad dwa razy mniej wybrało partię polityczną, niż miało to miejsce w przypadku mężczyzn.

Tabela 21.
Podejmowanie dodatkowych form rozwoju w dniu badania
według pochodzenia respondenta (w %)

Forma udzielania się:								
Według pochodzenia	Koło naukowe	Wolontariat	Stowarzyszenie	Partia polityczna	Organizacja studencka	Inne	Nigdzie	Razem
Wieś	11,1	8,4	5,1	0,9	5,1	2,1	75,7	108,4
Miasto	15,2	10,9	6,4	2,9	8,1	2,2	67,2	112,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Respondentów pochodzących ze wsi było 705, a tych pochodzących z miast 1299. Porównując strukturę respondentów pochodzących ze wsi i z miasta, stwierdzono, iż ankietowani ze wsi udzielają się w mniejszym stopniu w każdej formie rozwoju i prawie 10% mniejszy udział studentów ze wsi niż z miasta aktywnie uczestniczy w jakiegokolwiek formie rozwoju (Tabela 21). Najniższy udział osób z tej grupy dotyczy partii politycznej – zaledwie 0,9% wszystkich ankietowanych uczestników pochodzących ze wsi.

W badaniu wzięło udział 1399 studentów będących po liceum ogólnokształcącym, 153 będących po liceum profilowanym, 449 – po technikum i trzy osoby kończące inną szkołę średnią. Najaktywniejszą grupą studentów, według podziału na ukończoną szkołę średnią, są osoby, które ukończyły liceum ogólnokształcące (Tabela 22). Wśród studentów raczej dominującą formą rozwoju są koła naukowe, jednakże w grupie respondentów po liceum profilowanym dominuje wolontariat. Jedyna forma, w której nie uczestniczył nikt spośród studentów po liceum profilowanym, to partia polityczna.

Tabela 22.
Podejmowanie dodatkowych form rozwoju w dniu badania
według ukończonej szkoły średniej ankietowanych studentów (w %)

Forma udzielania się:								
Według szkoły średniej	Koło naukowe	Wolontariat	Stowarzyszenie	Partia polityczna	Organizacja studencka	Inne	Nigdzie	Razem
Liceum ogólnokształcące	15,9	11,2	6,1	2,3	7,4	2,1	68,0	113,0
Liceum profilowane	6,5	10,5	2,6	0,0	2,6	2,6	75,8	100,6
Technikum	9,8	6,2	6,5	2,7	7,3	2,0	75,3	109,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

W badaniu dominują studenci uczelni publicznych (1721 osób studiowało na uczelni publicznej, zaś 283 – na niepublicznej), również w przypadku uczestnictwa w dodatkowych formach rozwoju w większości przypadków są oni bardziej aktywni (Tabela 23). Warto jednak zwrócić uwagę, że najwyższy udział studentów z uczelni publicznej angażuje się w prace koła naukowego, zaś najniższy uczestniczy w innych formach rozwoju i partii politycznej, zaś wśród studentów uczelni niepublicznych dominuje wolontariat, a koło naukowe jest dopiero czwartą formą pod względem popularności.

Tabela 23.
Podejmowanie się dodatkowych form rozwoju w dniu badania
według typu szkoły wyższej respondentów (w %)

Forma udzielania się:								
Według typu uczelni	Koło naukowe	Wolontariat	Stowarzyszenie	Partia polityczna	Organizacja studencka	Inne	Nigdzie	Razem
Publiczna	15,2	10,1	5,8	2,3	7,1	2,1	69,4	112,0
Niepubliczna	4,9	9,2	7,1	1,8	6,7	2,5	75,3	107,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Wśród respondentów studiujących drugi kierunek studiów (373 badane osoby) w kole naukowym udziela się 15,3% studentów, w wolontariacie – 14,2%, w stowarzyszeniu – 10,2%, w życiu partii politycznej – 2,4%, w działaniach organi-

zacji studenckiej – 7,2%, zaś w innych form rozwoju – 2,7%. Wśród respondentów, którzy podejmowali się studiowania na więcej niż jednym kierunku studiów w żadnej formie rozwoju nie udziela się 63%. Można przypuszczać, że część z tych osób studiuje dwa kierunki studiów równocześnie i mimo to znajduje czas na dodatkowe formy rozwoju.

Tabela 24.
Praca podczas studiów a podejmowanie się dodatkowych form rozwoju
w dniu badania (w %)

Forma udzielania się:								
Studenci pracujący podczas studiów	Koło naukowe	Wolon- tariat	Stowarzy- szenie	Partia polityczna	Organi- zacja studencka	Inne	Nigdzie	Razem
	12,2	11,6	7,4	2,9	6,9	2,6	69,2	112,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Podczas studiów wielu studentów pracuje (1086 badanych osób), mimo to część z nich znajduje czas, by uczestniczyć w dodatkowych formach rozwoju (Tabela 24). Wśród osób pracujących najczęściej studentów uczestniczy w kole naukowym i wolontariacie, najmniejszy zaś dotyczy uczestników innych form rozwoju i partii politycznych. W grupie studentów pracujących udział osób, które nigdzie się nie udzielają, raczej nie jest wyróżniający.

Wśród studentów prowadzących własną działalność gospodarczą w dniu badania lub wcześniej (tj. 105 osób), 13,3% udziela się w kole naukowym, 9,5% osób udziela się w wolontariacie, 14,3% – w stowarzyszeniu, 6,7% – w partii politycznej, 7,6% – w organizacji studenckiej i 1% uczestniczy w innych formach rozwoju. Nigdzie nie udzielało się w dniu badania jedynie 62,9% respondentów posiadających doświadczenie w prowadzeniu własnej działalności gospodarczej, co oznacza, że część z tych osób może prowadzić obecnie własną działalność, a mimo to znajdować czas na studia i dodatkowe formy rozwoju.

Wśród studentów chcących założyć własną działalność gospodarczą (374 ankietowanych), 19% uczestniczyło w dniu badania w pracach koła naukowego, 12,8% uczestniczyło w wolontariacie, 9,9% – w stowarzyszeniu, 3,5% – w partii politycznej, 11,5% – w organizacji studenckiej, a 2,7% uczestniczyło w innych formach rozwoju. Natomiast ze wszystkich ankietowanych studentów, którzy chcą założyć własny biznes, nigdzie nie udzielało się jedynie 61% osób.

Wielu ankietowanych studentów (733 respondentów) ma rodzica lub rodziców prowadzących w dniu badania lub wcześniej swoją działalność gospodarczą. Wśród nich 16,1% udziela się w kole naukowym, 10,9% – w wolontariacie, 6,7% – w stowarzyszeniu, 2,9% – w partii politycznej, 7,4% – w organizacji studenckiej, 1,6% – w innych formach rozwoju, zaś 67,9% nigdzie się nie udzielało.

Wśród studentów mających rodzica lub rodziców prowadzących własną działalność rolną w dniu badania lub wcześniej (696 respondentów) 13,2% udziela się w kole naukowym, 9,9% – w wolontariacie, 5,9% – w stowarzyszeniu, 1,4% – w partii politycznej, 6,2% – w organizacji studenckiej, a 2,2% uczestniczy w innych formach rozwoju. W tej grupie nigdzie nie udzielało się 70,1% respondentów.

3.6.

Edukacja formalna i nieformalna a jej wpływ na rozwój przedsiębiorczości młodzieży akademickiej

3.6.1. Postawa przedsiębiorcza – Ogólny Wskaźnik Przedsiębiorczości

Pierwsze pytanie w kwestionariuszu obejmowało trzynastę stwierdzeń⁴⁹ dotyczących cech osobowości utożsamianych przez badacza z cechami osób przedsiębiorczych. Stwierdzenia te miały na celu identyfikację nasilenia poszczególnych cech przedsiębiorczych. Na tej podstawie zbudowano ogólny Wskaźnik Przedsiębiorczości (WSKP), który bazuje na średniej punktacji wyznaczonej ze wszystkich stwierdzeń (cech). Natomiast wskaźniki szczegółowe postaw przedsiębiorczych zostały skonstruowane w podobny sposób, co WSKP, i bazują na pojedynczych

⁴⁹ Stwierdzenia te są następujące:

1. Łatwo nawiązuję kontakt z innymi ludźmi.
2. Nie boję się nietypowych rozwiązań.
3. Umiejętnie brać odpowiedzialność za podejmowane działania.
4. Posiadam umiejętności organizacyjne.
5. Pojawiające się problemy traktuję jako wyzwania.
6. Chętnie angażuję się w nowe przedsięwzięcia.
7. Lubię przejmować inicjatywę w realizowanych przedsięwzięciach.
8. Łatwo dostosowuję się do zmian zachodzących w moim otoczeniu.
9. Posiadam wiele pomysłów, które chciałabym/chciałbym zrealizować.
10. Kiedy wyznaczę sobie jakiś cel, ciężko pracuję, by go osiągnąć.
11. Podejmuję działania w zakresie rozwoju osobistego.
12. W trudnych sytuacjach jestem opanowana/opanowany.
13. Uważam, że jestem przedsiębiorcza/przedsiębiorczy.

cechach wykazywanych przez studentów, np. na łatwości dostosowania się do zmian zachodzących w otoczeniu.

Na podstawie zbudowanego wskaźnika ogólnego dokonano wyodrębnienia czterech typów postaw przedsiębiorczych. Jeżeli wskaźnik zawierał się w przedziale $<0-1>$ punktu, oznacza to brak postawy przedsiębiorczej. Przedział $<1-2>$ punktu oznacza niski stopień postawy przedsiębiorczej. Przedział $<2-2,5>$ punktu oznacza średni stopień postawy przedsiębiorczej. Natomiast liczba punktów zawierająca się w przedziale $<2,5-3>$ punktów oznacza wysoki stopień postawy przedsiębiorczej. I tak, analizując WSKP u ogółu ankietowanych studentów według tego podziału, można stwierdzić, że:

- brak postawy przedsiębiorczej wykazuje 1,7% ogółu respondentów;
- niski stopień postawy przedsiębiorczej 34,03%;
- średni stopień postawy przedsiębiorczej 46,81%;
- zaś wysoki stopień postawy przedsiębiorczej 17,46%.

Gdy za podstawę podziału przyjmiemy kwartyle, okazuje się, że:

- 25% studentów wykazuje postawę przedsiębiorczą co najwyżej wynoszącą 1,85 a 75% co najmniej 1,85;
- 50% studentów wykazuje postawę przedsiębiorczą co najwyżej wynoszącą 2,08 a 50% co najmniej 2,08;
- 75% studentów wykazuje postawę przedsiębiorczą co najwyżej wynoszącą 2,39 a 25% co najmniej 2,39.

Ogólna uśredniona wartość wskaźnika przedsiębiorczości dla ogółu ankietowanych studentów wynosi 2,094, zaś dla poszczególnych wskaźników szczegółowych przyjmuje następujące wartości:

1. Łatwo nawiązuję kontakt z innymi ludźmi – 2,224;
2. Nie boję się nietypowych rozwiązań – 2,012;
3. Umiem brać odpowiedzialność za podejmowane działania – 2,550;
4. Posiadam umiejętności organizacyjne – 2,209;
5. Pojawiające się problemy traktuję jako wyzwania – 1,973;
6. Chętnie angażuję się w nowe przedsięwzięcia – 1,972;
7. Lubię przejmować inicjatywę w realizowanych przedsięwzięciach – 1,751;
8. Łatwo dostosowuję się do zmian zachodzących w moim otoczeniu – 1,994;
9. Posiadam wiele pomysłów, które chciałabym/chciałbym zrealizować – 2,140;
10. Kiedy wyznaczę sobie jakiś cel, ciężko pracuję, by go osiągnąć – 2,269;
11. Podejmuję działania w zakresie rozwoju osobistego – 2,370;
12. W trudnych sytuacjach jestem opanowana/opanowany – 1,905;
13. Uważam, że jestem przedsiębiorcza/przedsiębiorczy – 1,850.

Okazuje się zatem, że najsłabszymi cechami u studentów (poniżej 2,000) są: przejmowanie inicjatywy, samoocena przedsiębiorcza, opanowanie w trudnych sytuacjach, angażowanie w nowe przedsięwzięcia, traktowanie problemów jako wyzwanie oraz łatwość dostosowywania się do zmian. Najwyższy wskaźnik szczegółowy dotyczy poczucia odpowiedzialności.

Średnia ocena postawy przedsiębiorczej dla poszczególnych grup respondentów

Ogólna wartość wskaźnika przedsiębiorczości dla ankietowanych kobiet wynosi 2,075, zaś dla ankietowanych mężczyzn – 2,127. Oznacza to zatem, że mężczyźni oceniają siebie jako bardziej przedsiębiorczych. Wartości wskaźników szczegółowych przedstawiono w Tabeli 25.

Tabela 25.
Wskaźniki szczegółowe postaw studentów – według płci

Nr stwierdzeń	Wartość wskaźnika (średnia) u respondentów według płci	
	kobiety	mężczyźni
1.	2,232	2,208
2.	1,929	2,160
3.	2,556	2,539
4.	2,235	2,161
5.	1,911	2,083
6.	1,980	1,956
7.	1,729	1,792
8.	1,978	2,021
9.	2,115	2,183
10.	2,310	2,196
11.	2,364	2,381
12.	1,829	2,039
13.	1,805	1,928

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Ogólna wartość wskaźnika przedsiębiorczości dla ankietowanych pochodzących ze wsi wynosi 2,078, a dla respondentów pochodzących z miast – 2,102 (miasto do 10 tys. – 2,114, miasto 10 001-50 000 – 2,070, miasto 50 001-100 000 – 2,152, miasto powyżej 100 001 – 2,100). Szczegółowe wskaźniki według podziału ankietowanych ze względu na pochodzenie (jednostki administracyjne) przedstawiono w Tabeli 26.

Tabela 26.
Wskaźniki szczegółowe postaw studentów – według pochodzenia

Nr stwierdzeń	Wartość wskaźnika (średnia)				
	Wieś	Miasto do 10 tys.	Miasto 10-50 tys.	Miasto 50-100 tys.	Miasto powyżej 100 tys.
1.	2,217	2,234	2,187	2,332	2,209
2.	1,932	2,009	1,987	2,137	2,097
3.	2,566	2,554	2,520	2,564	2,542
4.	2,186	2,212	2,174	2,209	2,267
5.	1,938	2,077	1,934	2,123	1,943
6.	1,938	1,968	1,974	2,071	1,977
7.	1,684	1,811	1,726	1,801	1,821
8.	1,990	2,027	1,960	2,052	1,984
9.	2,115	2,131	2,111	2,204	2,175
10.	2,305	2,342	2,253	2,289	2,187
11.	2,363	2,405	2,364	2,398	2,355
12.	1,901	1,869	1,910	1,929	1,912
13.	1,881	1,847	1,810	1,872	1,828

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Ogólna wartość wskaźnika przedsiębiorczości dla studentów, którzy ukończyli poszczególne szkoły średnie przedstawiono w Tabeli 27. Najwyższy WSKP odnotowano u respondentów, którzy ukończyli technikum (2,140), następnie u osób kończących liceum profilowane (2,095) i kończących liceum ogólnokształcące (2,078). Tak niewielkie zróżnicowanie postaw według podziału na ukończone szkoły średnie może mieć związek z tym, że badanie nie było przeprowadzone tuż po ukończeniu tego etapu nauki i inne aspekty mogły wpłynąć na ostateczną wartość wskaźnika, mimo to warto zauważyć, że najwyższy WSKP dotyczy studentów po technikum.

Uśredniony ogólny wskaźnik postaw przedsiębiorczych dla studentów uczelni prywatnych wynosi 2,159, zaś dla studentów uczelni publicznych – 2,083. W obu przypadkach WSKP wskazuje na średni poziom postawy przedsiębiorczej, jednakże w przypadku studentów uczelni niepublicznych jest on wyższy. Biorąc pod uwagę porównanie udziału przedsiębiorców w obu tych grupach, mogłoby się wydawać, że WSKP studentów uczelni prywatnych będzie znacznie wyższy. Wartości wskaźnika dla poszczególnych cech prezentuje Tabela 28.

Tabela 27.
Wskaźniki szczegółowe postaw studentów – według ukończonej szkoły średniej

Nr stwierdzeń	Liceum ogólnokształcące	Liceum profilowane	Technikum
1.	2,206	2,235	2,274
2.	1,989	2,000	2,085
3.	2,565	2,444	2,537
4.	2,206	2,216	2,212
5.	1,934	2,000	2,080
6.	1,941	2,059	2,031
7.	1,723	1,830	1,808
8.	1,970	1,980	2,071
9.	2,122	2,111	2,205
10.	2,282	2,209	2,243
11.	2,357	2,438	2,385
12.	1,891	1,850	1,962
13.	1,826	1,856	1,922
WSKP	2,078	2,095	2,140

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 28.
Wskaźniki szczegółowe postaw studentów – według typu uczelni

Nr stwierdzeń	Wartość wskaźnika (średnia) u respondentów według typu uczelni	
	prywatne	publiczne
1.	2,314	2,209
2.	1,993	2,016
3.	2,541	2,551
4.	2,237	2,204
5.	2,039	1,962
6.	2,078	1,954
7.	1,841	1,737
8.	2,106	1,975
9.	2,198	2,130
10.	2,322	2,260
11.	2,428	2,360
12.	2,007	1,888
13.	1,968	1,830

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

W przypadku postaw studentów według wyszczególnionych grup kierunków, wartości WSKP oraz wskaźników szczegółowych zaprezentowano w Tabeli 29. Najwyższą średnią WSP uzyskali studenci z grupy „technika” (2,150), „kształcenie” (2,126) oraz „usługi” (2,120). Najniższą średnią postawą przedsiębiorczą mają natomiast studenci z grupy „zdrowie” (2,021).

Tabela 29.

Wskaźniki szczegółowe postaw studentów – według grupy kierunków studiów

Nr stwierdzeń	Grupa nauka	Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	Grupa nauki humanistyczne i sztuka	Grupa zdrowie	Grupa technika, przemysł i budownictwo	Grupa usługi	Grupa kształcenie	Grupa rolnictwo
1.	2,142	2,223	2,199	2,113	2,210	2,364	2,368	2,244
2.	2,000	1,980	1,979	1,971	2,142	2,033	1,990	1,878
3.	2,534	2,509	2,631	2,537	2,601	2,554	2,574	2,439
4.	2,102	2,272	2,270	2,117	2,246	2,125	2,249	2,073
5.	1,955	1,951	1,908	1,871	2,110	1,957	2,014	2,049
6.	1,875	2,002	1,943	1,926	2,014	1,962	1,976	2,049
7.	1,625	1,814	1,787	1,650	1,833	1,728	1,703	1,683
8.	1,972	1,968	1,908	1,929	2,068	2,087	2,024	2,024
9.	2,153	2,171	2,092	2,019	2,204	2,136	2,129	2,220
10.	2,239	2,247	2,284	2,256	2,278	2,272	2,340	2,317
11.	2,347	2,354	2,454	2,291	2,414	2,348	2,435	2,390
12.	1,852	1,819	1,894	1,877	1,960	2,087	1,947	2,098
13.	1,801	1,907	1,787	1,715	1,870	1,908	1,890	1,829
WSKP	2,046	2,094	2,087	2,021	2,150	2,120	2,126	2,099

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Ogólna wartość wskaźnika przedsiębiorczości respondentów kształcących się na studiach stacjonarnych wynosi 2,040, zaś w przypadku studentów studiów nie-stacjonarnych – 2,199. Poszczególne wartości wskaźników cech szczegółowych przedstawia Tabela 30. Wartości poszczególnych wskaźników są bardzo zróżnicowane. Najmniejsza różnica dotyczy brania odpowiedzialności za podejmowane działania.

W przypadku ankietowanych studiujących na pierwszym stopniu studiów ogólna średnia wartość wskaźnika przedsiębiorczości przyjmuje wartość 2,093, w przypadku ankietowanych studentów drugiego stopnia wynosi on 2,114, zaś stu-

dentów studiów jednolitych magisterskich wskaźnik postaw przedsiębiorczych wynosi 2,058.

Tabela 30.

Wskaźniki szczegółowe postaw studentów – według trybu studiów

Stwierdzenie	Wartość wskaźnika (średnia)	
	Studenci stacjonarni	Studenci niestacjonarni
Łatwo nawiązuję kontakt z innymi ludźmi	2,168	2,333
Nie boję się nietypowych rozwiązań	1,958	2,121
Umiem brać odpowiedzialność za podejmowane działania	2,548	2,554
Posiadam umiejętności organizacyjne	2,168	2,289
Pojawiające się problemy traktuję jako wyzwania	1,906	2,106
Chętnie angażuję się w nowe przedsięwzięcia	1,884	2,146
Lubię przejmować inicjatywę w realizowanych przedsięwzięciach	1,658	1,936
Łatwo dostosowuję się do zmian zachodzących w moim otoczeniu	1,940	2,100
Posiadam wiele pomysłów, które chciałabym/chciałbym zrealizować	2,103	2,213
Kiedy wyznaczę sobie jakiś cel, ciężko pracuję, by go osiągnąć	2,238	2,330
Podejmuję działania w zakresie rozwoju osobistego	2,329	2,451
W trudnych sytuacjach jestem opanowana/opanowany	1,849	2,015
Uważam, że jestem przedsiębiorcza/przedsiębiorczy	1,774	2,000

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Ogólne wartości wskaźników szczegółowych dla tej grupy przedstawiono w Tabeli 31. W przypadku wszystkich trzech analizowanych grup najwyższy wskaźnik (powyżej 2,500) dotyczy brania odpowiedzialności za podejmowane działania (Stwierdzenie 3). Najniższa wartość wskaźnika (poniżej 1,800) dotyczy podejmowania inicjatywy w grupie studentów będących na pierwszym stopniu oraz studiach jednolitych magisterskich (kolejno: 1,735 i 1,733) oraz samooceny przedsiębiorczej (1,794) w przypadku respondentów studiujących na studiach jednolitych magisterskich. Oznacza to, że te cechy są najsłabszą stroną u respondentów znajdujących się w tych grupach analizy.

Nie odniesiono się w analizie do WSKP i wskaźników szczegółowych odnotowanych wśród studentów z uwzględnieniem poszczególnych lat studiów. Takie porównanie miałoby sens, gdyby badanie było przeprowadzone kilkakrotnie (na każdym roku edukacji) na tej samej grupie osób.

Tabela 31.
Wskaźniki szczegółowe postaw studentów – według stopnia studiów

Nr stwierdzeń	Wartość wskaźnika (średnia)		
	Pierwszy stopień	Drugi stopień	Jednolite magisterskie
1.	2,236	2,247	2,111
2.	2,010	2,007	2,037
3.	2,553	2,546	2,539
4.	2,198	2,238	2,210
5.	1,972	1,996	1,938
6.	1,961	1,996	1,984
7.	1,735	1,811	1,733
8.	2,007	2,011	1,889
9.	2,145	2,151	2,091
10.	2,255	2,303	2,284
11.	2,380	2,367	2,317
12.	1,918	1,909	1,827
13.	1,841	1,906	1,794

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Dla respondentów podejmujących się studiowania na więcej niż jednym kierunku studiów obliczony ogólny wskaźnik postaw przedsiębiorczych wynosi 2,188 (dla pozostałych ankietowanych, którzy nie podjęli kolejnych studiów wynosi on 2,072). Ogólne wartości wskaźników szczegółowych dla tej grupy badanych przedstawiono w Tabeli 32.

Ogólna wartość wskaźnika przedsiębiorczości dla ankietowanych studentów udzielających się w kole naukowym wynosi 2,192 (osoby nie uczestniczące w tej aktywności wykazują się średnio postawą na poziomie 2,078), w wolontariacie wynosi 2,206 (nie udzielający się – 2,081), w stowarzyszeniu wynosi 2,295 (nie udzielający się – 2,081), w partii politycznej wynosi 2,257 (nie udzielający się – 2,090), w organizacji studenckiej wynosi 2,253 (nie udzielający się – 2,082), w innych aktywnościach wynosi 2,159 (nie udzielający się – 2,092). W przypadku osób nigdzie nie udzielających się wskaźnik ten wynosi 2,051, zaś tych, które udzielają się w którejkolwiek z tych form rozwoju – 2,193. Oznacza to, że osoby podejmujące się dodatkowych aktywności są również bardziej przedsiębiorcze w wymiarze postawy przedsiębiorczej. Wartości wskaźników szczegółowych dla studentów udzielających się w poszczególnych formach przedstawiono w Tabeli 33.

Tabela 32.
Wskaźniki szczegółowe postaw studentów
podejmujących się kolejnego kierunku studiów

Stwierdzenie	Wartość wskaźnika (średnia)
Łatwo nawiązuje kontakt z innymi ludźmi	2,263
Nie boję się nietypowych rozwiązań	2,129
Umiem brać odpowiedzialność za podejmowane działania	2,603
Posiadam umiejętności organizacyjne	2,332
Pojawiające się problemy traktuję jako wyzwania	2,035
Chętnie angażuję się w nowe przedsięwzięcia	2,115
Lubię przejmować inicjatywę w realizowanych przedsięwzięciach	2,000
Łatwo dostosowuję się do zmian zachodzących w moim otoczeniu	2,032
Posiadam wiele pomysłów, które chciałabym/chciałbym zrealizować	2,282
Kiedy wyznaczę sobie jakiś cel, ciężko pracuję, by go osiągnąć	2,295
Podejmuję działania w zakresie rozwoju osobistego	2,440
W trudnych sytuacjach jestem opanowana/opanowany	1,987
Uważam, że jestem przedsiębiorcza/przedsiębiorczy	1,933

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 33.
Wskaźniki szczegółowe postaw studentów – według podejmowanej aktywności

Nr stwierdzeń	Wartość wskaźnika (średnia) dla osób udzielających się w:						
	kole naukowym	wolonta- riacie	stowarzy- szeniu	partii politycznej	organizacji studenckiej	innych formach	nigdzie się nie udzielający
1.	2,254	2,380	2,395	2,341	2,440	2,341	2,188
2.	2,141	2,035	2,261	2,409	2,213	2,273	1,962
3.	2,652	2,670	2,588	2,523	2,610	2,500	2,525
4.	2,254	2,350	2,429	2,545	2,376	2,386	2,154
5.	2,120	2,050	2,218	2,136	2,014	2,045	1,932
6.	2,199	2,150	2,303	2,114	2,248	2,068	1,893
7.	1,902	1,935	2,134	2,273	2,035	1,795	1,682
8.	2,040	2,060	2,134	2,114	2,099	1,932	1,975
9.	2,275	2,245	2,420	2,364	2,277	2,136	2,087
10.	2,380	2,355	2,277	2,205	2,418	2,318	2,241
11.	2,496	2,510	2,521	2,318	2,525	2,523	2,319
12.	1,942	1,990	2,059	1,909	2,064	1,886	1,883
13.	1,844	1,945	2,092	2,091	1,965	1,864	1,827

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

W przypadku studentów, którzy podczas studiów pracowali, nie wliczając w to praktyk i staży, ogólna wartość wskaźnika postaw przedsiębiorczych wynosi 2,172 (dla ankietowanych, którzy pracy nie podejmowali wynosi on 2,001). Wskaźniki szczegółowe przedstawiono w Tabeli 34.

Tabela 34.
Wskaźniki szczegółowe postaw studentów pracujących podczas studiów

Stwierdzenie	Wartość wskaźnika (średnia)
Łatwo nawiązuję kontakt z innymi ludźmi	2,316
Nie boję się nietypowych rozwiązań	2,079
Umiem brać odpowiedzialność za podejmowane działania	2,595
Posiadam umiejętności organizacyjne	2,306
Pojawiające się problemy traktuję jako wyzwania	2,027
Chętnie angażuję się w nowe przedsięwzięcia	2,064
Lubię przejmować inicjatywę w realizowanych przedsięwzięciach	1,897
Łatwo dostosowuję się do zmian zachodzących w moim otoczeniu	2,066
Posiadam wiele pomysłów, które chciałabym/chciałbym zrealizować	2,220
Kiedy wyznaczę sobie jakiś cel, ciężko pracuję, by go osiągnąć	2,314
Podejmuję działania w zakresie rozwoju osobistego	2,437
W trudnych sytuacjach jestem opanowana/opanowany	1,957
Uważam, że jestem przedsiębiorcza/przedsiębiorczy	1,954

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

W przypadku ankietowanych, którzy prowadzili w dniu badania lub wcześniej własną działalność gospodarczą, ogólna wartość wskaźnika przedsiębiorczości wynosi 2,304 (2,082 – dla respondentów, którzy działalności nigdy nie prowadzili). Tak wysoka wartość WSKP może wskazywać na to, że to właśnie studenci o najwyższych postawach przedsiębiorczych zakładają własne przedsiębiorstwo. Średnie wartości wskaźników szczegółowych dla tej grupy studentów przedstawiono w Tabeli 35.

Dla respondentów, którzy zadeklarowali, że chcą założyć własną działalność gospodarczą obliczony ogólny uśredniony wskaźnik postaw przedsiębiorczych wynosi 2,249 (dla pozostałych ankietowanych wynosi 2,058). Różnica rzędu 0,2 pomiędzy ankietowanymi, którzy chcą założyć własną działalność, a pozostałymi respondentami może wskazywać na tkwiący w nich potencjał w postaci przyjmowanej przez nich postawy. Ogólne wartości wskaźników szczegółowych dla tych badanych przedstawiono w Tabeli 36.

Tabela 35.
Wskaźniki szczegółowe postaw studentów mających doświadczenie
w prowadzeniu własnej działalności gospodarczej

Stwierdzenie	Wartość wskaźnika (średnia)
Łatwo nawiązuję kontakt z innymi ludźmi	2,390
Nie boję się nietypowych rozwiązań	2,190
Umiem brać odpowiedzialność za podejmowane działania	2,610
Posiadam umiejętności organizacyjne	2,400
Pojawiające się problemy traktuję jako wyzwania	2,190
Chętnie angażuję się w nowe przedsięwzięcia	2,295
Lubię przejmować inicjatywę w realizowanych przedsięwzięciach	2,124
Łatwo dostosowuję się do zmian zachodzących w moim otoczeniu	2,133
Posiadam wiele pomysłów, które chciałabym/chciałbym zrealizować	2,429
Kiedy wyznaczę sobie jakiś cel, ciężko pracuję, by go osiągnąć	2,362
Podejmuję działania w zakresie rozwoju osobistego	2,524
W trudnych sytuacjach jestem opanowana/opanowany	2,038
Uważam, że jestem przedsiębiorcza/przedsiębiorczy	2,267

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 36.
Wskaźniki szczegółowe postaw studentów chcących założyć
własną działalność gospodarczą

Stwierdzenie	Wartość wskaźnika (średnia)
Łatwo nawiązuję kontakt z innymi ludźmi	2,305
Nie boję się nietypowych rozwiązań	2,182
Umiem brać odpowiedzialność za podejmowane działania	2,618
Posiadam umiejętności organizacyjne	2,364
Pojawiające się problemy traktuję jako wyzwania	2,128
Chętnie angażuję się w nowe przedsięwzięcia	2,163
Lubię przejmować inicjatywę w realizowanych przedsięwzięciach	2,035
Łatwo dostosowuję się do zmian zachodzących w moim otoczeniu	2,075
Posiadam wiele pomysłów, które chciałabym/chciałbym zrealizować	2,404
Kiedy wyznaczę sobie jakiś cel, ciężko pracuję, by go osiągnąć	2,289
Podejmuję działania w zakresie rozwoju osobistego	2,495
W trudnych sytuacjach jestem opanowana/opanowany	2,019
Uważam, że jestem przedsiębiorcza/przedsiębiorczy	2,160

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Ogólna wartość wskaźnika przedsiębiorczości dla ankietowanych studentów, w przypadku których rodzic lub rodzice prowadzi/prowadzą lub prowadził/prowadzili własną działalność gospodarczą wynosi 2,101 (2,089 u pozostałych respondentów), zaś dla ankietowanych studentów, których rodzic lub rodzice prowadzi/prowadzą lub prowadził/prowadzili własną działalność rolną 2,082 (2,100 u pozostałych ankietowanych). Ze względu na tak niewielkie różnice w postawach, można przypuszczać, że prowadzenie własnej działalności gospodarczej lub rolnej przez rodziców studentów nie ma większego związku z kształtowaniem u młodzieży akademickiej postaw przedsiębiorczych. Wartości wskaźników szczegółowych dla studentów obu grup przedstawiono w Tabeli 37.

Tabela 37.
Wskaźniki szczegółowe postaw studentów mających rodziców,
którzy prowadzili własną działalność gospodarczą i rolną

Nr stwierdzeń	Wartość wskaźnika (średnia) u respondentów, których rodzice	
	prowadzą/prowadzili własną działalność gospodarczą	prowadzą/prowadzili własną działalność rolną
1.	2,248	2,200
2.	1,997	1,963
3.	2,570	2,555
4.	2,248	2,187
5.	1,985	1,963
6.	1,943	1,947
7.	1,752	1,678
8.	1,975	2,007
9.	2,158	2,091
10.	2,269	2,295
11.	2,360	2,372
12.	1,896	1,921
13.	1,913	1,885

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Poniżej, w Tabeli 38, przedstawiono postawy respondentów uczestniczących w wybranych formach aktywności w ramach edukacji formalnej, zaś dla porównania pokazano również postawy osób, które w danych formach rozwoju nie uczestniczyły.

Tabela 38.
Ogólne wskaźniki postaw przedsiębiorczych u respondentów uczestniczących
i nieuczestniczących w poszczególnych formach edukacji formalnej⁵⁰

L.p.	Formy edukacji formalnej	Wartość ogólnego wskaźnika przedsiębiorczości ogółem	
		Uczestnicy	Osoby nieuczestniczące
1.	współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości	2,368	2,086
2.	konkursy edukacyjne	2,219	2,085
3.	szkolenia praktyczne	2,210	2,066
4.	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	2,207	2,082
5.	szkolenia teoretyczne	2,176	2,069
6.	rozwiązywanie studium przypadku/casusu	2,171	2,083
7.	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	2,169	2,078
8.	wyjazdy naukowo-badawcze	2,168	2,085
9.	spotkania z przedstawicielami urzędów	2,161	2,086
10.	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych	2,152	2,091
11.	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych	2,144	2,089
12.	koła zainteresowań i/lub naukowe	2,143	2,076
13.	spotkania z przedsiębiorcami	2,136	2,087
14.	czytanie czasopism tematycznych	2,134	2,087
15.	<i>e-learning</i>	2,127	2,074
16.	ćwiczenie wystąpień publicznych	2,125	2,086
17.	płatne staże zawodowe	2,119	2,093
18.	czytanie podręczników	2,105	2,089
19.	praktyki zawodowe	2,098	2,091
20.	gra w gry edukacyjne	2,084	2,094
21.	konferencje (seminaria) naukowe	2,063	2,151
22.	inne	1,974	2,094

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

⁵⁰ Szerzej na ten temat w artykule A. Andrzejczyk, *Wybrane formy edukacji a kształtowanie postaw przedsiębiorczych młodzieży akademickiej*, „Horyzonty Wychowania” (w druku).

Ogólny wskaźnik postaw przedsiębiorczych w prawie wszystkich przypadkach (uczestników „innych” form edukacji) wskazuje na średni poziom przedsiębiorczości. W odniesieniu do dziewiętnastu form aktywności uczestnicy wykazują wyższą postawę przedsiębiorczą niż osoby nieuczestniczące. Odmiennie jest w trzech przypadkach, w których to uczestnicy wykazują postawę niższą niż osoby nieuczestniczące (gra w gry edukacyjne, konferencje, inne formy rozwoju). Najwyższą średnią wartość WSKP wykazują się uczestnicy wydarzeń realizowanych w ramach Akademickich Inkubatorów Przedsiębiorczości (2,368), a najniższą uczestnicy „innych” form edukacji (1,974). W przypadku współpracy studentów z AIP występuje najwyższa różnica poziomu przedsiębiorczości między osobami w niej uczestniczącymi a nie biorącymi udziału. Można zatem przypuszczać, że studenci, którzy uczęszczają na zajęcia w ramach inkubatorów i zakładający własne firmy, w inkubatorze rozwijają swoją przedsiębiorczość, bardziej niż ci, którzy w tej formie aktywności nie uczestniczą.

Przedstawiono również postawy respondentów uczestniczących w wybranych formach aktywności w ramach edukacji nieformalnej, a dla porównania pokazano postawy osób, które w danych formach rozwoju nie uczestniczyły (Tabela 39).

W przypadku uczestników edukacji nieformalnej, ogólny wskaźnik postaw przedsiębiorczych we wszystkich rozpatrywanych przypadkach przyjmuje średni poziom. Uśrednione postawy (WSKP) osób uczestniczących w danych formach edukacji nieformalnej we wszystkich przypadkach są wyższe niż u osób nieuczestniczących.

Zarówno w przypadku edukacji formalnej, jak i edukacji nieformalnej najwyższa, średnia wartość WSKP (2,314) również dotyczy aktywności w ramach współpracy z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości (w przypadku obu rodzajów edukacji uczestniczyło w tej formie nieco ponad 50 osób). Najniższy WSKP u osób uczestniczących w wybranych formach tego rodzaju edukacji przyjmuje natomiast wartość 2,123 dla uczestników gier edukacyjnych. Co ciekawe, wartości wszystkich wskaźników postaw przedsiębiorczych, oprócz współpracy z AIP, są wyższe w przypadku respondentów uczestniczących w nich w ramach edukacji nieformalnej niż formalnej.

Tabela 39.
Ogólne wskaźniki postaw przedsiębiorczych u respondentów uczestniczących
i nieuczestniczących w poszczególnych formach edukacji nieformalnej⁵¹

l.p.	Formy edukacji nieformalnej	Wartość ogólnego wskaźnika przedsiębiorczości ogółem	
		Uczestnicy	Osoby nieuczestniczące
1.	współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości	2,314	2,088
2.	spotkania z przedsiębiorcami	2,263	2,051
3.	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych	2,257	2,072
4.	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	2,252	2,076
5.	rozwiązywanie studium przypadku/casusu	2,250	2,084
6.	wyjazdy naukowo-badawcze	2,248	2,071
7.	konferencje (seminaria) naukowe	2,243	2,059
8.	spotkania z przedstawicielami urzędów	2,232	2,062
9.	szkolenia praktyczne	2,226	2,046
10.	płatne staże zawodowe	2,222	2,083
11.	konkursy edukacyjne	2,216	2,069
12.	ćwiczenie wystąpień publicznych	2,216	2,071
13.	szkolenia teoretyczne	2,215	2,050
14.	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych	2,199	2,061
15.	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	2,186	2,067
16.	inne	2,171	2,093
17.	<i>e-learning</i>	2,163	2,076
18.	praktyki zawodowe	2,157	2,070
19.	czytanie czasopism tematycznych	2,147	2,063
20.	słuchanie audycji radiowych	2,135	2,073
21.	oglądanie programów popularnonaukowych	2,130	2,065
22.	gra w gry edukacyjne	2,123	2,087

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

⁵¹ Tamże.

Porównując uczestników poszczególnych form rozwoju z osobami nieuczestniczącymi w danych formach czy też osoby pracujące z tymi, które nie doświadczyły pracy, w obu przypadkach postawy osób nieuczestniczących są niższe. Znaczne różnice w postawach występują także w odniesieniu do respondentów na przykład z różnych uczelni, grup kierunków, trybów czy stopni studiów. Podsumowując, uśrednione wartości WSKP we wszystkich badanych grupach respondentów wskazują na ważność badania związku edukacji w różnych wymiarach z przyjmowaną postawą przedsiębiorczą. Występowanie związków między edukacją a przedsiębiorczością w wymiarze postawy, ale również własną działalnością gospodarczą na podstawie korelacji zostanie przedstawione w dalszej części raportu.

3.6.2. Wiedza ekonomiczna i przedsiębiorcza zdobyta w toku studiów

Wiedza zdobyta na własnej uczelni wyższej

W toku prowadzonych badań sprawdzono, jaką wiedzę, przydatną w prowadzeniu własnej działalności gospodarczej, można zdobyć na uczelni respondenta (Tabela 40). W każdym rodzaju wiedzy najmniej ankietowanych odpowiedziało *tak*, czyli że mogą taką wiedzę zdobyć (od 10,9% do 16,5%).

Tabela 40.

Jaką wiedzę, przydatną w organizacji własnej działalności gospodarczej, mogą zdobyć studenci na swojej uczelni – ogół ankietowanych (w %)

P2.	Na swojej uczelni respondenci mogą dowiedzieć się ...	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
1.	→ jakie są formy prowadzenia działalności gospodarczej	22,3	29,2	32,0	16,5	100,0
2.	→ jakie są etapy zakładania własnej działalności	27,1	32,5	27,4	13,0	100,0
3.	→ jak stworzyć biznesplan	30,2	32,5	24,3	13,0	100,0
4.	→ jakie są możliwości finansowania własnej działalności gospodarczej	27,9	31,8	28,0	12,3	100,0
5.	→ jak można ograniczyć ryzyko w działalności gospodarczej	28,65	31,9	28,55	10,9	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Nieznacznie, w każdym badanym obszarze wiedzy, dominowały odpowiedzi wskazujące na niepewność – *raczej tak* i *raczej nie*, jednakże sumując odpowiedzi pozytywne (*tak*, *raczej tak*) i negatywne (*nie*, *raczej nie*), można powiedzieć, że nie-

znacznie skłaniają się one ku zaprzeczeniu możliwości pozyskiwania wiedzy z poszczególnych obszarów na własnej uczelni (łącznie od 51,5% do 62,7% opinii negatywnych).

Wiedza zdobyta w toku studiów - według grup kierunku studiów respondenta

Na pytanie o to, czy na uczelni respondenta można dowiedzieć się, jakie są formy prowadzenia własnej działalności (Tabela 41) odpowiedź *nie* dominowała w przypadku dwóch grup kierunków: „kształcenie” (46,9%) i „nauki humanistyczne” (46,1%); odpowiedź *raczej nie* w przypadku dwóch grup: „technika” (41,1%) i „zdrowie” (38,8%); zaś *raczej tak* dominowało wśród studentów z grup: „nauka” (36,4%), „nauki społeczne” (41,1%), „rolnictwo” (41,5%) i „usługi” (42,2%).

Tabela 41.

Czy respondenci mogli zdobyć wiedzę z zakresu form prowadzenia działalności gospodarczej na swojej uczelni – według głównych grup kierunków studiów [w %]

P2.1	→ jakie są formy prowadzenia działalności gospodarczej				
	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Grupa kształcenie	46,9	36,8	13,4	2,9	100,0
Grupa nauka	23,9	27,8	36,4	11,9	100,0
Grupa nauki humanistyczne i sztuka	46,1	32,6	17,7	3,6	100,0
Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	9,0	15,7	41,1	34,2	100,0
Grupa rolnictwo	9,7	24,4	41,5	24,4	100,0
Grupa technika, przemysł i budownictwo	19,2	41,1	28,9	10,8	100,0
Grupa usługi	16,8	24,5	42,4	16,3	100,0
Grupa zdrowie	27,8	38,8	27,2	6,2	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

To, czy na danej uczelni można dowiedzieć się, jakie są etapy zakładania własnej działalności (Tabela 42) odpowiedź *nie* dominowała wśród respondentów studiujących na kierunkach z grupy: „kształcenie” (55,5%) i „nauki humanistyczne” (53,2%); odpowiedź *raczej nie* dominowała wśród respondentów z grupy: „technika” (44,2%) i „zdrowie” (34,3%); *raczej tak* dominowała wśród studentów z grupy „nauki społeczne” (38,1%), „rolnictwo” (34,2%) i „usługi” (38,6%); a odpowiedź *tak* nie dominowała w żadnej grupie.

Tabela 42.

Czy respondenci mogli zdobyć wiedzę z zakresu etapów zakładania własnej działalności gospodarczej na swojej uczelni – według głównych grup kierunków studiów (w %)

P2.2	→ jakie są etapy zakładania własnej działalności				
	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Grupa kształcenie	55,5	32,1	8,1	4,3	100,0
Grupa nauka	25,6	35,8	26,1	12,5	100,0
Grupa nauki humanistyczne i sztuka	53,2	33,3	12,1	1,4	100,0
Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	12,9	24,5	38,1	24,5	100,0
Grupa rolnictwo	14,6	31,7	34,2	19,5	100,0
Grupa technika, przemysł i budownictwo	25,2	44,2	21,5	9,1	100,0
Grupa usługi	17,9	29,9	38,6	13,6	100,0
Grupa zdrowie	33,7	34,3	26,5	5,5	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Jak stworzyć biznesplan (Tabela 43) nie można dowiedzieć się, studiując kierunek studiów z grup kierunków „nauki humanistyczne” (58,9%), „kształcenie” (55,5%) i „zdrowie” (35,9%) – najwięcej ankietowanych z tej grupy odpowiedziało *nie*. To, że na uczelni wiedzy tej „raczej” nie można zdobyć, odpowiedziało najwięcej respondentów z grupy „technika” (42,2%), „usługi” (39,7%) i „nauka” (33,5%); *raczej tak* zaznaczyło zaś najwięcej ankietowanych jedynie z grupy „rolnictwo” (43,9%). W żadnej grupie kierunków studiów nie dominowała odpowiedź *tak*.

Tabela 43.

Czy respondenci mogli zdobyć wiedzę z zakresu tworzenia biznesplanu na swojej uczelni – według głównych grup kierunków studiów (w %)

P2.3	→ jak stworzyć biznesplan				
	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Grupa kształcenie	55,5	31,6	10,0	2,9	100,0
Grupa nauka	30,7	33,5	20,5	15,3	100,0
Grupa nauki humanistyczne i sztuka	58,9	25,5	10,6	5,0	100,0
Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	16,2	25,7	34,4	23,7	100,0
Grupa rolnictwo	12,2	24,4	43,9	19,5	100,0
Grupa technika, przemysł i budownictwo	29,7	42,2	19,6	8,5	100,0
Grupa usługi	18,5	39,7	31,0	10,8	100,0
Grupa zdrowie	35,9	34,6	22,0	7,5	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Na pytanie o to, czy na uczelni respondenta można dowiedzieć się, jakie są możliwości finansowania własnej działalności gospodarczej (Tabela 44) odpowiedź *nie* padała najczęściej w przypadku ankietowanych z grupy kierunków: „nauki humanistyczne” (54,6%) i „kształcenie” (54,5%), odpowiedź *raczej nie* dominowała wśród respondentów studiujących w grupie „nauka” (30,1%), „technika” (40,2%), „usługi” (37,0%) i „zdrowie” (35,6%); zaś odpowiedź *raczej tak* dominowała w przypadku studentów z grupy kierunków „nauki humanistyczne” (40,5%) oraz „rolnictwo” (39,0%). Również w tym pytaniu w żadnej grupie kierunków studiów nie dominowała odpowiedź *tak*.

Tabela 44.

Czy respondenci mogli zdobyć wiedzę z zakresu możliwości finansowania własnej działalności gospodarczej na swojej uczelni – według głównych grup kierunków studiów (w %)

P2.4	→ jakie są możliwości finansowania własnej działalności gospodarczej				
	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Grupa kształcenie	54,5	34,0	7,7	3,8	100,0
Grupa nauka	27,3	30,1	28,4	14,2	100,0
Grupa nauki humanistyczne i sztuka	54,6	31,2	12,1	2,1	100,0
Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	13,5	23,5	40,5	22,5	100,0
Grupa rolnictwo	19,5	26,8	39,0	14,7	100,0
Grupa technika, przemysł i budownictwo	26,6	40,2	24,7	8,5	100,0
Grupa usługi	16,3	37,0	35,3	11,4	100,0
Grupa zdrowie	34,6	35,6	23,0	6,8	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

To, czy na danej uczelni można dowiedzieć się, w jaki sposób ograniczyć ryzyko w działalności gospodarczej, przedstawiono w Tabeli 45 (według odpowiedzi studentów z różnych grup kierunków studiów).

Odpowiedź *nie* dominowała wśród respondentów studiujących na kierunkach z grupy: „kształcenie” (56,9%) i „nauki humanistyczne” (56,0%); odpowiedź *raczej nie* dominowała wśród respondentów z grupy „technika” (40,5%), „zdrowie” (37,2%) i „nauka” (34,1%); natomiast *raczej tak* było najczęstszą odpowiedzią wśród studentów z grupy: „nauki społeczne” (41,0%), „rolnictwo” (39,0%) i „usługi” (36,9%).

Tabela 45.

Czy respondenci mogli zdobyć wiedzę z zakresu możliwości ograniczania ryzyka w działalności gospodarczej na swojej uczelni – według głównych grup kierunków studiów (w %)

P2.5	→ jak można ograniczyć ryzyko w działalności gospodarczej				
	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Grupa kształcenie	56,9	31,1	10,1	1,9	100,0
Grupa nauka	26,7	34,1	30,7	8,5	100,0
Grupa nauki humanistyczne i sztuka	56,0	30,5	9,9	3,6	100,0
Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	14,4	24,0	41,0	20,6	100,0
Grupa rolnictwo	19,5	26,8	39,0	14,7	100,0
Grupa technika, przemysł i budownictwo	28,3	40,5	24,1	7,1	100,0
Grupa usługi	15,8	32,6	36,9	14,7	100,0
Grupa zdrowie	34,6	37,2	23,3	4,9	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Wiedza zdobyta w toku studiów - według trybu studiów respondenta

Odpowiedzi studentów studiów stacjonarnych i niestacjonarnych w zakresie możliwości zdobycia określonej wiedzy przedsiębiorczej na ich uczelni przedstawiono w Tabeli 46.

Tabela 46.

Jaką wiedzę, przydatną w organizacji własnej działalności gospodarczej, mogą zdobyć studenci na swojej uczelni – według trybu studiów (w %)

P2.1	Na swojej uczelni respondenci mogą dowiedzieć się...				
	→ jakie są formy prowadzenia działalności gospodarczej				
	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Stacjonarni	23,4	30,3	31,3	15,5	100,0
Niestacjonarni	20,1	26,9	33,3	19,7	100,0
P2.2	→ jakie są etapy zakładania własnej działalności				
	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Stacjonarni	28,9	33,4	25,8	11,9	100,0
Niestacjonarni	23,7	30,8	30,5	15,0	100,0

P2.3	→ jak stworzyć biznesplan				
	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Stacjonarni	32,5	34,2	21,7	11,6	100,0
Niestacjonarni	25,4	29,3	29,5	15,8	100,0
P2.4	→ jakie są możliwości finansowania własnej działalności gospodarczej				
	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Stacjonarni	29,4	33,6	25,4	11,6	100,0
Niestacjonarni	24,7	28,3	33,2	13,8	100,0
P2.5	→ jak można ograniczyć ryzyko w działalności gospodarczej				
	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Stacjonarni	30,85	33,85	25,7	9,6	100,0
Niestacjonarni	24,3	28,0	34,2	13,5	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

W przypadku możliwości zdobycia wiedzy z zakresu form prowadzenia własnej działalności gospodarczej odpowiedzi nie są jednoznaczne – większość studentów odpowiedziała *raczej tak* (kolejno 31,3% i 33,3%).

W przypadku możliwości pozyskania wiedzy z zakresu etapów zakładania własnej działalności odpowiedzi respondentów skłaniają się bardziej ku zaprzeczeniu, bowiem większość studentów stacjonarnych (33,4%) oraz niestacjonarnych (30,8%) odpowiedziała *raczej nie*, jednakże przewaga ta jest nieznaczna, gdyż podobny udział (30,5%) studentów niestacjonarnych odpowiedział *raczej tak*.

Informacji na temat tworzenia biznesplanu studenci studiów stacjonarnych raczej nie mogli zdobyć na własnej uczelni, większość studentów odpowiedziała bowiem *raczej nie* i *nie*. W przypadku studentów niestacjonarnych opinie były podzielone. Najwięcej – 29,5% – respondentów z tej grupy odpowiedziało *raczej tak*, ale 29,3% odpowiedziało *raczej nie*, zaś 25,4% odpowiedziało *nie*.

Wiedzy na temat możliwości finansowania własnej działalności gospodarczej raczej nie mogli zdobyć na własnej uczelni studenci studiów stacjonarnych (dominowała odpowiedź *raczej nie* – 33,6%), zaś na pewno nie mogło tego zrobić aż 29,4% studentów z tej grupy. Studenci niestacjonarni w 33,2% „*raczej*” mogli zdobyć taką wiedzę, 28,3% badanych *raczej nie* mogło zdobyć takiej wiedzy na własnej uczelni, zaś 24,7% respondentów odpowiedziało, że nie może takiej wiedzy zdobyć na własnej uczelni.

W przypadku pytania o możliwości zdobycia wiedzy na temat ograniczenia ryzyka w działalności gospodarczej, odpowiedzi respondentów ze studiów stacjo-

narnych skłaniają się bardziej ku zaprzeczeniu, bowiem większość odpowiedziała *raczej nie* (33,9%) lub *nie* (30,9%), zaś studenci niestacjonarni w większości odpowiedzieli *raczej tak* (34,2%) lub *raczej nie* (28%).

Wiedza zdobyta w toku studiów – według stopnia studiów respondenta

Odpowiedzi w zakresie możliwości zdobycia określonej wiedzy przedsiębiorczej na uczelni studentów podzielonych według poziomów studiów przedstawiono w Tabeli 47.

Tabela 47.

Jaką wiedzę, przydatną w organizacji własnej działalności gospodarczej, mogą zdobyć studenci na swojej uczelni – według stopnia studiów (w %)

P2.1	Na swojej uczelni respondenci mogą dowiedzieć się...				
	→ jakie są formy prowadzenia działalności gospodarczej				
	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Pierwszy stopień	19,9	30,2	33,0	16,9	100,0
Drugi stopień	26,5	27,2	29,6	16,7	100,0
Jednolite magisterskie	27,6	27,6	30,8	14,0	100,0
P2.2	→ jakie są etapy zakładania własnej działalności				
	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Pierwszy stopień	24,3	33,9	27,9	13,9	100,0
Drugi stopień	32,7	30,5	24,3	12,5	100,0
Jednolite magisterskie	32,1	28,8	30,0	9,1	100,0
P2.3	→ jak stworzyć biznesplan				
	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Pierwszy stopień	27,4	34,2	24,4	14,0	100,0
Drugi stopień	32,9	27,2	24,5	15,4	100,0
Jednolite magisterskie	39,5	33,7	23,5	3,3	100,0
P2.4	→ jakie są możliwości finansowania własnej działalności gospodarczej				
	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Pierwszy stopień	25,6	32,8	28,0	13,6	100,0
Drugi stopień	31,8	27,4	29,2	11,6	100,0
Jednolite magisterskie	32,5	34,6	25,9	7,0	100,0

P2.5	→ jak można ograniczyć ryzyko w działalności gospodarczej				
	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Pierwszy stopień	26,3	32,6	28,9	12,2	100,0
Drugi stopień	33,9	27,6	28,3	10,2	100,0
Jednolite magisterskie	31,7	35,8	27,2	5,3	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Rozpatrując odpowiedzi respondentów na pytanie, czy na ich uczelni można dowiedzieć się, jakie są formy prowadzenia własnej działalności gospodarczej, należy stwierdzić, że w przypadku każdego stopnia studiów dominuje odpowiedź *raczej tak*, jednakże zsumowane odpowiedzi *nie* i *raczej nie* w przypadku wszystkich grup ankietowanych wynoszą około 50% wszystkich odpowiedzi. Rozpatrując odpowiedzi studentów pierwszego stopnia na to pytanie, jedynie w przypadku studentów pierwszego roku dominują odpowiedzi twierdzące (łącznie ponad 60% odpowiedzi), natomiast ankietowani z drugiego i trzeciego roku w nieznacznie ponad 50% stwierdzili, że na ich uczelni takiej wiedzy raczej nie można lub nie można pozyskać. W przypadku studentów studiów magisterskich na obu rocznikach udział jest bardzo podobny: dominuje odpowiedź *raczej tak*, jednakże łącznie przeważają odpowiedzi negatywne (*nie* i *raczej nie*), zaś w przypadku studentów studiów jednolitych magisterskich na pierwszym, drugim, trzecim i piątym roku zdecydowanie dominują odpowiedzi negatywne, jedynie studenci czwartego roku uważają inaczej i w większości odpowiedzieli twierdząco.

Gorzej jest w przypadku pytania o wiedzę z zakresu etapów zakładania własnej działalności – tu dominują odpowiedzi *nie* dla respondentów drugiego stopnia (32,7%) i studiów jednolitych magisterskich (32,1%) oraz *raczej nie* u studentów pierwszego stopnia (33,9%). Łącznie, odpowiedzi negatywne obejmują około 60% głosów. Kiedy przyglądamy się poszczególnym rocznikom pierwszego stopnia, zaskakujące może być to, że respondenci z pierwszego roku w większości (33,8%) odpowiedzieli, że raczej taką wiedzę mogą zdobyć, a razem z odpowiedzią *tak* opinie pozytywne obejmują ponad 55% głosów, zaś pozostałe roczniki tego stopnia studiów w większości odpowiedziały negatywnie (ponad 60% głosów). Oba roczniki studiów drugiego stopnia w większości odpowiedziały na to pytanie negatywnie (ponad 60% głosów), również studenci studiów jednolitych w większości, poza czwartym rokiem, odpowiedzieli negatywnie.

Udział negatywnych odpowiedzi w przypadku pytania o możliwość uzyskania na rodzimej uczelni wiedzy z zakresu tworzenia biznesplanu jest jeszcze wyższy. Dominowały odpowiedzi *raczej nie* (34,1%) dla studentów pierwszego stopnia, oraz

nie dla studentów studiów magisterskich (33%) i jednolitych magisterskich (39,5%), przy czym łącznie odpowiedzi negatywne stanowiły około 60%, aż do ponad 70% w grupie studentów studiów jednolitych magisterskich. W przypadku tego pytania respondenci z pierwszego roku pierwszego stopnia podzielili głosy po 50% na odpowiedzi negatywne i pozytywne, natomiast pozostałe roczniki w większości odpowiedziały negatywnie. Studenci będący na obu rocznikach drugiego stopnia w większości odpowiedzieli negatywnie, tak samo jak ankietowani ze wszystkich lat studiów jednolitych.

Na temat możliwości finansowania własnej działalności gospodarczej raczej trudno dowiedzieć się na uczelniach, studiując na pierwszym stopniu, najwięcej ankietowanych osób z tej grupy odpowiedziało bowiem *raczej nie* (32,9%), następnie *raczej tak* (28%) i *nie* (25,6%); w przypadku studentów drugiego stopnia najczęstsze odpowiedzi kształtowały się następująco: *nie* 31,8%, *raczej nie* 27,4% i *raczej tak* 29,2%; a w grupie studentów studiów jednolitych magisterskich następująco: *raczej nie* 34,6%, *nie* 32,5% i *raczej tak* 25,9%. Respondenci z pierwszego roku pierwszego stopnia w nieznacznej większości odpowiadali pozytywnie, ale pozostałe roczniki skłoniły się w większości do odpowiedzi negatywnych (*raczej nie* i *nie*) na to pytanie. Oba roczniki drugiego stopnia w większości również odpowiadały negatywnie, tak jak ankietowani ze wszystkich lat studiów jednolitych magisterskich, przy czym studenci będący na drugim roku w 100% odpowiedzieli negatywnie (50% *nie* i 50% *raczej nie*).

W przypadku pytania o możliwości zdobycia wiedzy na temat tego, jak ograniczyć ryzyko w działalności gospodarczej, skierowanego do respondentów będących na pierwszym stopniu, należy stwierdzić, że dominuje odpowiedź *raczej nie* 32,6% oraz *raczej tak* 28,9%, następnie *nie* 26,3%. Studenci drugiego stopnia w większości odpowiedzieli na to pytanie *nie* (33,9%), jednak znaczny udział miały również odpowiedzi *raczej tak* (28,3%) oraz *raczej nie* (27,6%). W grupie studentów studiów jednolitych magisterskich dominowały odpowiedzi negatywne: *raczej nie* – 35,8% i *nie* – 31,7%. Na to pytanie jedynie pierwszy rok pierwszego stopnia większością głosów udzieli pozytywnych odpowiedzi (*tak* lub *raczej tak*), respondenci z drugiego stopnia na obu rocznikach w większości odpowiadali negatywnie, tak jak studenci wszystkich roczników ze studiów jednolitych magisterskich.

3.6.3. Samoocena wiedzy z wybranych obszarów

Określenie własnego poziomu wiedzy – ogół respondentów

Następnie respondenci dokonali samooceny swojego poziomu wiedzy z trzech zakresów: funkcjonowania gospodarki, zakładania i prowadzenia własnej działalności oraz z zakresu przedsiębiorczości. Odpowiedzi obejmowały następujące oceny: *bardzo niski, niski, średni, wysoki i bardzo wysoki*.

Tabela 48.
Ocena własnego poziomu wiedzy z wybranych zakresów –
opinie ogółu respondentów (w %)

Zakres wiedzy	Bardzo niski	Niski	Średni	Wysoki	Bardzo wysoki	Razem
Funkcjonowanie gospodarki	6,2	25,7	54,3	11,2	2,6	100,0
Zakładanie i prowadzenie własnej działalności	10,6	33,8	40,3	12,1	3,2	100,0
Przedsiębiorczość	6,3	26,1	49,5	14,7	3,4	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

W obszarze funkcjonowania gospodarki (Tabela 48) najwięcej ankietowanych studentów określiło swój poziom wiedzy jako średni (54,29%), a 25,7% określiło go jako niski. Również w obszarze posiadanej wiedzy z zakresu zakładania i prowadzenia własnej działalności gospodarczej dominuje ocena średnia (40,32%), a w następnej kolejności odpowiedź *niski* (33,78%). Zbieżny układ odpowiedzi dotyczy także samooceny poziomu wiedzy z zakresu przedsiębiorczości – najwięcej osób określiło go jako średni (49,5%), zaś 26,1% jako niski.

Określenie własnego poziomu wiedzy według grupy kierunków studiów

Wśród studentów podzielonych według grup kierunków studiów w ocenie własnego poziomu wiedzy z zakresu funkcjonowania gospodarki (Tabela 49) dominowała ocena *średnia* (w większości przypadków około 40-60% respondentów ze wszystkich grup kierunków studiów udzieliło tej odpowiedzi), zaś drugą najczęstszą odpowiedzią było *niski* (w przypadku 7 grup kierunków) oraz *wysoki* (grupa zdrowie).

Tabela 49.
Ocena poziomu wiedzy z zakresu funkcjonowania gospodarki
według grupy kierunków studiów (w %)

P3.1	Poziom wiedzy z zakresu funkcjonowania gospodarki					
Grupy kierunków studiów	Bardzo niski	Niski	Średni	Wysoki	Bardzo wysoki	Razem
Grupa kształcenie	6,20	30,70	48,30	9,10	5,70	100,00
Grupa nauka	2,55	17,40	62,10	15,40	2,55	100,00
Grupa nauki humanistyczne i sztuka	14,20	34,00	43,30	7,10	1,40	100,00
Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	10,40	34,60	48,20	5,80	1,00	100,00
Grupa rolnictwo	4,50	21,00	57,00	14,70	2,80	100,00
Grupa technika, przemysł i budownictwo	4,40	20,10	62,50	9,20	3,80	100,00
Grupa usługi	11,00	40,20	43,50	4,30	1,00	100,00
Grupa zdrowie	0,00	19,50	46,40	26,80	7,30	100,00

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 50.
Ocena poziomu wiedzy z zakładania i prowadzenia własnej działalności
według grupy kierunków studiów (w %)

P3.2	Poziom wiedzy z zakresu zakładania i prowadzenia własnej działalności					
Grupy kierunków studiów	Bardzo niski	Niski	Średni	Wysoki	Bardzo wysoki	Razem
Grupa kształcenie	9,60	37,50	36,40	11,40	5,10	100,00
Grupa nauka	5,70	24,90	48,60	17,40	3,40	100,00
Grupa nauki humanistyczne i sztuka	25,50	41,90	25,50	5,70	1,40	100,00
Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	19,40	42,40	29,50	6,10	2,60	100,00
Grupa rolnictwo	7,70	35,40	42,50	11,60	2,80	100,00
Grupa technika, przemysł i budownictwo	6,50	30,50	45,10	14,10	3,80	100,00
Grupa usługi	12,90	38,80	39,20	6,20	2,90	100,00
Grupa zdrowie	0,00	29,25	36,60	29,25	4,90	100,00

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Poziom wiedzy studentów z różnych kierunków studiów z zakresu zakładania i prowadzenia własnej działalności (Tabela 50) był we wszystkich grupach kierunków najczęściej oceniany jako *średni*, jednakże odnosząc się do grupy „usługi”, poziom oceny jako *niski* wybrał bardzo podobny odsetek respondentów. Jedynie w przypadku ankietowanych z grupy kierunków „zdrowie” drugą najczęstszą odpowiedzią był poziom *wysoki*.

Poziom wiedzy studentów z różnych kierunków studiów z zakresu przedsiębiorczości został przedstawiony w Tabeli 51. Również w tym obszarze wiedzy dominowała ocena *średnia* w każdej grupie kierunków.

Tabela 51.
Ocena poziomu wiedzy z zakresu przedsiębiorczości
według grupy kierunków studiów [w %]

P3.3	Poziom wiedzy z zakresu przedsiębiorczości					
Grupy kierunków studiów	Bardzo niski	Niski	Średni	Wysoki	Bardzo wysoki	Razem
Grupa kształcenie	5,10	26,10	49,40	14,80	4,60	100,00
Grupa nauka	2,90	17,60	53,50	20,60	5,40	100,00
Grupa nauki humanistyczne i sztuka	15,60	32,60	40,40	8,50	2,90	100,00
Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	9,70	37,50	43,10	8,40	1,30	100,00
Grupa rolnictwo	5,40	23,20	53,80	15,30	2,30	100,00
Grupa technika, przemysł i budownictwo	4,30	23,40	54,90	13,60	3,80	100,00
Grupa usługi	10,10	36,80	42,10	9,60	1,40	100,00
Grupa zdrowie	2,40	21,95	48,80	21,95	4,90	100,00

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Ocena poziomu jako *wysoki* była drugą najczęściej wybieraną oceną w grupie „nauka” oraz *ex aequo* z odpowiedzią *niski* w grupie „zdrowie”. W pozostałych przypadkach drugą najczęstszą oceną był poziom *niski*.

Określenie własnego poziomu wiedzy według trybu studiów

Poziom wiedzy z zakresu funkcjonowania gospodarki u respondentów będących na studiach stacjonarnych i niestacjonarnych (Tabela 52) jest zbliżony – w obu przypadkach dominuje ocena *średni* (kolejno: 53,8% i 55,4%), a następnie ocena *niski* (kolejno: 27,9% i 21,3%).

Tabela 52.

Ocena poziomu wiedzy z zakresu funkcjonowania gospodarki według trybu studiów (w %)

P3.1	Poziom wiedzy z zakresu funkcjonowania gospodarki					
Tryb studiów	Bardzo niski	Niski	Średni	Wysoki	Bardzo wysoki	Razem
Stacjonarne	7,0	27,9	53,8	9,6	1,7	100,0
Niestacjonarne	4,8	21,3	55,3	14,3	4,3	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Poziom wiedzy z zakresu zakładania i prowadzenia własnej działalności u respondentów według realizowanego przez nich trybu studiów przedstawia Tabela 53.

Tabela 53.

Ocena poziomu wiedzy z zakresu funkcjonowania gospodarki według trybu studiów (w %)

P3.2	Poziom wiedzy z zakresu zakładania i prowadzenia własnej działalności					
Tryb studiów	Bardzo niski	Niski	Średni	Wysoki	Bardzo wysoki	Razem
Stacjonarne	13,1	37,4	37,7	9,5	2,3	100,0
Niestacjonarne	5,7	26,6	45,5	17,1	5,1	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Zakładanie i prowadzenie własnej działalności jako obszar posiadanej przez respondentów wiedzy został oceniony przez nich w większości jako *średni*, zaś następnie najczęściej wybieraną oceną było *niski*”, zarówno wśród studentów pierwszego stopnia, drugiego stopnia, jak i studentów studiów jednolitych magisterskich.

Poziom wiedzy z przedsiębiorczości u respondentów według realizowanego przez nich trybu studiów przedstawia Tabela 54.

Tabela 54.

Ocena poziomu wiedzy z zakresu funkcjonowania gospodarki według trybu studiów (w %)

P3.3	Poziom wiedzy z zakresu przedsiębiorczości					
Tryb studiów	Bardzo niski	Niski	Średni	Wysoki	Bardzo wysoki	Razem
Stacjonarne	7,4	28,6	48,6	12,8	2,6	100,0
Niestacjonarne	4,2	21,1	51,3	18,5	4,9	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Według tego podziału, w obu przypadkach, studentów stacjonarnych i niestacjonarnych, dominowała samoocena na poziomie *średnim* wiedzy z zakresu przedsiębiorczości (kolejno: 48,6% i 51,3%), dopiero w następnej kolejności (kolejno: 28,6% i 21,1%) studenci oceniali swój poziom wiedzy z tego obszaru jako *niski*.

Określenie własnego poziomu wiedzy według stopnia studiów

Swoj poziom wiedzy z zakresu funkcjonowania gospodarki respondenci z poszczególnych grup ocenili w większości jako *średni*, a następnie *niski*. W przypadku ankietowanych na pierwszym i drugim stopniu w dalszej kolejności wybierali oni ocenę *wysoki*, *bardzo niski*, zaś najrzadziej ocenę *bardzo wysoki*. Natomiast respondenci będący na studiach jednolitych magisterskich w dalszej kolejności wybierali ocenę *bardzo niski*, następnie *wysoki*, najrzadziej ocenę *bardzo wysoki*. Zdecydowanie ocena przez tą grupę studentów poziomu wiedzy w tym obszarze jako *bardzo wysoka* (jedynie 0,8%) jest najrzadziej wybieraną oceną w analizie. Poziom wiedzy z zakresu funkcjonowania gospodarki u respondentów będących na poszczególnych poziomach studiów przedstawia Tabela 55.

Tabela 55.

Ocena poziomu wiedzy z zakresu funkcjonowania gospodarki według stopni studiów (w %)

P3.1	Poziom wiedzy z zakresu funkcjonowania gospodarki					
Stopnie studiów	Bardzo niski	Niski	Średni	Wysoki	Bardzo wysoki	Razem
Pierwszy stopień	6,00	22,60	57,30	11,10	3,00	100,00
Drugi stopień	4,70	29,40	51,20	12,25	2,45	100,00
Jednolite magisterskie	10,30	35,40	44,00	9,50	0,80	100,00

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Odnosząc się do oceny poziomu swojej wiedzy na temat procesu zakładania i prowadzenia własnej działalności (Tabela 56), studenci pierwszego i drugiego stopnia najczęściej wybierali poziom *średni* (po 41,6%), zaś w następnej kolejności – *niski* (kolejno: 33% i 33,4%). Przyglądając się pozostałym udziałom procentowym poszczególnych ocen, można stwierdzić, że obie te grupy dokonały bardzo zbliżonej samooceny.

Odmienne kształtowała się samoocena poziomu wiedzy studentów studiów jednolitych magisterskich w zakresie zakładania i prowadzenia własnej działalności gospodarczej, ponieważ najczęstsza odpowiedź to *niski* (38,7%), następnie zaś *średni* (30,9%) i *bardzo niski* (17,7%).

Tabela 56.
Ocena poziomu wiedzy z zakładania i prowadzenia własnej działalności
według stopni studiów (w %)

P3.2	Poziom wiedzy z zakresu zakładania i prowadzenia własnej działalności					
Stopnie studiów	Bardzo niski	Niski	Średni	Wysoki	Bardzo wysoki	Razem
Pierwszy stopień	9,8	33,0	41,6	12,1	3,5	100,0
Drugi stopień	9,4	33,4	41,6	12,9	2,7	100,0
Jednolite magisterskie	17,7	38,7	30,8	10,3	2,5	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Poziom wiedzy z przedsiębiorczości u respondentów według realizowanego przez nich stopnia studiów przedstawia Tabela 57.

Tabela 57.
Ocena poziomu wiedzy z zakresu przedsiębiorczości według stopni studiów (w %)

P3.3	Poziom wiedzy z zakresu przedsiębiorczości					
Stopnie studiów	Bardzo niski	Niski	Średni	Wysoki	Bardzo wysoki	Razem
Pierwszy stopień	6,1	23,9	51,5	15,0	3,5	100,0
Drugi stopień	5,6	27,6	47,4	15,6	3,8	100,0
Jednolite magisterskie	9,0	35,4	42,4	11,1	2,1	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

W przypadku samooceny poziomu wiedzy z zakresu przedsiębiorczości dokonanej przez studentów według podziału na stopnie studiów, w każdym przypadku najczęściej wybieraną oceną był poziom *średni*, a następnie *niski*. W żadnej analizowanej grupie respondentów nie dominowała zatem odpowiedź *wysoki* lub *bardzo wysoki*, co świadczy o tym, że niewielu studentów ma możliwość zdobycia wiedzy z poszczególnych zakresów podczas studiów.

3.6.4. Ocena wpływu uczelni na kształtowanie postawy przedsiębiorczej

Ocena wpływu uczelni na kształtowanie przedsiębiorczej postawy – ogół respondentów

W jednym z pytań ankietowani studenci dokonywali oceny wpływu swojej uczelni wyższej na kształtowanie postaw przedsiębiorczych (Tabela 58). Okazuje

się, że uczęszczanie na zajęcia na uczelni respondentów w kontekście wpływu na rozwój kreatywności został oceniony jak następuje: 16,6% uznało, że ich uczelnia wpływa na dany typ rozwoju, 47,2% uznała, że *raczej tak*, wykazując niepewność odpowiedzi, 28% odpowiedziało, że *raczej nie*, a 8,2%, że takiego wpływu nie ma.

Tabela 58.

Ocena wpływu uczęszczania na zajęcia uczelniane na kształtowanie przedsiębiorczości – opinie ogółu respondentów (w %)

P4.	Uczęszczanie na zajęcia uczelniane	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
1.	wpływa na rozwój kreatywności	8,2	28,0	47,2	16,6	100,0
2.	uczy odpowiedzialności	6,4	19,8	47,8	26,0	100,0
3.	zachęca do rozwijania umiejętności	5,6	20,3	49,9	24,2	100,0
5.	zachęca do realizacji własnych pomysłów	8,8	29,6	45,5	16,1	100,0
6.	wspomaga rozwój umiejętności komunikacyjnych	5,5	17,9	50,0	26,6	100,0
7.	sprzyja radzeniu sobie z problemami	8,8	27,4	44,7	19,1	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

To, czy uczelnia ankietowanych uczy odpowiedzialności zostało różnie ocenione, najwięcej osób odpowiedziało, że *raczej tak* (47,8%). Porównując to do poprzedniego aspektu, w obszarze odpowiedzialności większy był udział odpowiedzi pozytywnych.

Uczęszczanie na zajęcia na uczelni respondentów zachęca do rozwijania umiejętności 24,2% ankietowanych, raczej zachęca 49,9%, raczej nie 20,3% respondentów, a nie zachęca 5,6% ankietowanych studentów.

W większości respondenci twierdzili, że uczęszczanie na zajęcia na ich uczelni raczej zachęca do realizacji własnych pomysłów (45,5%), jednakże druga najczęstsza odpowiedź (*raczej nie*), w porównaniu do wszystkich aspektów, na które może mieć wpływ uczelnia, w tym przypadku ma najwyższy udział (29,6%). Co więcej, dla 50% ankietowanych uczęszczanie na zajęcia uczelniane raczej wspomaga rozwój umiejętności komunikacyjnych.

To, czy uczęszczanie na zajęcia na własnej uczelni sprzyja radzeniu sobie z problemami, zostało również podobnie ocenione.

Ocena wpływu rodzimej uczelni na kształtowanie przedsiębiorczej postawy – według grupy kierunku studiów

Opinia studentów według grupy kierunku studiów na temat uczęszczania na zajęcia w kontekście wpływu na rozwój kreatywności została przedstawiona w Tabeli 59. Wpływ ten został oceniony w większości raczej pozytywnie (dominowała odpowiedź *raczej tak*) we wszystkich grupach kierunków studiów. W przypadku grupy kierunku „zdrowie” dwie odpowiedzi *raczej nie* i *raczej tak* miały bardzo zbliżony udział (kolejno: 37,2% i 38,2%).

Tabela 59.

Ocena wpływu uczęszczania na zajęcia uczelniane na rozwój kreatywności – według grup kierunku studiów (w %)

Uczęszczanie na zajęcia uczelniane wpływa na rozwój kreatywności					
P4.1	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Grupa nauka	9,7	29,0	47,7	13,6	100,0
Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	9,3	28,4	47,6	14,7	100,0
Grupa nauki humanistyczne i sztuka	6,4	31,2	43,3	19,1	100,0
Grupa zdrowie	11,7	37,2	38,2	12,9	100,0
Grupa technika, przemysł i budownictwo	6,5	19,3	54,1	20,1	100,0
Grupa usługi	4,9	25,6	47,8	21,7	100,0
Grupa kształcenie	6,2	26,3	49,8	17,7	100,0
Grupa rolnictwo	7,3	31,7	46,4	14,6	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

W przypadku wpływu zajęć na odpowiedzialność uczestników według grup kierunków (Tabela 60), należy stwierdzić, że we wszystkich grupach zdecydowanie dominowała odpowiedź *raczej tak* (ok. 40-50% odpowiedzi). Jednak stosunkowo wysoki jest też udział odpowiedzi *tak*, które w przypadku dwóch grup kierunków, „zdrowie” i „usługi” sięgają powyżej 30%. Tylko w jednej badanej grupie, „nauka”, udział odpowiedzi *nie* przekroczył 10,0%.

Opinia studentów według grupy kierunku studiów na temat uczęszczania na zajęcia w kontekście zachęty do rozwijania umiejętności została przedstawiona w Tabeli 61. Uczestnicy ze wszystkich grup kierunków studiów w większości odpowiedzieli, że uczęszczanie na zajęcia na ich uczelni raczej zachęca do rozwijania umiejętności (udział tej odpowiedzi obejmował ok. 50%). Również w tym przypad-

ku stosunkowo wysoki jest udział odpowiedzi *tak* w grupie kierunków „usługi”, sięgając ponad 30%.

Tabela 60.

Ocena wpływu uczęszczania na zajęcia uczelniane na naukę odpowiedzialności – według grup kierunku studiów (w %)

Uczęszczanie na zajęcia uczelniane uczy odpowiedzialności					
P4.2	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Grupa nauka	10,3	22,7	47,7	19,3	100,0
Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	7,3	21,7	47,0	24,0	100,0
Grupa nauki humanistyczne i sztuka	6,4	26,2	46,8	20,6	100,0
Grupa zdrowie	1,3	12,9	50,5	35,3	100,0
Grupa technika, przemysł i budownictwo	7,6	20,4	46,5	25,5	100,0
Grupa usługi	3,3	21,7	44,0	31,0	100,0
Grupa kształcenie	8,1	13,9	53,1	24,9	100,0
Grupa rolnictwo	9,8	24,4	46,3	19,5	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 61.

Ocena wpływu uczęszczania na zajęcia uczelniane na zachęcanie do rozwijania umiejętności – według grup kierunku studiów (w %)

Uczęszczanie na zajęcia uczelniane zachęca do rozwijania umiejętności					
P4.3	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Grupa nauka	7,4	24,4	50,0	18,2	100,0
Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	6,8	21,0	51,1	21,1	100,0
Grupa nauki humanistyczne i sztuka	6,4	24,1	46,1	23,4	100,0
Grupa zdrowie	3,2	18,8	51,1	26,9	100,0
Grupa technika, przemysł i budownictwo	4,5	17,3	51,3	26,9	100,0
Grupa usługi	3,8	16,3	48,9	31,0	100,0
Grupa kształcenie	6,7	22,0	46,4	24,9	100,0
Grupa rolnictwo	7,3	24,4	48,8	19,5	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Uczęszczanie na zajęcia uczelniane raczej wpływa na zachęcanie do realizacji własnych pomysłów w opinii większości ankietowanych studentów ze wszystkich grup kierunków (Tabela 62), jednakże w przypadku tego pytania w żadnej z bada-

nych grup udział odpowiedzi *raczej tak* nie przekroczył 50%. W grupie „zdrowie” odnotowano stosunkowo wysoki udział odpowiedzi *raczej nie* (37,5%) oraz najniższy udział odpowiedzi *tak* (jedynie 9,1%) w porównaniu do wszystkich stwierdzeń i grup kierunków. W trzech grupach, „nauk humanistycznych”, „zdrowie” i „rolnictwo”, udział odpowiedzi *nie* przekroczył 10,0%.

Tabela 62.

Ocena wpływu uczęszczania na zajęcia uczelniane na zachęcanie do realizacji własnych pomysłów – według grup kierunku studiów (w %)

Uczęszczanie na zajęcia uczelniane zachęca do realizacji własnych pomysłów					
P4.5	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Grupa nauka	9,1	31,25	43,75	15,9	100,0
Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	7,8	28,8	48,0	15,4	100,0
Grupa nauki humanistyczne i sztuka	12,8	32,6	38,3	16,3	100,0
Grupa zdrowie	11,3	37,5	42,1	9,1	100,0
Grupa technika, przemysł i budownictwo	8,8	23,2	47,0	21,0	100,0
Grupa usługi	3,3	29,9	44,0	22,8	100,0
Grupa kształcenie	9,1	29,7	48,3	12,9	100,0
Grupa rolnictwo	12,2	19,5	46,3	22,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 63.

Ocena wpływu uczęszczania na zajęcia uczelniane na rozwój umiejętności komunikacyjnych – według grup kierunku studiów (w %)

Uczęszczanie na zajęcia uczelniane wspomaga rozwój umiejętności komunikacyjnych					
P4.6	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Grupa nauka	8,5	27,3	46,6	17,6	100,0
Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	5,2	15,6	51,1	28,1	100,0
Grupa nauki humanistyczne i sztuka	6,4	16,3	39,0	38,3	100,0
Grupa zdrowie	5,5	23,3	44,7	26,5	100,0
Grupa technika, przemysł i budownictwo	5,7	18,1	55,8	20,4	100,0
Grupa usługi	3,3	16,8	48,9	31,0	100,0
Grupa kształcenie	5,3	9,6	55,0	30,1	100,0
Grupa rolnictwo	4,9	21,9	53,7	19,5	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Uczęszczanie na zajęcia uczelniane w opinii większości respondentów ze wszystkich grup kierunków raczej wspomaga rozwój umiejętności komunikacyjnych (Tabela 63), przy czym udział procentowy odpowiedzi pozytywnych (*tak* i *raczej tak* łącznie) jest bardzo wysoki w porównaniu do pozostałych pytań z tej grupy.

Opinia studentów zgrupowanych według kierunku studiów na temat uczęszczania na zajęcia w kontekście sprzyjania radzeniu sobie z problemami została przedstawiona w Tabeli 64. Respondenci ze wszystkich grup kierunków w większości stwierdzili, że uczęszczanie na zajęcia na ich uczelni raczej sprzyja radzeniu sobie z problemami.

Tabela 64.

Ocena wpływu uczęszczania na zajęcia uczelniane na radzenie sobie z problemami – według grup kierunku studiów (w %)

Uczęszczanie na zajęcia uczelniane sprzyja radzeniu sobie z problemami					
P4.7	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Grupa nauka	7,9	31,8	47,2	13,1	100,0
Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	9,1	29,6	44,9	16,4	100,0
Grupa nauki humanistyczne i sztuka	12,1	32,6	39,7	15,6	100,0
Grupa zdrowie	10,7	23,0	44,6	21,7	100,0
Grupa technika, przemysł i budownictwo	8,5	23,2	46,8	21,5	100,0
Grupa usługi	5,4	24,5	47,3	22,8	100,0
Grupa kształcenie	7,7	28,2	40,7	23,4	100,0
Grupa rolnictwo	7,3	36,6	39,0	17,1	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

W dwóch grupach – „nauki humanistyczne” i „rolnictwo” – zbliżony jest udział odpowiedzi dominującej *raczej tak* do następnej w kolejności w udziale, tj. *raczej nie*. W dwóch grupach – „nauki humanistycznych” i „zdrowie” – udział odpowiedzi *nie* przekroczył 10,0%.

Ocena wpływu rodzimej uczelni na kształtowanie przedsiębiorczej postawy – według trybu studiów

Ocenę wpływu uczelni wyższej na kształtowanie przedsiębiorczości w opinii ankietowanych studentów z uwzględnieniem trybu ich studiów zaprezentowano w Tabeli 65. W przypadku opinii studentów stacjonarnych i niestacjonarnych na

temat wpływu uczęszczania na zajęcia na rozwój kreatywności, prawie połowa (niecałe 50%) odpowiedziała, że taki wpływ raczej jest.

To, czy istnieje wpływ uczęszczania na zajęcia na odpowiedzialność studentów uczących się w trybie stacjonarnym i niestacjonarnym, zostało przez nich samych w większości (ok. 50%) określone jako *raczej tak*. Znaczny udział respondentów (ponad 20% w obu przypadkach) uznał, że taki wpływ jest.

Odnosząc się do kolejnego pytania, o wpływ uczęszczania na zajęcia na zachęcanie do rozwijania umiejętności przez studentów, odpowiedzi kształtowały się podobnie: ok. 50% respondentów stacjonarnych i niestacjonarnych odpowiedziało, że raczej taki wpływ jest, zaś następną najczęściej wybieraną odpowiedzią w obu tych grupach było *tak*.

Tabela 65.

Ocena wpływu uczęszczania na zajęcia uczelniane na kształtowanie przedsiębiorczości – według trybu studiów (w %)

Uczęszczanie na zajęcia uczelniane wpływa na rozwój kreatywności					
P4.1	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
stacjonarne	8,9	29,8	46,0	15,3	100,0
niestacjonarne	7,0	24,4	49,6	19,0	100,0
Uczęszczanie na zajęcia uczelniane uczy odpowiedzialności					
P4.2	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
stacjonarne	6,0	21,2	48,8	24,0	100,0
niestacjonarne	7,1	17,0	46,0	29,9	100,0
Uczęszczanie na zajęcia uczelniane zachęca do rozwijania umiejętności					
P4.3	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
stacjonarne	4,9	21,9	51,1	22,1	100,0
niestacjonarne	7,0	16,9	47,8	28,3	100,0
Uczęszczanie na zajęcia uczelniane zachęca do realizacji własnych pomysłów					
P4.5	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
stacjonarne	9,1	30,8	45,3	14,8	100,0
niestacjonarne	8,2	27,2	46,0	18,6	100,0
Uczęszczanie na zajęcia uczelniane wspomaga rozwój umiejętności komunikacyjnych					
P4.6	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
stacjonarne	5,5	18,5	50,5	25,5	100,0
niestacjonarne	5,6	16,7	49,0	28,7	100,0

Uczęszczanie na zajęcia uczelniane sprzyja radzeniu sobie z problemami					
P4.7	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
stacjonarne	9,2	29,2	44,6	17,0	100,0
niestacjonarne	8,0	23,8	44,8	23,4	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Zachęcanie do realizacji własnych pomysłów poprzez uczęszczanie na zajęcia potwierdzają odpowiedzi zarówno studentów stacjonarnych, jak i niestacjonarnych (ok. 60% łącznie stanowią odpowiedzi pozytywne – *raczej tak* i *tak*). Warto jednak zwrócić uwagę, iż mimo że w obu grupach dominowała odpowiedź *raczej tak* (po ok. 45% odpowiedzi), to drugą najczęstszą odpowiedzią w kolejności było *raczej nie* (po ok. 30% odpowiedzi).

Uczęszczanie na zajęcia uczelniane w opinii większości respondentów ze studiów stacjonarnych i niestacjonarnych (w obu przypadkach ponad 70% stanowiły łącznie dwie najpopularniejsze odpowiedzi *raczej tak* i *tak*) wspomaga rozwój umiejętności komunikacyjnych. Również respondenci z obu trybów kształcenia w większości stwierdzili, że uczęszczanie na zajęcia na ich uczelni sprzyja / raczej sprzyja radzeniu sobie z problemami.

Ocena wpływu rodzimej uczelni na kształtowanie przedsiębiorczej postawy – według stopnia studiów

Ocenę wpływu rodzimej uczelni wyższej na kształtowanie przedsiębiorczości w opinii ankietowanych studentów, z uwzględnieniem trybu ich studiów, zaprezentowano w Tabeli 66. W przypadku studentów pierwszego stopnia, najwięcej z nich (49,1%) uznało, że uczęszczanie na zajęcia na ich uczelni raczej wpływa na rozwój kreatywności. Podobną opinię wyraziło 46,5% studentów drugiego stopnia. Odmienne odpowiedzią dominująca część respondentów ze studiów jednolitych magisterskich (40,3%) twierdząc, że raczej takiego wpływu nie ma. Jednakże niewiele mniej, albowiem 38,3%, odpowiedziało, że raczej taki wpływ jest.

We wszystkich grupach respondentów (z pierwszego i drugiego stopnia oraz z jednolitych magisterskich) większość respondentów oceniła, że uczęszczanie na zajęcia na ich uczelni raczej wpływa na naukę odpowiedzialności (po ok. 50% odpowiedzi), w następnej kolejności zaś były odpowiedzi twierdzące (20-30% odpowiedzi). Jedynie studenci drugiego stopnia w następnej kolejności takim samym udziałem wybrali dwie odpowiedzi *tak* i *raczej nie* (po 22,5%).

Tabela 66.

Ocena wpływu uczęszczania na zajęcia uczelniane na kształtowanie przedsiębiorczości
– według stopnia studiów (w %)

Uczęszczanie na zajęcia uczelniane wpływa na rozwój kreatywności					
P4.1	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Pierwszy stopień	7,5	25,0	49,1	18,4	100,0
Drugi stopień	8,9	30,1	46,5	14,5	100,0
Jednolite magisterskie	11,1	40,3	38,3	10,3	100,0
Uczęszczanie na zajęcia uczelniane uczy odpowiedzialności					
P4.2	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Pierwszy stopień	6,7	19,9	47,6	25,8	100,0
Drugi stopień	8,2	22,5	46,8	22,5	100,0
Jednolite magisterskie	1,2	14,0	51,5	33,3	100,0
Uczęszczanie na zajęcia uczelniane zachęca do rozwijania umiejętności					
P4.3	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Pierwszy stopień	5,5	18,8	50,2	25,5	100,0
Drugi stopień	7,6	26,9	47,0	18,5	100,0
Jednolite magisterskie	2,5	16,0	53,9	27,6	100,0
Uczęszczanie na zajęcia uczelniane zachęca do realizacji własnych pomysłów					
P4.5	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Pierwszy stopień	7,5	27,8	46,3	18,4	100,0
Drugi stopień	12,2	31,4	43,7	12,7	100,0
Jednolite magisterskie	9,5	36,2	44,8	9,5	100,0
Uczęszczanie na zajęcia uczelniane wspomaga rozwój umiejętności komunikacyjnych					
P4.6	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Pierwszy stopień	5,6	16,4	50,3	27,7	100,0
Drugi stopień	6,2	18,3	51,9	23,6	100,0
Jednolite magisterskie	4,1	25,5	44,5	25,9	100,0
Uczęszczanie na zajęcia uczelniane sprzyja radzeniu sobie z problemami					
P4.7	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Razem
Pierwszy stopień	8,2	25,7	46,6	19,5	100,0
Drugi stopień	10,3	31,6	41,4	16,7	100,0
Jednolite magisterskie	9,5	28,8	40,3	21,4	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Podobnie sytuacja kształtuje się w odniesieniu do pytania o ocenę wpływu zajęć na zachęcanie do rozwijania umiejętności – dominowały odpowiedzi *raczej tak*, w następnej kolejności *tak* (dla studentów pierwszego stopnia i studiów jednolitych magisterskich) oraz *raczej nie* (dla studentów drugiego stopnia).

Związek zachęcania do realizacji własnych pomysłów poprzez uczęszczanie na zajęcia jest w opinii większości respondentów ze wszystkich analizowanych stopni edukacji pozytywny (ponad 50% zsumowanych odpowiedzi *raczej tak* i *tak*). Jednak drugą najczęstszą odpowiedzią (po *raczej tak* – ponad 40%) była odpowiedź *raczej nie* (ok. 30%).

Uczęszczanie na zajęcia uczelniane w kontekście wspomaganie rozwoju umiejętności komunikacyjnych w opinii większości respondentów z pierwszego i drugiego stopnia oraz ze studiów jednolitych magisterskich zostało przez nich potwierdzone: ponad 70% stanowiły zsumowane odpowiedzi pozytywne (*tak* i *raczej tak*).

Respondenci ze wszystkich badanych stopni studiów w większości stwierdzili, że uczęszczanie na zajęcia na ich uczelni raczej sprzyja radzeniu sobie z problemami, jednak drugą najczęstszą odpowiedzią było *raczej nie*.

3.6.5. Oferowane formy edukacji formalnej podczas realizacji studiów

Formy edukacji realizowane na uczelni respondentów – ogółem

Podczas badań sprawdzono, jakie formy edukacji są realizowane w szkole wyższej respondentów. Zebrane odpowiedzi mogą ukazać z jednej strony świadomość studentów i ich spostrzegawczość, z drugiej zaś, jakie formy edukacji są realizowane najczęściej na uczelniach wyższych na Podlasiu.

Tabela 67.

Formy aktywności realizowane na uczelni respondentów ogółem (w %)

L.p.	Forma aktywności	Udział osób potwierdzających realizowanie danej formy w ich uczelni
1.	koła zainteresowań i/lub naukowe	80,0
2.	praktyki zawodowe	74,1
3.	konferencje (seminaria) naukowe	71,4
4.	studia podyplomowe	52,7
5.	<i>e-learning</i>	51,3
6.	Wyjazdy naukowo-badawcze	47,6
7.	szkolenia teoretyczne	46,7

L.p.	Forma aktywności	Udział osób potwierdzających realizowanie danej formy w ich uczelni
8	szkolenia praktyczne	45,9
9.	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	44,2
10.	konkursy edukacyjne	41,7
11.	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	35,7
12	ćwiczenie wystąpień publicznych	31,5
13.	czytanie czasopism tematycznych	25,9
14	spotkania z przedsiębiorcami	25,0
15.	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych	23,3
16.	płatne staże zawodowe	22,2
17.	spotkania z przedstawicielami urzędów	21,2
18	współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości	19,3
19.	rozwiązywanie studium przypadku/ <i>casusu</i>	19,0
20.	gry edukacyjne	15,8
21.	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych	9,1
22.	inne, niewymienione wcześniej formy	0,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Najczęstsze odpowiedzi ankietowanych (powyżej 70,0%) są następujące: 80,0% respondentów potwierdza organizację na ich uczelni kół naukowych i/lub zainteresowań, 74,1% potwierdza organizację praktyk zawodowych, zaś 71,4% potwierdza przygotowywanie konferencji (seminariów) naukowych. Najmniej ankietowanych studentów potwierdza (poniżej 10,0%), że na ich uczelni organizowane są inne formy rozwoju (0,6%) oraz spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych (9,1%).

Należy mieć przy tym świadomość, że odpowiedzi te głównie sugerują najczęstsze formy rozwoju dostępne na uczelniach wyższych w województwie podlaskim, o których wiedzą ankietowani studenci. Dokonane przez badaczkę obserwacje na miejscu prowadzonych badań pokazują, że studenci nie są w pełni świadomi wszystkich dostępnych im form rozwoju, organizowanych przez uczelnie bądź we współpracy z innymi ośrodkami, stąd też szacowane jest, że w praktyce realizowanych może być znacznie więcej form rozwoju, niż wskazali respondenci. Jednocześnie znaczna część ankietowanych studentów nie uczestniczyła w dostępnych formach rozwoju i możliwe, że stąd wykazują oni brak wiedzy czy cech przedsiębiorczych.

3.6.6. Uczestnictwo w różnych formach edukacji formalnej

Uczestnictwo ogółu ankietowanych studentów w różnych formach edukacji

Ankietowani studenci mogli rozwijać się przez uczestnictwo w różnych formach rozwoju, w tym przypadku uczestnicząc w wybranych formach edukacji formalnej (Tabela 68).

Tabela 68.

Formy aktywności, w których uczestniczyli respondenci w ramach uczelni wyższej w stosunku do respondentów ogółem (w %)

L.p.	Forma aktywności	Uczestniczących w danej formie w ramach edukacji formalnej
1.	praktyki zawodowe	40,0
2.	<i>e-learning</i>	37,6
3.	konferencje (seminaria) naukowe	34,6
4.	czytanie podręczników	28,1
5.	koła zainteresowań i/lub naukowe	26,2
6.	szkolenia teoretyczne	23,0
7.	ćwiczenie wystąpień publicznych	19,1
8.	szkolenia praktyczne	18,9
9.	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	17,5
10.	czytanie czasopism tematycznych	14,3
11.	spotkania z przedsiębiorcami	12,6
12.	rozwiązywanie studium przypadku/ <i>casusu</i>	11,8
13.	spotkania z przedstawicielami urzędów	10,5
14.	wyjazdy naukowo-badawcze	10,1
15.	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	9,3
16.	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych	8,3
17.	gry edukacyjne	8,1
18.	konkursy edukacyjne	6,5
19.	płatne staże zawodowe	4,1
20.	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych	3,8
21.	współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości	2,5
22.	inne, niewymienione wcześniej formy	0,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Na pytanie, w jakich formach aktywności brała Pani/brał Pan udział w ramach studiów na uczelni wyższej (również we współpracy z innymi ośrodkami), najczęstsze odpowiedzi ankietowanych są następujące: 40,0% respondentów uczestniczyło w ramach edukacji formalnej w praktykach zawodowych, 37,6% potwierdza uczestnictwo w *e-learningu*, zaś 34,6% uczestniczyło w konferencji (seminarium) naukowym. Pozostałe odpowiedzi respondentów obejmują mniej niż 30% badanej próby. Najmniej ankietowanych studentów potwierdza (poniżej 5,0%), że w ramach uczelni uczestniczyło w innych formach rozwoju (0,5%), funkcjonowało w AIP (2,5%), uczestniczyło w spotkaniu z przedstawicielami instytucji finansowych (3,8%) oraz realizowało płatny staż zawodowy (4,1%). Zastanawiające jest to, że bardzo niski jest udział respondentów, którzy uczestniczyli w działalności AIP, ale te nieliczne osoby wykazują najwyższe postawy przedsiębiorcze.

Odpowiedzi te wskazują na dużą różnorodność form, w których uczestniczyli studenci – zarówno bardziej praktycznych, jak i teoretycznych. Wyniki te pokazują również, że najwięcej studentów podejmuje się jedynie kilku wybranych form, a z większością ma bezpośredni kontakt jedynie około co piąty student.

Uczestnictwo w edukacji formalnej – według grupy kierunku studiów

Uczestnictwo ankietowani podczas pełnienia obowiązków studenta w różnych formach edukacji formalnej z uwzględnieniem realizowanego kierunku studiów według grup kierunków przedstawiono w Tabeli 69.

Formami aktywności, w których uczestniczyło najwięcej studentów, są w przypadku czterech grup – *e-learning*, zaś w przypadku trzech grup – praktyki zawodowe. Formy te raczej dominują, wyjątek stanowi grupa „rolnictwo”, w której to dominują wyjazdy naukowo-badawcze, zaś w drugiej kolejności są praktyki zawodowe, a dopiero na dziewiątej pozycji w rankingu jest *e-learning*. Jest to forma rzadsza również w grupie „zdrowie” (11 pozycja) i w grupie „technika” (13 pozycja). Praktyki zawodowe natomiast są realizowane przez mniejszy udział studentów w grupie „nauki społeczne”, w której to znajdują się na czwartej pozycji.

Tabela 69.

Formy aktywności, w których uczestniczyli respondenci w ramach uczelni wyższej
w odniesieniu do głównych grup kierunku respondentów (w %)

L.p.	Formy aktywności	Grupa nauka	Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	Grupa nauki humanistyczne i sztuka	Grupa zdrowie	Grupa technika, przemysł i budownictwo	Grupa usługi	Grupa kształcenie	Grupa rolnictwo
1.	<i>e-learning</i>	51,7	59,2	44,7	9,1	10,5	38,0	52,2	14,6
2.	praktyki zawodowe	42,0	31,6	58,9	59,5	31,2	28,8	46,9	29,3
3.	koła zainteresowań i/lub naukowe	29,5	21,7	26,2	42,1	28,6	16,3	19,1	19,5
4.	szkolenia teoretyczne	27,3	25,2	17,7	26,5	20,7	16,3	21,5	19,5
5.	konferencje (seminaria) naukowe	26,7	32,1	42,6	51,5	28,6	25,0	38,8	22,0
6.	szkolenia praktyczne	26,1	16,2	16,3	29,4	14,2	13,6	19,6	17,1
7.	czytanie podręczników	21,6	36,0	29,1	33,3	18,7	20,7	28,2	12,2
8.	ćwiczenie wystąpień publicznych	20,5	23,4	26,2	12,3	16,4	9,8	23,0	24,4
9.	wyjazdy naukowo-badawcze	13,1	8,1	11,3	7,4	16,7	7,6	3,8	29,3
10.	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych	11,9	5,8	9,9	9,1	9,3	9,8	5,3	17,1
11.	spotkania z przedsiębiorcami	11,4	22,2	3,5	3,2	18,7	7,1	1,0	12,2
12.	płatne staże zawodowe	11,4	6,1	0,0	2,6	2,3	1,6	2,9	2,4
13.	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	11,4	21,8	21,3	19,4	14,4	12,5	15,8	9,8
14.	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	9,1	8,3	8,5	8,7	14,2	4,3	10,0	9,8

L.p.	Formy aktywności	Grupa nauka	Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	Grupa nauki humanistyczne i sztuka	Grupa zdrowie	Grupa technika, przemysł i budownictwo	Grupa usługi	Grupa kształcenie	Grupa rolnictwo
15.	konkursy edukacyjne	8,0	10,2	7,1	2,6	7,4	2,7	2,9	2,4
16.	czytanie czasopism tematycznych	8,0	14,6	17,7	21,4	10,8	7,1	18,7	12,2
17.	gry edukacyjne	7,4	8,3	9,2	4,9	5,4	7,6	18,2	4,9
18.	rozwiązywanie studium przypadku/casusu	4,5	26,2	2,8	12,6	2,8	7,1	3,3	2,4
19.	współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości	2,8	3,9	2,1	0,3	3,1	2,2	1,4	2,4
20.	spotkania z przedstawicielami urzędów	1,1	20,6	3,5	7,8	6,5	9,8	5,3	12,2
21.	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych	0,6	9,8	0,7	1,9	0,3	2,7	1,4	2,4
22.	inne, niewymienione wcześniej formy	0,6	0,2	1,4	1,0	0,6	0,5	0,0	0,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Najmniej respondentów w większości grup kierunku studiów uczestniczyło w innych formach aktywności, płatnych stażach, współpracy z AIP czy też spotkaniach z przedstawicielami instytucji finansowych. Formy te w zależności od grupy znajdowały się na 17-22 pozycji pod względem osób z danej grupy w nich uczestniczących, przy czym płatne staże zawodowe były stosunkowo popularną formą w grupie „nauka” (12 pozycja).

Uczestnictwo w edukacji formalnej – według trybu studiów

Uczestnictwo ankietowanych studentów w różnych formach edukacji formalnej z uwzględnieniem realizowanego trybu studiów przedstawiono w Tabeli 70. Analizując formy, w których uczestniczyło najwięcej respondentów ze studiów stacjonarnych i niestacjonarnych, można zauważyć, że najpopularniejsze formy, a jest ich osiem, w obu tych grupach, są takie same, jedynie nieznacznie zmienia się ich kolejność w rankingu. W większości przypadków w grupie respondentów stacjonarnych udział osób uczestniczących w wybranych formach jest wyższy niż w grupie respondentów studiujących w trybie niestacjonarnym.

Tabela 70.

Formy aktywności, w których uczestniczyli respondenci w ramach uczelni wyższej w odniesieniu do trybu studiów respondentów (w %)

L.p.	Forma aktywności	Stacjonarne	Niestacjonarne
1.	praktyki zawodowe	41,9	36,2
2.	konferencje (seminaria) naukowe	39,7	24,4
3.	<i>e-learning</i>	35,1	42,6
4.	koła zainteresowań i/lub naukowe	34,1	10,7
5.	czytanie podręczników	30,6	23,2
6.	szkolenia teoretyczne	22,6	23,7
7.	ćwiczenie wystąpień publicznych	20,9	15,6
8.	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	19,3	13,8
9.	szkolenia praktyczne	17,7	21,3
10.	spotkania z przedsiębiorcami	16,0	5,8
11.	czytanie czasopism tematycznych	15,5	11,9
12.	spotkania z przedstawicielami urzędów	12,4	6,7
13.	wyjazdy naukowo-badawcze	12,4	5,7
14.	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	11,6	4,8
15.	rozwiązywanie studium przypadku/ <i>casusu</i>	11,3	12,8

L.p.	Forma aktywności	Stacjonarne	Niestacjonarne
16.	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych	9,6	5,7
17.	gry edukacyjne	8,5	7,4
18.	konkursy edukacyjne	7,7	4,2
19.	płatne staże zawodowe	4,8	2,7
20.	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych	4,7	2,1
21.	współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości	3,1	1,5
22.	inne, niewymienione wcześniej formy	0,1	0,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Formy aktywności, w których uczestniczyło najmniej studentów z obu tych grup, są właściwie te same (zajmują ostatnie pięć pozycji w takim samym uszeregowaniu). Jediną różnicą jest natomiast udział respondentów, który w przypadku studentów niestacjonarnych jest niższy niż w grupie ankietowanych będących na studiach stacjonarnych.

Uczestnictwo w edukacji formalnej – według stopnia studiów

Wśród studentów pierwszego stopnia najwięcej ankietowanych uczestniczyło w *e-learningu*, a wśród respondentów będących na drugim stopniu – w praktykach zawodowych. Najpopularniejszymi formami aktywności, w których brali udział studenci podzieleni według stopni studiów, są – na różnych pozycjach, ale pierwszych czterech – w każdej grupie *e-learning*, praktyki zawodowe, konferencje i czytanie czasopism tematycznych. Wyjątek stanowią studenci ze studiów jednolitych magisterskich, gdyż najpopularniejszą formą rozwoju w tej grupie było koło naukowe, a pozostałe formy były na dalszych pozycjach (Tabela 71).

Tabela 71.

Formy aktywności, w których uczestniczyli respondenci w ramach uczelni wyższej w odniesieniu do stopni studiów respondentów (w %)

L.p.	Forma aktywności	Pierwszy stopień	Drugi stopień	Jednolite magisterskie
1.	<i>E-learning</i>	34,2	49,0	35,0
2.	Praktyki zawodowe	33,2	59,0	41,6
3.	Konferencje (seminaria) naukowe	31,1	38,8	45,7
4.	Czytanie podręczników	24,9	30,1	41,6

L.p.	Forma aktywności	Pierwszy stopień	Drugi stopień	Jednolite magisterskie
5.	Koła zainteresowań i/lub naukowe	23,2	21,8	50,6
6.	Szkolenia teoretyczne	19,8	25,6	35,0
7.	Ćwiczenie wystąpień publicznych	18,4	25,2	11,5
8.	Szkolenia praktyczne	15,5	23,6	28,4
9.	Uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	15,2	18,7	27,2
10.	Spotkania z przedsiębiorcami	13,0	14,3	7,0
11.	Czytanie czasopism tematycznych	11,9	18,9	18,5
12.	Wyjazdy naukowo-badawcze	9,8	12,5	7,4
13.	Spotkania z przedstawicielami urzędów	8,9	8,0	23,5
14.	Realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	8,9	9,4	11,5
15.	Rozwiązywanie studium przypadku/ <i>casusu</i>	8,8	16,7	18,9
16.	Gry edukacyjne	8,4	10,5	2,5
17.	Wizyty w instytucjach naukowo-badawczych	7,9	9,4	8,2
18.	Konkursy edukacyjne	5,1	6,2	14,4
19.	Płatne staże zawodowe	4,6	3,6	2,1
20.	Spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych	3,2	4,5	5,8
21.	Współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości	2,3	3,6	2,1
22.	Inne, niewymienione wcześniej formy	0,2	0,7	1,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Wśród ankietowanych studiujących na wszystkich trzech analizowanych stopniach najmniej osób uczestniczyło w innych formach aktywności, a następnie w działaniach podejmowanych w ramach AIP.

3.6.7. Uczestnictwo w różnych formach edukacji nieformalnej

Uczestnictwo ogółu ankietowanych studentów w różnych formach edukacji nieformalnej

Respondenci w ankiecie mogli wskazać, w jakich formach aktywności brali udział poza systemem szkolnictwa (Tabela 72). Najwięcej studentów, 43,8%, oglądało programy popularnonaukowe w ramach rozwoju poprzez edukację nieformalną. Powyżej 30% ankietowanych czytało czasopisma tematyczne i słuchało audycji

radiowych. Najmniej respondentów uczestniczyło natomiast w innych formach rozwoju. Poniżej 10% studentów uczestniczyło również w działaniach AIP, rozwiązywało studium przypadku/casusy, odbyło płatny staż zawodowy i realizowało projekty edukacyjne i/lub naukowe.

Tabela 72.

Formy aktywności, w których uczestniczyli respondenci poza uczelnią wyższą
w stosunku do respondentów ogółem (w %)

L.p.	Forma aktywności	Uczestniczących w danej formie w ramach edukacji nieformalnej
1.	oglądanie programów popularnonaukowych	43,8
2.	czytanie czasopism tematycznych	36,8
3.	słuchanie audycji radiowych	33,4
4.	praktyki zawodowe	26,8
5.	szkolenia praktyczne	26,6
6.	szkolenia teoretyczne	26,4
7.	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych	23,9
8.	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	22,0
9.	spotkania z przedsiębiorcami	20,0
10.	<i>e-learning</i>	19,8
11.	gra w gry edukacyjne	19,2
12.	konferencje (seminaria) naukowe	18,9
13.	spotkania z przedstawicielami urzędów	18,5
14.	konkursy edukacyjne	16,6
15.	ćwiczenie wystąpień publicznych	15,6
16.	wyjazdy naukowo-badawcze	12,6
17.	potkania z przedstawicielami instytucji finansowych	11,9
18.	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	9,8
19.	płatne staże zawodowe	7,8
20.	rozwiązywanie studium przypadku/ <i>casusu</i>	6,0
21.	współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości	2,6
22.	inne, niewymienione wcześniej formy	0,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Można powiedzieć, że w większości przypadków więcej ankietowanych uczestniczyło w aktywnościach oferowanych w ramach edukacji nieformalnej niż w tych

samych formach aktywności, ale organizowanych przez uczelnię (lub we współpracy), jednakże stosunkowo typowe dla uczelni formy rozwoju (np. *e-learning*, realizowanie projektów, czytanie podręczników) wykazują odwrotną tendencję. Również w przypadku edukacji nieformalnej zastanawiający jest niski udział ankietowanych uczestniczących we współpracy z AIP.

Uczestnictwo w edukacji nieformalnej – według grupy kierunku studiów

Rozpatrując podejmowanie się przez studentów różnych form aktywności klasyfikowanych jako edukacja nieformalna, ze szczególnym uwzględnieniem realizowanych grup kierunków studiów (Tabela 73), można zauważyć, że w pięciu grupach kierunków studiów („nauka”, „nauki społeczne”, „zdrowie”, „kształcenie” i „rolnictwo”) trzy aktywności, w których uczestniczyło najwięcej studentów w danych grupach, to oglądanie programów popularnonaukowych, następnie czytanie czasopism tematycznych i jako trzecie – słuchanie audycji radiowych. W grupie „nauki humanistyczne” formy te występują w nieco innej kolejności, ale nadal są to trzy najpopularniejsze formy. Inaczej jest w przypadku grupy „technika”, w której najpopularniejszą formą jest oglądanie programów popularnonaukowych i czytanie czasopism tematycznych, jednakże w dalszej kolejności są już szkolenia praktyczne; zaś w grupie „usługi” najpopularniejsza forma jest taka sama, jak w innych przypadkach, ale w dalszej kolejności są już szkolenia praktyczne i praktyki zawodowe.

Najmniej studentów (ze wszystkich analizowanych grup kierunków) uczestniczyło w innych formach rozwoju, przy czym w grupie „rolnictwo” żaden student w tej formie nie uczestniczył. Wśród najmniej popularnych form edukacji znalazły się również: współpraca z AIP i rozwiązywanie studium przypadku (najczęściej na drugiej lub trzeciej pozycji od końca w zależności od grupy). Co ciekawe, w obu tych formach nie uczestniczył nikt z grupy kierunku „rolnictwo”.

Tabela 73.

Formy aktywności, w których uczestniczyli respondenci poza uczelnią wyższą
w odniesieniu do głównych grup kierunku respondentów (w %)

L.p.	Formy aktywności	Grupa nauka	Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	Grupa nauki humanistyczne i sztuka	Grupa zdrowie	Grupa technika, przemysł i budownictwo	Grupa usługi	Grupa kształcenie	Grupa rolnictwo
1.	ogłanianie programów popularnonaukowych	38,6	45,7	56,7	42,7	39,7	35,9	51,7	31,7
2.	czytanie czasopism tematycznych	31,3	36,9	47,5	37,9	37,4	26,6	41,1	31,7
3.	słuchanie audycji radiowych	29,0	36,4	53,2	33,3	25,5	26,6	37,3	22,0
4.	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych	25,6	24,2	24,1	26,2	22,1	22,8	19,6	34,1
5.	szkolenia praktyczne	25,6	26,2	24,1	23,6	26,6	31,0	30,1	31,7
6.	praktyki zawodowe	25,0	28,8	27,7	23,3	26,3	30,4	23,9	34,1
7.	gra w gry edukacyjne	24,4	19,8	24,8	17,8	14,7	14,7	24,4	9,8
8.	szkolenia teoretyczne	23,9	27,2	24,8	24,9	26,1	25,0	29,7	36,6
9.	<i>e-learning</i>	21,0	25,9	23,4	11,7	14,7	24,5	18,2	7,3
10.	spotkania z przedsiębiorcami	16,5	26,2	19,1	12,3	20,7	20,7	15,3	19,5
11.	konkursy edukacyjne	16,5	17,4	19,1	15,5	15,9	14,7	17,2	17,1
12.	konferencje (seminaria) naukowe	14,8	20,3	20,6	25,6	15,0	14,8	18,2	17,1
13.	spotkania z przedstawicielami urzędów	14,2	23,4	18,4	15,9	12,5	20,1	19,6	24,4
14.	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych	13,1	16,4	9,2	7,4	7,9	9,2	14,4	17,1

L.p.	Formy aktywności	Grupa nauka	Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	Grupa nauki humanistyczne i sztuka	Grupa zdrowie	Grupa technika, przemysł i budownictwo	Grupa usługi	Grupa kształcenie	Grupa rolnictwo
15.	wyjazdy naukowo-badawcze	13,1	12,4	11,3	11,3	14,4	12,5	12,0	14,6
16.	ćwiczenie wystąpień publicznych	13,1	18,6	18,4	16,2	11,0	8,7	22,0	7,3
17.	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	13,1	26,7	29,1	22,3	15,3	18,5	26,8	14,6
18.	płatne staże zawodowe	6,8	9,3	5,0	4,5	5,7	13,0	10,0	9,8
19.	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	5,7	10,8	10,6	7,1	8,8	12,5	13,4	7,3
20.	współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości	2,3	4,9	3,5	1,9	1,1	1,6	0,5	0,0
21.	rozwiązywanie studium przypadku/ <i>casusu</i>	2,3	12,0	2,8	7,4	1,4	1,6	5,3	0,0
22.	inne, niewymienione wcześniej formy	1,7	0,3	1,4	0,3	0,8	0,5	0,5	0,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Uczestnictwo w edukacji nieformalnej – według trybu studiów

Wśród ankietowanych, będących na studiach stacjonarnych, jak również niestacjonarnych najczęściej wybieraną formą rozwoju w ramach edukacji nieformalnej było oglądanie programów popularnonaukowych (Tabela 74). W przypadku studentów stacjonarnych powyżej 30% osób uczestniczyło również w czytaniu czasopism tematycznych (39,3%) i słuchaniu audycji radiowych (36,9%), zaś wśród studentów niestacjonarnych powyżej 30% ankietowanych uczestniczyło również w takich formach, jak: szkolenia praktyczne (32,9%), szkolenia teoretyczne (32,0%), czytanie czasopism tematycznych (31,8%) oraz praktyki zawodowe (31,3%).

Tabela 74.

Formy aktywności, w których uczestniczyli respondenci poza uczelnią wyższą w odniesieniu do trybu studiów respondentów (w %)

L.p.	Forma aktywności	Stacjonarne	Niestacjonarne
1.	oglądanie programów popularnonaukowych	48,0	35,3
2.	czytanie czasopism tematycznych	39,3	31,8
3.	słuchanie audycji radiowych	36,9	26,6
4.	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych	26,4	18,9
5.	praktyki zawodowe	24,6	31,3
6.	szkolenia teoretyczne	23,6	32,0
7.	szkolenia praktyczne	23,5	32,9
8.	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	23,0	19,9
9.	gra w gry edukacyjne	21,5	14,6
10.	spotkania z przedsiębiorcami	19,0	21,9
11.	konkursy edukacyjne	18,8	12,4
12.	konferencje (seminaria) naukowe	18,2	20,2
13.	<i>e-learning</i>	17,9	23,5
14.	spotkania z przedstawicielami urzędów	16,7	21,9
15.	ćwiczenie wystąpień publicznych	15,8	15,2
16.	wyjazdy naukowo-badawcze	13,3	11,2
17.	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych	9,7	16,2
18.	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	9,4	10,6
19.	płatne staże zawodowe	5,0	13,5
20.	rozwiązywanie studium przypadku/ <i>casusu</i>	4,9	8,3
21.	współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości	2,6	2,7
22.	inne, niewymienione wcześniej formy	0,8	0,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

W obu analizowanych grupach, najmniej respondentów uczestniczyło w innych formach rozwoju, działaniach w ramach współpracy z AIP oraz rozwiązywaniu studium przypadku/casusów. W przypadku studentów studiów stacjonarnych, poniżej 10% ankietowanych uczestniczyło również w płatnych stażach zawodowych, realizowaniu projektów edukacyjnych lub naukowych oraz w spotkaniach z przedstawicielami instytucji finansowych.

Uczestnictwo w edukacji nieformalnej – według stopnia studiów

Analizując uczestnictwo studentów w różnych formach edukacji nieformalnej ze szczególnym uwzględnieniem stopni realizowanych przez respondentów studiów (Tabela 75), można zauważyć, że we wszystkich grupach trzy formy, w których uczestniczyło najwięcej studentów, to kolejno: oglądanie programów popularnonaukowych, czytanie czasopism tematycznych i słuchanie audycji radiowych. Dopiero mniej popularne formy w danych grupach są na różnych pozycjach rankingu, według udziału w nich ankietowanych z danego stopnia. Ponad 30% ankietowanych studentów drugiego stopnia uczestniczyło również w praktykach zawodowych, zaś w przypadku studentów studiujących na studiach jednolitych magisterskich – w wizytach w instytucjach naukowo-badawczych.

Tabela 75.

Formy aktywności, w których uczestniczyli respondenci poza uczelnią wyższą w odniesieniu do stopnia studiów respondentów (w %)

L.p.	Forma aktywności	Pierwszy stopień	Drugi stopień	Jednolite magisterskie
1.	oglądanie programów popularnonaukowych	42,2	46,5	46,9
2.	czytanie czasopism tematycznych	35,4	37,6	42,8
3.	słuchanie audycji radiowych	32,4	34,3	37,4
4.	szkolenia teoretyczne	26,8	24,9	27,6
5.	szkolenia praktyczne	26,1	29,0	25,1
6.	praktyki zawodowe	25,6	32,5	23,0
7.	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych	23,9	19,4	31,7
8.	spotkania z przedsiębiorcami	21,4	18,3	15,2
9.	gra w gry edukacyjne	20,7	14,9	18,9
10.	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	20,7	21,6	29,6
11.	<i>e-learning</i>	19,2	22,9	17,3
12.	spotkania z przedstawicielami urzędów	19,1	17,1	17,3
13.	konkursy edukacyjne	18,6	10,0	18,1

L.p.	Forma aktywności	Pierwszy stopień	Drugi stopień	Jednolite magisterskie
14.	konferencje (seminaria) naukowe	16,7	22,9	23,5
15.	ćwiczenie wystąpień publicznych	15,4	16,0	16,0
16.	wyjazdy naukowo-badawcze	13,6	11,1	9,9
1.7	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych	12,9	10,5	9,1
18.	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	9,9	8,9	10,7
19.	płatne staże zawodowe	8,1	8,9	4,5
20.	rozwiązywanie studium przypadku/ <i>casusu</i>	5,0	6,9	9,9
21.	współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości	2,4	2,4	3,7
22.	inne, niewymienione wcześniej formy	0,7	0,9	0,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Najmniej osób uczestniczyło w innych formach rozwoju oraz współpracowało z AIP. Wynik ten dotyczy zarówno respondentów z pierwszego i drugiego stopnia, jak i studiów jednolitych magisterskich. Poniżej 5% ankietowanych studentów studiów jednolitych magisterskich uczestniczyło w płatnych stażach zawodowych, a 5% respondentów z pierwszego stopnia uczestniczyło w rozwiązywaniu studium przypadku (*casusu*).

3.6.8. Ocena poszczególnych form edukacji dokonana przez studentów⁵²

Formy edukacji mogą istotnie kształtować postawy przedsiębiorcze młodzieży akademickiej, co zostało bardzo różnie przez nią ocenione (Tabela 76).

Najwyżej zostały ocenione szkolenia praktyczne, dla których średnia ocena wyniosła 4,16, następnie płatne staże zawodowe (średnia ocena 4,13) oraz praktyki zawodowe (4,07). Te trzy formy edukacji jako jedyne uzyskały średnią ocenę powyżej 4,00. Najniżej ocenianą formą aktywności jest natomiast słuchanie audycji radiowych (średnia ocena 2,99), które jest też jedną z najpopularniejszych form uczestniczenia wśród studentów. Jest to również jedyna forma rozwoju, która uzyskała średnią ocenę poniżej 3,00.

⁵² Więcej na ten temat: A. Andrzejczyk, *Formy edukacji sprzyjające kształtowaniu postaw przedsiębiorczych – próba oceny*, „Marketing i Rynek” Nr 3 (CD), 2016, s. 8-17.

Tabela 76.

Ocena form aktywizujących dokonana przez młodzież akademicką studiującą w uczelniach wyższych województwa podlaskiego – ranking według wysokości średniej oceny

Ranking	Forma aktywizująca	Udział poszczególnych odpowiedzi w odpowiedziach osób dokonujących oceny w %					Średnia ocena	Odchylenie standardowe	Liczba ocenianych
		1	2	3	4	5			
1.	szkolenia praktyczne	2,5	3,9	13,5	35,0	45,0	4,16	0,973	1255
2.	płatne staże zawodowe	3,6	4,9	15,6	26,8	49,1	4,13	1,072	921
3.	praktyki zawodowe	3,7	5,6	17,1	27,3	46,4	4,07	1,088	1471
4.	wyjazdy naukowo-badawcze	3,2	5,3	19,0	35,2	37,3	3,98	1,031	1061
5.	spotkania z przedsiębiorcami	3,6	5,0	20,2	33,6	37,5	3,96	1,049	1171
6.	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	3,5	4,9	21,3	34,5	35,9	3,94	1,038	1096
7.	ćwiczenie wystąpień publicznych	4,9	9,3	25,2	31,5	29,1	3,71	1,126	1149
8.	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	3,1	9,6	28,1	34,1	25,1	3,68	1,046	1244
9.	współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości	5,7	7,2	28,3	31,3	27,3	3,67	1,122	801
10.	koła zainteresowań i/lub naukowe	3,7	9,0	29,1	36,7	21,4	3,63	1,033	1260
11.	szkolenia teoretyczne	4,2	10,4	30,3	32,4	22,7	3,59	1,077	1298
12.	konferencje (seminaria) naukowe	3,8	12,1	31,3	30,7	22,0	3,55	1,077	1331
13.	rozwiązywanie studium przypadku/casusu	4,4	11,8	30,6	32,7	20,4	3,53	1,077	904
14.	spotkania z przedstawicielami urzędów	6,7	11,8	33,7	30,0	17,8	3,41	1,111	1122
15.	czytanie czasopism tematycznych	5,7	14,1	31,9	31,1	17,3	3,40	1,100	1387

Ranking	Forma aktywizująca	Udział poszczególnych odpowiedzi w odpowiedziach osób dokonujących oceny w %					Średnia ocena	Odchylenie standardowe	Liczba ocenających
		1	2	3	4	5			
16.	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych (np. ZUS, fundusze inwestycyjne)	7,6	13,7	30,4	30,9	17,4	3,37	1,146	975
17.	konkursy edukacyjne	7,7	14,5	31,9	29,2	16,7	3,33	1,143	1069
18.	oglądanie programów popularnonaukowych	6,8	16,4	32,5	27,2	17,2	3,32	1,138	1405
19.	gra w gry edukacyjne	9,8	18,0	31,8	24,0	16,2	3,19	1,196	1077
20.	e-learning	12,6	18,2	31,9	22,7	14,5	3,08	1,221	1306
21.	sluchanie audycji radiowych	10,9	21,5	36,2	20,0	11,4	2,99	1,143	1221

Źródło: opracowanie własne: Andrzejczyk A., *Formy edukacji sprzyjające kształtowaniu postaw przedsiębiorczych – próba oceny*, „Marketing i Rynek” 2016, Nr 3 (CD), s. 8-17.

Najwięcej osób dokonało oceny takich form, jak: praktyki zawodowe (1471) i oglądanie programów popularnonaukowych (1405). Natomiast najmniej ankietowanych (poniżej 1000) oceniło: współpracę z AIP, rozwiązywanie studium przypadku/casusu, płatne staże zawodowe oraz spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych.

Odchylenie zebranych odpowiedzi od oceny średniej było najniższe w przypadku szkoleń praktycznych (najwyżej oceniona forma) i wyniosło 0,973. W przypadku ocen wszystkich pozostałych form odchylenie standardowe przekracza 1,000.

3.6.9. Związek edukacji z kształtowaniem postaw przedsiębiorczych młodzieży akademickiej

Edukacja formalna a postawa przedsiębiorcza⁵³

Stosując współczynnik korelacji Spearmana, poddano analizie związku występujące między uczestnictwem w poszczególnych formach edukacji formalnej i nieformalnej a wykazywaną postawą przedsiębiorczą ankietowanych studentów.

W badanej grupie młodzieży akademickiej, przy zastosowaniu istotności na poziomie równym 0,01, wystąpiła bardzo słaba zależność uczestnictwa w niektórych formach edukacji formalnej a postawą przedsiębiorczą oraz poszczególnymi cechami ją kształtującymi. Odnosząc się do ogólnego wskaźnika postaw przedsiębiorczych, stwierdzić można, że łącznie uczestnictwo w dziewięciu formach edukacji formalnej wykazuje związek na poziomie istotności 0,01, a trzy na poziomie istotności równym 0,05. Trzy najsilniejsze zależności dotyczą uczestnictwa w szkoleniach praktycznych (0,130), współpracy z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości (0,102) oraz uczestnictwa w szkoleniach teoretycznych (0,100).

Pozostałe dziewięć form rozwoju wykazuje korelację z postawą przedsiębiorczą o wartości niższej niż jedna dziesiąta: udział w konferencjach (seminariach) naukowych – 0,089, realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych – 0,078, uczestnictwo w spotkaniach tematycznych 0,073, konkursy edukacyjne – 0,072, udział w pracach koła naukowego i/lub zainteresowań – 0,070, wyjazdy naukowo-badawcze – 0,062, rozwiązywanie *case studies* – 0,057, *e-learning* – 0,048, spotkania z przedstawicielami urzędów – 0,047.

Uczestnictwo w wybranych formach edukacji wykazuje również związek z poszczególnymi cechami składającymi się na ogólny wskaźnik przedsiębiorczości, jest on jednak różny i również bardzo słaby. Liczba form aktywności realizowanych

⁵³ Na podstawie artykułu: A. Andrzejczyk „Wybrane formy edukacji...”, op. cit.

przez ankietowanych studentów w ramach edukacji formalnej, będących w związku z elementami składowymi wskaźnika przedsiębiorczości, według poziomu istotności 0,01 i 0,05 wraz z liczbą uczestników poszczególnych form przedstawiono w Tabeli 77.

Tabela 77.

Liczba form aktywności w ramach edukacji formalnej, będących w związku z elementami składowymi wskaźnika przedsiębiorczości, według poziomu istotności 0,01 i 0,05 wraz z liczbą uczestników poszczególnych form

l.p.	Formy edukacji	Edukacja formalna		
		0,01	0,05	Liczba uczestników
1.	szkolenia praktyczne	8	3	379
2.	szkolenia teoretyczne	7	2	460
3.	współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości	6	5	51
4.	konferencje (seminaria) naukowe	5	3	693
5.	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	5	4	187
6.	koła zainteresowań i/lub naukowe	5	1	526
7.	konkursy edukacyjne	4	5	130
8.	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	4	3	350
9.	wyjazdy naukowo-badawcze	4	1	203
10.	rozwiązywanie studium przypadku/casusu	3	3	237
11.	spotkania z przedstawicielami urzędów	2	2	210
12.	<i>e-learning</i>	2	2	754
13.	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych	2	0	166
14.	ćwiczenie wystąpień publicznych	1	1	383
15.	czytanie podręczników	1	0	563
16.	praktyki zawodowe	1	0	801
17.	czytanie czasopism tematycznych	0	4	286
18.	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych	0	2	76
19.	spotkania z przedsiębiorcami	0	1	252
20.	płatne staże zawodowe	0	0	82
21.	gra w gry edukacyjne	0	0	163
22.	inne	0	0	12

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Z największą liczbą cech zależność wykazuje uczestnictwo w szkoleniach praktycznych i współpraca z AIP (łącznie po 11 korelacji). Aż 16 aktywności wykazuje związek na poziomie istotności 0,01, trzy jedynie na poziomie istotności 0,05, a trzy aktywności (granie w gry edukacyjne, płatne staże zawodowe i „inne”) nie wykazują związku z żadną z badanych cech szczegółowych oraz ogólnym wskaźnikiem postawy przedsiębiorczej.

Analizując powiązania w tej sferze, można również porównać to ile podejmowanych aktywności wykazuje związek z poszczególnymi cechami. I tak, na poziomie istotności 0,01, najwięcej podejmowanych aktywności wykazuje związek z następującymi cechami: umiejętności organizacyjne (10 form, najwyższa korelacja na poziomie 0,109 – szkolenia teoretyczne, najniższa na poziomie 0,058 – rozwiązywanie studium przypadku), przejmowanie inicjatywy w realizowanych przedsięwzięciach (9 form, najwyższa korelacja na poziomie 0,133 – szkolenia praktyczne, a najniższa na poziomie 0,061 – wyjazdy naukowo-badawcze) oraz angażowanie się w nowe przedsięwzięcia (8 form, najwyższa korelacja na poziomie 0,085 – szkolenia praktyczne, najniższa na poziomie 0,058 – uczestnictwo w spotkaniach tematycznych). Najmniej form aktywności, po jednej, oddziałuje na łatwość w dostosowywaniu się do zmian zachodzących w otoczeniu (0,079 – współpraca z AIP) oraz opanowanie w trudnych sytuacjach (0,064 – szkolenia praktyczne), zaś na to, czy pojawiające się problemy będą traktowane jako wyzwania oddziałują na tym poziomie istotności jedynie dwie formy rozwoju (szkolenia praktyczne i teoretyczne).

Edukacja nieformalna a postawa przedsiębiorcza studentów⁵⁴

Analizie poddano również związki występujące między uczestnictwem w poszczególnych formach edukacji nieformalnej a wykazywaną postawą przedsiębiorczą respondentów.

Młodzież akademicka biorąca udział w badaniu uczestniczyła w wielu różnych formach aktywności zaliczanych do edukacji nieformalnej. Po zastosowaniu współczynnika korelacji Spearmana wykazano na poziomie istotności równym 0,01 zależność uczestnictwa w niektórych formach edukacji w ramach edukacji nieformalnej z przyjmowaną postawą przedsiębiorczą oraz na poziomie istotności równym 0,01 i 0,05 z poszczególnymi cechami ją kształtującymi. Istotne jest przy tym to, że zależności te są silniejsze niż w przypadku edukacji formalnej.

Z ogólnym wskaźnikiem postaw przedsiębiorczych, łącznie uczestnictwo w dwudziestu formach edukacji nieformalnej wykazuje związek na poziomie istot-

⁵⁴ Tamże.

ności 0,01, żadna na poziomie istotności równym 0,05. Granie w gry edukacyjne i kategoria „inne” nie wykazują związku z przyjmowaną, ogólną postawą przedsiębiorczą, ale wykazują nieznaczny związek z wybranymi elementami składowymi WSKP. Trzy najsilniejsze zależności dotyczą zaś uczestnictwa w spotkaniach z przedsiębiorcami (0,197), udziałem w szkoleniach praktycznych (0,188) oraz uczestnictwem w konferencjach i seminariach naukowych ex aequo ze szkoleniami teoretycznymi (0,166).

Pozostałe formy rozwoju wykazujące korelacje z WSKP to: spotkania z przedstawicielami urzędów (0,150), spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych (0,139), wizyty w instytucjach naukowo-badawczych (0,134), wyjazdy naukowo-badawcze i realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych (po 0,129), ćwiczenie wystąpień publicznych (0,122), konkursy edukacyjne (0,120), uczestnictwo w spotkaniach tematycznych (0,110), praktyki zawodowe (0,093), czytanie czasopism tematycznych (0,090), rozwiązywanie studium przypadku/casusu (0,089), płatne staże zawodowe (0,081), współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości i *e-learning* (po 0,080), oglądanie programów popularnonaukowych (0,070) i słuchanie audycji radiowych (0,062).

Tabela 78.

Liczba form aktywności w ramach edukacji nieformalnej będących w związku z elementami składowymi wskaźnika przedsiębiorczości według poziomu istotności 0,01 i 0,05 wraz z liczbą uczestników poszczególnych form

l.p.	Formy edukacji	Edukacja nieformalna		
		0,01	0,05	Liczba uczestników
1.	spotkania z przedsiębiorcami	13	0	400
2.	szkolenia praktyczne	12	0	534
3.	konferencje (seminaria) naukowe	11	2	379
4.	szkolenia teoretyczne	11	1	530
5.	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych	11	1	478
6.	spotkania z przedstawicielami urzędów	11	0	370
7.	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych	9	2	238
8.	wyjazdy naukowo-badawcze	9	1	252
9.	konkursy edukacyjne	9	1	333
10.	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	8	3	441
11.	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	8	1	196
12.	ćwiczenie wystąpień publicznych	8	1	313

l.p.	Formy edukacji	Edukacja nieformalna		
		0,01	0,05	Liczba uczestników
13.	praktyki zawodowe	8	1	538
14.	rozwiązywanie studium przypadku/casusu	6	4	121
15.	płatne staże zawodowe	6	3	157
16.	<i>e-learning</i>	6	2	397
17.	czytanie czasopism tematycznych	6	2	737
18.	współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości	6	1	52
19.	oglądanie programów popularnonaukowych	4	1	877
20.	słuchanie audycji radiowych	2	3	670
21.	gra w gry edukacyjne	1	2	384
22.	inne	0	1	18

Źródło: opracowanie własne.

Największą liczbę cech zależność (na poziomie istotności równym 0,01 lub 0,05) wykazuje uczestnictwo w spotkaniach z przedsiębiorcami i konferencjach (seminariach) naukowych (po 13), szkoleniach praktycznych, wizytach w instytucjach naukowo-badawczych i szkoleniach teoretycznych (po 12), spotkaniach z przedstawicielami urzędów, spotkaniach z przedstawicielami instytucji finansowych oraz uczestnictwo w spotkaniach tematycznych (11).

Podjmując analizę na poziomie istotności 0,01, stwierdzić można, że najczęściej podejmowanych aktywności (17) wykazuje związek z takimi składnikami postawy przedsiębiorczej, jak: posiadane umiejętności organizacyjne (najwyższa korelacja na poziomie 0,154 – szkolenia teoretyczne, a najniższa na poziomie 0,063 – współpraca z AIP i praktyki zawodowe), chętnie angażowanie się w nowe przedsięwzięcia (najwyższa korelacja na poziomie 0,140 – szkolenia praktyczne, a najniższa na poziomie 0,062 – oglądanie programów popularnonaukowych), wielość pomysłów, które respondent chciałby zrealizować (najwyższa korelacja na poziomie 0,122 – wyjazdy naukowo-badawcze, a najniższa na poziomie 0,058 – praktyki zawodowe) i dążenie do rozwoju osobistego (najwyższa korelacja na poziomie 0,157 – szkolenia praktyczne, a najniższa na poziomie 0,058 – płatne staże zawodowe). Najmniej powiązań odnosi się do łatwego dostosowywania się do zmian zachodzących we własnym otoczeniu (dwie na poziomie istotności 0,01 i jedna na poziomie 0,05).

3.6.10. Związek edukacji z kształtowaniem przedsiębiorczości młodzieży akademickiej

Edukacja formalna a własna działalność gospodarcza

Jedynie 5,24% respondentów prowadzi lub prowadziło w dniu badania własną działalność gospodarczą, zaś wskaźnik przedsiębiorczości dla tej grupy osób wynosi 2,304. W przypadku studentów nie prowadzących wcześniej ani w dniu badania własnej działalności gospodarczej WSKP wynosi 2,082.

Związki uczestnictwa w różnych formach aktywności z przedsiębiorczością rozumianą jako prowadzenie własnej działalności gospodarczej są znikome. Jedynie w przypadku czytania podręczników wykazano bardzo słaby związek, na poziomie istotności 0,01, z prowadzeniem własnego przedsiębiorstwa (0,077). Na poziomie istotności równym 0,05 również wykazano bardzo słabą i ujemną zależność z trzema formami kształcenia: czytaniem czasopism tematycznych (-0,058), ćwiczeniem wystąpień publicznych (-0,057) i realizowaniem projektów edukacyjnych i/lub naukowych (-0,045).

To, czy na danej uczelni można zdobyć wiedzę o formach działalności gospodarczej (0,044), możliwościach finansowania (0,053) i ograniczania ryzyka (0,047) również ma znikomy związek z podejmowaniem własnej działalności gospodarczej, jest on jednak ujemny. Wiedza z zakresu funkcjonowania gospodarki, zakładania i prowadzenia własnej działalności oraz z przedsiębiorczości w ogóle ma już pozytywny i większy związek z własnym biznesem, a jest on na poziomie kolejno: 0,135; 0,242 i 0,169 (istotność na poziomie 0,01).

Decyzja o podjęciu drugiego kierunku studiów również wykazuje związek z własną działalnością gospodarczą studentów o wartości 0,118, przy istotności 0,01.

Edukacja nieformalna a własna działalność gospodarcza

W przypadku edukacji nieformalnej występuje więcej korelacji (na poziomie istotności 0,01) między uczestnictwem w poszczególnych formach aktywności a zakładaniem własnej działalności gospodarczej. Związki te są bardzo słabe i dodatnie, o następujących wartościach: 0,113 – szkolenia teoretyczne, 0,087 – spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych, 0,081 – szkolenia praktyczne, 0,079 – spotkania z przedstawicielami urzędów, 0,075 – konferencje i seminaria naukowe, 0,065 – płatne staże zawodowe i 0,062 – spotkania z przedsiębiorcami. Na poziomie istotności równym 0,05 występuje jeden związek uczestnictwa w wybranej formie z prowadzeniem własnej działalności i dotyczy on praktyk zawodowych (0,050).

Podejmowanie przez studentów własnej działalności gospodarczej wykazuje również związek na poziomie istotności 0,01 z ich udzielaniem się w stowarzyszeniu (0,083) oraz partii politycznej (0,072). Silniejsze korelacje (również przy istotności 0,01) dotyczą zaś podejmowania przez studentów pracy (0,153), wykonywania pracy zgodnie z kierunkiem kształcenia (0,192) oraz stażem pracy (0,254).

Postawa przedsiębiorcza a własne przedsiębiorstwo

Ukształtowana postawa przedsiębiorcza ma związek, chociaż bardzo słaby, z prowadzeniem działalności gospodarczej przez młodzież akademicką. U ankietowanych, którzy prowadzą lub prowadzili własną działalność gospodarczą, ogólna wartość wskaźnika przedsiębiorczości przyjmuje wartość 2,304 (2,082 dla respondentów, którzy działalności nigdy nie prowadzili). Tak wysoka wartość WSKP może wskazywać na to, że to właśnie studenci o najwyższych postawach przedsiębiorczych zakładają własne przedsiębiorstwo. Jest to również najwyższa wartość WSKP wśród analizowanych grup (nie biorąc pod uwagę wyników dla poszczególnych uczelni).

Ogólny wskaźnik postaw przedsiębiorczych wykazuje z prowadzeniem własnej działalności gospodarczej korelację o wartości 0,126 (na poziomie istotności 0,01). Powiązanie występuje również z dziewięcioma cechami szczegółowymi (wszystkie na poziomie istotności 0,01): „łatwo nawiązuję kontakt z innymi ludźmi” (0,068), „nie boję się nietypowych rozwiązań” (0,063), „posiadam umiejętności organizacyjne” (0,069), „pojawiające się problemy traktuję jako wyzwania” (0,071), „chętnie angażuję się w nowe przedsięwzięcia” (0,109), „lubię przejmować inicjatywę w realizowanych przedsięwzięciach” (0,105), „posiadam wiele pomysłów, które chciałabym/chciałbym zrealizować” (0,089), „podejmuję działania w zakresie rozwoju osobistego” (0,074) oraz „uważam, że jestem przedsiębiorcza/przedsiębiorczy” (0,127).

3.6.11. Związek między różnymi poziomami edukacji oraz kierunkami edukacji a postawą przedsiębiorczą

W badaniu spróbowano również zidentyfikować związki występujące między różnymi poziomami edukacji i kierunkami studiów a postawami przedsiębiorczymi. Korelacja kierunek–postawa czy też poziom–postawa nie jest możliwa, dlatego też przeanalizowano, ile korelacji występuje w poszczególnych grupach studentów (będących na studiach licencjackich, magisterskich lub jednolitych magisterskich oraz studiujący kierunek z ośmiu grup kierunków studiów) pomiędzy uczestnictwem w formalnych formach rozwoju a postawą przedsiębiorczą.

Okazuje się, że w przypadku WSKP i uczestnictwa studentów w różnych formach aktywności formalnej, najwięcej korelacji występuje w grupie studentów będących na studiach jednolitych magisterskich – 7 korelacji (6 korelacji na poziomie istotności 0,1 i jedna na poziomie 0,5), gdy w przypadku pozostałych grup korelacji jest 6 (studenci pierwszego stopnia) i 5 (studenci drugiego stopnia). Łącznie w grupie studentów będących na studiach licencjackich (bądź inżynierskich) odnotowano 58 związków z WSKP i poszczególnymi cechami charakteru, w grupie będącej na studiach magisterskich 38 związków, zaś w grupie ankietowanych będących na studiach jednolitych magisterskich – 73 związki. Związki te mają różne nasilenie, jednak nie przekraczają 0,3, i różny poziom istotności (0,1 lub 0,5).

Porównując liczbę korelacji „edukacja formalna–postawa” w odniesieniu do poszczególnych grup kierunków studiów, stwierdzić trzeba, że wyniki okazują się bardzo zróżnicowane. Sprawdzono korelacje na poziomie istotności równym 0,1 i 0,5. W grupie pierwszej „nauka” występują 23 korelacje o różnym nasileniu (0,1-0,3), przy czym pojawiają się związki ujemne. W grupie „nauki społeczne” odnotowano aż 76 korelacji, przy czym ich nasilenie zawiera się w przedziale (0-0,2). W grupie kierunków „nauki humanistyczne” występuje jedynie 11 korelacji (wartości w przedziale: 0,1-0,2), przy czym wszystkie są o istotności 0,5. W grupie tej pojawiają się też korelacje ujemne. W czwartej grupie, „zdrowie”, odkryto 31 związków uczestnictwa w edukacji formalnej z postawą przedsiębiorczą. Korelacje te są o różnej istotności (0,1 lub 0,5) i przyjmują wartości w przedziale (0,1-0,3). Pojawiają się tu korelacje ujemne. W grupie „technika” występuje znaczna liczba korelacji (65). W tym przypadku korelacje również są o różnej istotności (0,1 lub 0,5) i przyjmują wartości w przedziale (0,1-0,3). Pojawiają się tu korelacje ujemne. W grupie studentów studiujących kierunki studiów z obszaru „usług” odnotowano 14 korelacji. Są one o różnym nasileniu (0,1-0,3), jednak pojawiają się również korelacje ujemne. W grupie „kształcenie” występują 24 korelacje uczestnictwa w wybranych formach edukacji formalnej z postawami studentów. Korelacje te są o różnej istotności (0,1 lub 0,5), a ich wysokość zawiera się w przedziale (0,1-0,3), przy czym pojawiają się również wartości ujemne. Ostatnią i najmniej liczną z analizowanych grup studentów według podejmowanego kierunku studiów są studenci z grupy „rolnictwo”. Wykazano w niej 11 korelacji (istotność 0,1 lub 0,5), jednak są one wyższe niż w innych analizowanych grupach i przyjmują wartości z przedziału (0,3-0,5).

Biorąc pod uwagę powyższe korelacje oraz pozostałe wyniki badań, można przypuszczać, że edukacja formalna, ale i nieformalna, wygląda inaczej w przypadku studentów będących na poszczególnych stopniach i kierunkach studiów. Nie

dziwi więc to, że najwięcej związków z postawą przedsiębiorczą odnotowano w grupie kierunków „nauki społeczne”, w których to znajdują się kierunki postrzegane jako typowe dla kształcenia przedsiębiorców i osób przedsiębiorczych. Nieco zaskakująca może być znaczna liczba związków w grupie kierunków „technika”.

ROZDZIAŁ 4.

BADANIE PRZEDSIĘBIORCZOŚCI – PRZEDSIĘBIORCY WOJEWÓDZTWA PODLASKIEGO

4.1.

Charakterystyka badanej grupy – ogół respondentów

W przeprowadzonym badaniu wzięło udział 104 przedsiębiorców. W tej grupie, charakteryzując ją według płci, 41,3% stanowiły kobiety, a 58,7% mężczyźni. Wiek respondentów był zróżnicowany, 6,7% osób było w wieku do 25 lat włącznie, 33,7% w wieku 26-35 lat, 25% w wieku 36-45 lat, a 34,6% 46 lat i więcej.

Przyglądając się pochodzeniu przedsiębiorców, 23,1% respondentów pochodzi ze wsi, 7,7% z miejscowości do 10 tys. mieszkańców, 14,4% z 10 001-50 000 mieszkańców, 4,8% z 50 001-100 000 mieszkańców, a 50% z miasta o liczbie 100 001 i więcej mieszkańców.

Liceum ogólnokształcące ukończyło 39,4% przedsiębiorców, 9,6% – liceum profilowane, 40,4% – technikum, a 10,6% – inną szkołę średnią. Badanie studentów woj. podlaskiego również wykazało, że to wśród uczniów będących po technikum jest największy udział przedsiębiorców.

Wśród rozmówców 44,2% nie podejmowało nigdy studiów, zaś 55,8% studiuje lub studiowało. Wśród tych przedsiębiorców, którzy studiowali, 25,86% uczyło się na Uniwersytecie w Białymstoku, 20,69% studiowało na Politechnice Białostockiej, 6,9% – na Uniwersytecie Medycznym w Białymstoku, 12,07% – w Wyższej Szkole Finansów i Zarządzania w Białymstoku, po 3,45% w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Szkole Głównej Handlowej w Warszawie, Katolickim Uniwersytecie Lubelskim i Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie, 5,17% – na Uniwersytecie Warszawskim, zaś pozostałe przypadki kończonych uczelni są jednostkowe bądź te uczelnie już nie istnieją.

Analizując wypowiedzi przedsiębiorców, którzy podejmowali się studiów wyższych, należy stwierdzić, że 43,1% studiowało kierunek z grupy kierunków „nauki społeczne, gospodarka i prawo”; 17,2% – z grupy kierunków „technika, przemysł

i budownictwo”; po 10,4% – z grupy kierunków „nauki humanistyczne i sztuka” oraz „zdrowie”; 8,6% studiowało kierunek z grupy kierunków „nauka”; 5,2% – z grupy kierunków „rolnictwo”; po niecałe 2% – z grupy kierunków „usługi i kształcenie”, zaś pozostałe niecałe 2% nie podało w wywiadzie kierunku studiów.

Wśród przedsiębiorców, którzy studiowali, 65,5% studiowało w trybie stacjonarnym, a pozostałe 34,5% – niestacjonarnie; pierwszy stopień ukończyło 31% rozmówców, drugi – 20,7%, oba (pierwszy i drugi stopień) – 5,2%, natomiast jednolite studia magisterskie – 43,1% rozmówców. Tak wysoki udział przedsiębiorców będących po studiach jednolitych magisterskich ma związek z tym, że w przeszłości funkcjonował tylko taki stopień nauczania wyższego. W badanej grupie wszystkich przedsiębiorców, 31,1% podejmowało również inne kierunki studiów.

Badani przedsiębiorcy wydają się mniej aktywną grupą w kontekście obecnego udzielania się w różnych formach rozwoju niż studenci: 5,8% udzielało się w zrzeszeniu, 3,8% – w wolontariacie, 8,7% – w stowarzyszeniu, 0% – w partii politycznej, 3,8% – w organizacji, 5,8% – w innych formach rozwoju, a 76,9% nie udzielało się nigdzie (pytanie to było wielokrotnego wyboru, dlatego też odpowiedzi nie sumują się do 100%).

Dla 15,4% ankietowanych przedsiębiorców prowadzona działalność gospodarcza to pierwsza podjęta praca. Pozostali respondenci przed założeniem własnej działalności gospodarczej podejmowali pracę, często w różnych zawodach. Istotne jest przy tym to, że często przedsiębiorcy pracowali najpierw w takim zawodzie, w którym później zakładali własną działalność lub w którym nabywali wiedzę i umiejętności przydatne we własnej działalności gospodarczej. Przedsiębiorcy, którzy przed założeniem własnej działalności podejmowali się innej pracy, pracowali różną długość czasu: 36,4% pracowało do pięciu lat, 30,7% – 5-10 lat, 12,5% – 10-15 lat, 13,6% – 15-20 lat, 4,5% – 20-25 lat i 2,3% powyżej 35 lat.

To, że prowadzona przez przedsiębiorców działalność gospodarcza jest zgodna z kierunkiem kształcenia potwierdziło 55,8% rozmówców. Zaś w pozostałej grupie 52,1% osób potwierdza, że ich wykształcenie jest przydatne w prowadzeniu działalności gospodarczej.

Całkowity staż pracy rozmówców jako przedsiębiorcy kształtował się różnie (Tabela 79), jednak największy udział mieli przedsiębiorcy z doświadczeniem do 5 lat łącznie (50%). Najmniej liczną grupę przedsiębiorców stanowili ci ze stażem powyżej 35 lat (1,9%).

Działalność 2,9% rozmówców obejmuje produkcję, 54,4% zajmuje się usługami, a 27,2% – handlem, 5,8% zajmuje się zarówno produkcją, jak i usługami, zaś w przypadku 9,7% przedsiębiorców dominują w działalności usługi i handel. Wcze-

śniej działalność w innych branżach prowadziło 13,5% rozmówców (branże usługowa – 37,7%, handlowa – 57,2% oraz usługowo-handlowa – 7,1%).

Tabela 79.
Całkowity staż pracy jako przedsiębiorca – ogół rozmówców (w %)

Doświadczenie								
do 5 lat	5-10 lat	10-15 lat	15-20 lat	20-25 lat	25-30 lat	30-35 lat	Powyżej 35 lat	Razem
50,0	15,4	7,7	5,8	12,5	2,9	3,8	1,9	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

W przypadku 30,8% rozmówców jedno z rodziców lub oboje prowadzi i/lub prowadziło działalność gospodarczą, zaś 39,4% – działalność rolną. Udział rozmówców, których rodzice posiadali którąś z tych dwóch rodzajów działalności, jest nieco odmienny niż u studentów.

4.2.

Edukacja formalna i nieformalna a jej wpływ na rozwój postaw przedsiębiorczych u przedsiębiorców

4.2.1. Postawa przedsiębiorcza – Ogólny Wskaźnik Przedsiębiorczości

Średni Ogólny Wskaźnik Przedsiębiorczości u przedsiębiorców wynosi 2,372, czyli nieznacznie więcej niż u studentów prowadzących własną działalność gospodarczą (2,304). Postawy przedsiębiorcze, dzieląc je według wyodrębnionych czterech typów postaw przedsiębiorczych, kształtują się w tej grupie następująco:

- brak postawy przedsiębiorczej <WSKP: 0-1) wykazuje 0 przedsiębiorców;
- niski stopień postawy przedsiębiorczej <WSKP: 1-2) wykazuje 20,2% osób;
- średni stopień postawy przedsiębiorczej <WSKP: 2-2,5) 37,5% osób;
- wysoki stopień postawy przedsiębiorczej <WSKP: 2,5-3> 42,3% badanych przedsiębiorców.

Wyniki te potwierdzają, że osoby prowadzące własną działalność wykazują wyższą postawę przedsiębiorczą, tym samym potwierdzając istotność wykazywania postawy przedsiębiorczej i prowadzenia badań w tym zakresie. Odnosząc się do podziału postaw respondentów według kwartyli, okazuje się, że:

- 25% badanych przedsiębiorców wykazuje postawę przedsiębiorczą co najwyżej równą 2,08, a 75% – co najmniej 2,08;

- 50% przedsiębiorców wykazuje postawę przedsiębiorczą co najwyżej równą 2,38, a 50% – co najmniej 2,38;
- 75% przedsiębiorców wykazuje postawę przedsiębiorczą co najwyżej równą 2,69, a 25% – co najmniej 2,69.

Postawy według tego podziału są o 0,23-0,30 wyższe u badanych przedsiębiorców niż u ankietowanych studentów.

Ogólna uśredniona wartość wskaźnika przedsiębiorczości dla ogółu badanych przedsiębiorców wynosi 2,372, zaś dla poszczególnych wskaźników szczegółowych przyjmuje on wartości zaprezentowane w Tabeli 80.

Tabela 80.
Wskaźniki szczegółowe postaw przedsiębiorców – ogółem

L.p.	Stwierdzenie	Wartość wskaźnika (średnia)
1.	Łatwo nawiązuję kontakt z innymi ludźmi	2,452
2.	Nie boję się nietypowych rozwiązań	2,346
3.	Umiem brać odpowiedzialność za podejmowane działania	2,798
4.	Posiadam umiejętności organizacyjne	2,529
5.	Pojawiające się problemy traktuję jako wyzwania	2,404
6.	Chętnie angażuję się w nowe przedsięwzięcia	2,154
7.	Lubię przejmować inicjatywę w realizowanych przedsięwzięciach	2,288
8.	Łatwo dostosowuję się do zmian zachodzących w moim otoczeniu	2,288
9.	Posiadam wiele pomysłów, które chciałabym/chciałbym zrealizować	2,163
10.	Kiedy wyznaczę sobie jakiś cel, ciężko pracuję, by go osiągnąć	2,519
11.	Podejmuję działania w zakresie rozwoju osobistego	2,356
12.	W trudnych sytuacjach jestem opanowana/opanowany	2,231
13.	Uważam, że jestem przedsiębiorcza/przedsiębiorczy	2,308

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Okazuje się, że wśród badanych przedsiębiorców w przypadku trzech cech szczegółowych (L.p. – 3, 4 i 10) wskaźnik przyjmuje wysoką wartość, powyżej 2,500. Najwyższa wartość (2,798) dotyczy umiejętności brania odpowiedzialności za podejmowane działania, co w sposób logiczny potwierdza przedsiębiorczość przedsiębiorców. Zakładając bowiem własną działalność, podejmują oni działania za które są odpowiedzialni. Do prowadzenia własnej działalności niezbędne są również umiejętności organizacyjne i ciężka praca własna, by zrealizować wyznaczony cel (obie te cechy również są na poziomie wysokim). Wartości wskaźników u badanych

przedsiębiorców są znacznie wyższe niż u ankietowanych studentów ogółem (jedynie cecha 11. jest niższa) i w większości przypadków w odniesieniu do cech szczegółowych ankietowanych studentów mających własną działalność gospodarczą. Jedynie dwie cechy – posiadanie wielu pomysłów, które chciałoby się zrealizować, i podejmowanie działań w zakresie rozwoju osobistego – są niższe u badanych przedsiębiorców niż ankietowanych studentów doświadczonych w prowadzeniu własnej działalności gospodarczej. Oznaczać to może, że młodzi ludzie mają więcej pomysłów i chęci do ich realizowania, tak samo jak chętniej mogą podejmować działania w zakresie samorozwoju lub też dysponują czasem, nie mając rodziny czy większych zobowiązań zawodowych. W przypadku żadnej cechy szczegółowej badanych przedsiębiorców nie zaobserwowano spadku wartości WSKP poniżej wartości 2,000.

4.2.2. Średnia ocena postawy przedsiębiorczej dla poszczególnych grup respondentów

Ogólna wartość wskaźnika przedsiębiorczości dla ankietowanych kobiet wynosi 2,309, zaś dla ankietowanych mężczyzn – 2,416. Wyższą wartość WSKP u mężczyzn zaobserwowano również w grupie badanej młodzieży akademickiej. Potwierdza to zatem, iż to mężczyźni postrzegają siebie jako bardzo przedsiębiorczych i są przy tym bardziej przedsiębiorczy niż kobiety. Wartości wskaźników szczegółowych przedstawiono w Tabeli 81.

Tabela 81.
Wskaźniki szczegółowe postaw przedsiębiorców – według płci

L.p.	Stwierdzenia	Wartość wskaźnika (średnia) u respondentów według płci	
		Kobiety	Mężczyźni
1.	Łatwo nawiązuje kontakt z innymi ludźmi	2,465	2,443
2.	Nie boję się nietypowych rozwiązań	2,186	2,459
3.	Umiem brać odpowiedzialność za podejmowane działania	2,721	2,852
4.	Posiadam umiejętności organizacyjne	2,465	2,574
5.	Pojawiające się problemy traktuję jako wyzwania	2,326	2,459
6.	Chętnie angażuję się w nowe przedsięwzięcia	2,093	2,197
7.	Lubię przejmować inicjatywę w realizowanych przedsięwzięciach	2,209	2,344
8.	Łatwo dostosowuję się do zmian zachodzących w moim otoczeniu	2,140	2,393

L.p.	Stwierdzenia	Wartość wskaźnika (średnia) u respondentów według płci	
		Kobiety	Mężczyźni
9.	Posiadam wiele pomysłów, które chciałabym/chciałbym zrealizować	2,140	2,180
10.	Kiedy wyznaczę sobie jakiś cel, ciężko pracuję, by go osiągnąć	2,581	2,475
11.	Podjęmuję działania w zakresie rozwoju osobistego	2,395	2,328
12.	W trudnych sytuacjach jestem opanowana/opanowany	2,047	2,361
13.	Uważam, że jestem przedsiębiorcza/przedsiębiorczy	2,256	2,344

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Co więcej, wskaźniki szczegółowe i odnotowane przy nich różnice, wskazują na to, że mężczyźni od kobiet są bardziej opanowani w trudnych sytuacjach, łatwiej dostosowują się do zmian zachodzących w ich otoczeniu i nie boją się nietypowych rozwiązań (tych stwierdzeń dotyczą największe różnice w odniesieniu do płci rozmówcy).

Tabela 82.
Wskaźniki szczegółowe postaw przedsiębiorców – według wieku

Nr stwierdzeń	Wartość wskaźnika (średnia)			
	Do 25 lat włącznie	26-35 lat	36-45 lat	46 lat i więcej
1.	2,571	2,457	2,462	2,417
2.	2,857	2,343	2,308	2,278
3.	2,857	2,800	2,846	2,750
4.	2,571	2,600	2,346	2,583
5.	2,429	2,400	2,462	2,361
6.	2,429	2,457	2,269	1,722
7.	2,429	2,543	2,308	2,000
8.	2,286	2,286	2,231	2,333
9.	2,429	2,400	2,077	1,944
10.	2,571	2,571	2,538	2,444
11.	2,714	2,486	2,269	2,222
12.	2,286	2,314	2,269	2,111
13.	2,429	2,343	2,308	2,250

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Średni wynik WSKP przedsiębiorców podzielonych według wieku wynosi w najmłodszej grupie (do 25 lat włącznie) 2,527, w grupie przedsiębiorców w wieku 26-35 lat – 2,462, w grupie w wieku 36-45 lat – 2,361, zaś w grupie w wieku powyżej 46 lat – 2,263. Analizując te postawy przedsiębiorców, można zauważyć, że postawa przedsiębiorcza obniża się wraz z wiekiem. Wartości wskaźników szczegółowych przedstawiono w Tabeli 82.

Wraz ze wzrostem wieku przedsiębiorców stopniowo spadają cechy: 2, 9, 11 i 13, co oznacza, że zaczynają oni bardziej obawiać się nietypowych rozwiązań, spada pomysłowość, chęć rozwijania się oraz samoocena przedsiębiorcza. U najstarszych rozmówców brak postawy (wartość wskaźnika poniżej 2,000) odnotowano w odniesieniu do chęci angażowania się w nowe przedsięwzięcia (stwierdzenie 6 – 1,722) oraz posiadania wielu pomysłów, które chce się zrealizować (stwierdzenie 9 – 1,944), co oznacza, że osoby w nieco starszym wieku stabilizują swoje działania i nie posiadają już tylu chęci do angażowania się w nowe przedsięwzięcia oraz nie mają już tylu pomysłów. Można stwierdzić, że ich podejście do ryzyka się zmienia i z czasem przestają chcieć je podejmować.

Tabela 83.

Wskaźniki szczegółowe postaw przedsiębiorców – według pochodzenia

Nr stwierdzeń	Wartość wskaźnika (średnia)				
	Wieś	Miasto do 10 tys.	Miasto 10-50 tys.	Miasto 50-100 tys.	Miasto powyżej 100 tys.
1.	2,500	2,500	2,133	2,600	2,500
2.	2,250	2,250	2,400	1,800	2,442
3.	2,708	2,625	2,800	3,000	2,846
4.	2,375	2,500	2,333	3,000	2,615
5.	2,333	2,250	2,400	2,800	2,423
6.	2,417	2,125	2,000	2,600	2,038
7.	2,500	2,625	2,133	2,000	2,212
8.	2,292	2,500	2,267	2,600	2,231
9.	2,333	2,250	2,267	2,400	2,019
10.	2,542	2,750	2,400	2,200	2,538
11.	2,208	2,750	2,000	2,000	2,500
12.	2,208	2,250	2,133	2,400	2,250
13.	2,333	2,500	2,267	2,600	2,250

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Ogólna wartość wskaźnika przedsiębiorczości dla przedsiębiorców pochodzących ze wsi wynosi 2,385, zaś dla rozmówców pochodzących z miast – 2,368 (miasto do 10 tys. – 2,452, miasto 10 001-50 000 – 2,272, miasto 50 001-100 000 – 2,462, miasto powyżej 100 tys. – 2,374). Szczegółowe wskaźniki według podziału ankietowanych ze względu na pochodzenie (jednostki administracyjne) zostały ujęte w Tabeli 83.

Ogólna wartość wskaźnika przedsiębiorczości u przedsiębiorców, którzy kończyli liceum ogólnokształcące, wynosi 2,336, u przedsiębiorców po liceum profilowanym – 2,392, po technikum – 2,412, a po innych szkołach (zawodowych) – 2,336. Interesujące jest to, że najwyższy WSKP odnotowano w grupie będącej po technikum. W przypadku badania studentów osoby, które ukończyły technikum, również wykazywały wyższą postawę od uczniów pozostałych szkół, jednak znacznie niższą niż w badaniu przedsiębiorców. Wartości wskaźników szczegółowych przedstawiono w Tabeli 84.

Tabela 84.
Wskaźniki szczegółowe postaw przedsiębiorców –
według rodzaju ukończonej szkoły średniej

Nr stwierdzeń	Wartość wskaźnika (średnia)			
	Liceum ogólnokształcące	Liceum profilowane	Technikum	Inne
1.	2,317	2,500	2,571	2,455
2.	2,341	2,200	2,429	2,182
3.	2,805	2,800	2,786	2,818
4.	2,463	2,600	2,595	2,455
5.	2,415	2,300	2,405	2,455
6.	2,171	2,400	2,143	1,909
7.	2,244	2,500	2,357	2,000
8.	2,146	2,200	2,452	2,273
9.	2,195	2,300	2,143	2,000
10.	2,488	2,500	2,476	2,818
11.	2,341	2,500	2,310	2,455
12.	2,220	2,100	2,286	2,182
13.	2,220	2,200	2,405	2,364

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Jedynie w przypadku jednej cechy – brania odpowiedzialności za podejmowane działania – średni wskaźnik osiągnął wysoki poziom, powyżej 2,500, w przypadku przedsiębiorców po każdym rodzaju szkoły średniej. Natomiast jedynie w jednym przypadku, chętnego angażowania się w nowe przedsięwzięcia, w grupie rozmówców po innej szkole średniej osiągnął brak postawy, tj. jest niższy niż 2,000.

Ogólna wartość wskaźnika przedsiębiorczości dla przedsiębiorców po studiach stacjonarnych wynosi 2,324, zaś po niestacjonarnych – 2,300. Niewiele wyższą wartość WSKP zaobserwowano u przedsiębiorców po studiach stacjonarnych, co jest odwrotnym wynikiem niż w przypadku ankietowanych studentów. Inny wynik u przedsiębiorców może być efektem tego, że przedsiębiorcy są w różnym wieku i studiowali w różnych okresach, ale ze względu na niewielką różnicę ogólnie nie powinno się podejmować interpretacji. Wartości wskaźników szczegółowych przedstawiono w Tabeli 85.

Tabela 85.
Wskaźniki szczegółowe postaw przedsiębiorców – według trybu studiów

L.p.	Stwierdzenia	Wartość wskaźnika (średnia)	
		Stacjonarne	Studia niestacjonarne
1.	Łatwo nawiązuję kontakt z innymi ludźmi	2,237	2,500
2.	Nie boję się nietypowych rozwiązań	2,421	2,300
3.	Umiem brać odpowiedzialność za podejmowane działania	2,737	2,800
4.	Posiadam umiejętności organizacyjne	2,474	2,550
5.	Pojawiające się problemy traktuję jako wyzwania	2,368	2,350
6.	Chętnie angażuję się w nowe przedsięwzięcia	2,105	2,050
7.	Lubię przejmować inicjatywę w realizowanych przedsięwzięciach	2,158	2,500
8.	Łatwo dostosowuję się do zmian zachodzących w moim otoczeniu	2,237	2,050
9.	Posiadam wiele pomysłów, które chciałabym/chciałbym zrealizować	2,211	2,050
10.	Kiedy wyznaczę sobie jakiś cel, ciężko pracuję, by go osiągnąć	2,526	2,200
11.	Podejmuję działania w zakresie rozwoju osobistego	2,342	2,000
12.	W trudnych sytuacjach jestem opanowana/opanowany	2,184	2,300
13.	Uważam, że jestem przedsiębiorcza/przedsiębiorczy	2,211	2,250

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Ogólna wartość wskaźnika przedsiębiorczości dla przedsiębiorców po pierwszym stopniu studiów wynosi 2,278, po drugim stopniu wynosi 2,327, zaś po studiach jednolitych magisterskich – 2,335. Różnice w postawach tych grup przedsiębiorców są niewielkie, najniższy dotyczy pierwszego stopnia, nieco wyższy – drugiego, zaś najwyższy przedsiębiorców po studiach jednolitych. Wartości wskaźników szczegółowych przedstawiono w Tabeli 86.

Tabela 86.
Wskaźniki szczegółowe postaw przedsiębiorców – według stopni studiów

Nr stwierdzeń	Wartość wskaźnika (średnia)		
	Pierwszy stopień	Drugi stopień	Jednolite magisterskie
1.	2,333	2,583	2,214
2.	2,444	2,333	2,357
3.	2,889	2,583	2,75
4.	2,389	2,5	2,571
5.	2,333	2,417	2,357
6.	1,833	2,167	2,214
7.	2,222	2,5	2,214
8.	2,167	2,25	2,143
9.	2,111	2,083	2,214
10.	2,5	2,333	2,393
11.	1,944	2,083	2,464
12.	2,389	1,833	2,286
13.	2,056	2,583	2,179

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Przedsiębiorcy podejmujący się studiowania więcej niż jednego kierunku studiów wykazują ogólny średni wskaźnik postaw przedsiębiorczych na poziomie 2,403 (dla pozostałych przedsiębiorców, którzy nie podjęli kolejnych studiów wynosi on 2,358). WSKP u osób podejmujących kolejne studia jest zatem wyższy, niż u osób, które studiów nie podjęły. Różnica jest nieznaczna, ale można ostrożnie przypuszczać, że decyzje o kolejnych działaniach są efektem lub też wyrazem postawy bardziej przedsiębiorczej. Ogólne wartości wskaźników szczegółowych dla tej grupy badanych zaprezentowano w Tabeli 87.

Tabela 87.
Wskaźniki szczegółowe postaw przedsiębiorców –
według podejmowania kolejnych studiów

L.p.	Stwierdzenia	Wartość wskaźnika (średnia) u rozmówców	
		Podjmujących kolejny kierunek studiów	Nie podjmujących kolejnego kierunku studiów
1.	Łatwo nawiązuję kontakt z innymi ludźmi	2,493	2,364
2.	Nie boję się nietypowych rozwiązań	2,310	2,424
3.	Umiem brać odpowiedzialność za podejmowane działania	2,803	2,788
4.	Posiadam umiejętności organizacyjne	2,535	2,515
5.	Pojawiające się problemy traktuję jako wyzwania	2,352	2,515
6.	Chętnie angażuję się w nowe przedsięwzięcia.	2,113	2,242
7.	Lubię przejmować inicjatywę w realizowanych przedsięwzięciach	2,296	2,273
8.	Łatwo dostosowuję się do zmian zachodzących w moim otoczeniu	2,310	2,242
9.	Posiadam wiele pomysłów, które chciałabym/ chciałbym zrealizować	2,169	2,152
10.	Kiedy wyznaczę sobie jakiś cel, ciężko pracuję, by go osiągnąć	2,437	2,697
11.	Podjęmuję działania w zakresie rozwoju osobistego	2,296	2,485
12.	W trudnych sytuacjach jestem opanowana/opanowany	2,225	2,242
13.	Uważam, że jestem przedsiębiorcza/przedsiębiorczy	2,310	2,303

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Rozmówcy, których pierwszą podjętą pracą w życiu była własna działalność gospodarcza, wykazują średnią postawę o wartości 2,380, zaś ci, którzy najpierw podejmowali inne działania, wykazują średnią postawę na poziomie 2,371. Różnica pomiędzy obiema tymi grupami jest niewielka. Ogólne wartości wskaźników szczegółowych dla tej grupy badanych zaprezentowano w Tabeli 88.

Tabela 88.
Wskaźniki szczegółowe postaw przedsiębiorców –
według pierwszej podjętej pracy w życiu

L.p.	Stwierdzenia	Wartość wskaźnika (średnia)	
		w.d.g. ⁵⁵ to pierwsza podjęta praca	w.d.g. nie jest pierwszą pracą w życiu
1.	Łatwo nawiązuję kontakt z innymi ludźmi	2,250	2,489
2.	Nie boję się nietypowych rozwiązań	2,375	2,341
3.	Umiem brać odpowiedzialność za podejmowane działania	2,875	2,784
4.	Posiadam umiejętności organizacyjne	2,625	2,511
5.	Pojawiające się problemy traktuję jako wyzwania	2,375	2,409
6.	Chętnie angażuję się w nowe przedsięwzięcia	2,125	2,159
7.	Lubię przejmować inicjatywę w realizowanych przedsięwzięciach	2,375	2,273
8.	Łatwo dostosowuję się do zmian zachodzących w moim otoczeniu	2,250	2,295
9.	Posiadam wiele pomysłów, które chciałabym/ chciałbym zrealizować	2,313	2,136
10.	Kiedy wyznaczę sobie jakiś cel, ciężko pracuję, by go osiągnąć	2,500	2,523
11.	Podejmuję działania w zakresie rozwoju osobistego	2,438	2,341
12.	W trudnych sytuacjach jestem opanowana/opanowany	2,125	2,250
13.	Uważam, że jestem przedsiębiorcza/przedsiębiorczy	2,313	2,307

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Przedsiębiorcy, u których wykonywana działalność gospodarcza jest zgodna z kierunkiem kształcenia, wykazują średnią postawę o wartości 2,374, zaś ci, którzy prowadzą działalność niezwiązaną ze zrealizowanym kierunkiem kształcenia, wykazują średnią postawę na poziomie 2,370. Obie średnie postawy są niemal takie same. Ogólne wartości wskaźników szczegółowych dla tej grupy badanych zaprezentowano w Tabeli 89.

⁵⁵ Własna działalność gospodarcza.

Tabela 89.
Wskaźniki szczegółowe postaw przedsiębiorców –
według działalności zgodnej z kierunkiem kształcenia

L.p.	Stwierdzenia	Wartość wskaźnika (średnia)	
		w.g.d. zgodna z kierunkiem kształcenia	w.g.d. niezgodna z kierunkiem kształcenia
1.	Łatwo nawiązuję kontakt z innymi ludźmi	2,466	2,435
2.	Nie boję się nietypowych rozwiązań	2,448	2,217
3.	Umiem brać odpowiedzialność za podejmowane działania	2,845	2,739
4.	Posiadam umiejętności organizacyjne	2,586	2,457
5.	Pojawiające się problemy traktuję jako wyzwania	2,431	2,370
6.	Chętnie angażuję się w nowe przedsięwzięcia	2,052	2,283
7.	Lubię przejmować inicjatywę w realizowanych przedsięwzięciach	2,155	2,457
8.	Łatwo dostosowuję się do zmian zachodzących w moim otoczeniu	2,259	2,326
9.	Posiadam wiele pomysłów, które chciałabym/ chciałbym zrealizować	2,155	2,174
10.	Kiedy wyznaczę sobie jakiś cel, ciężko pracuję, by go osiągnąć	2,517	2,522
11.	Podejmuję działania w zakresie rozwoju osobistego	2,362	2,348
12.	W trudnych sytuacjach jestem opanowana/ opanowany	2,259	2,196
13.	Uważam, że jestem przedsiębiorcza/przedsiębiorczy	2,328	2,283

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Ogólna wartość wskaźnika przedsiębiorczości u przedsiębiorców, których rodzic/rodzice prowadzi/prowadzą lub prowadził/prowadzili własną działalność gospodarczą, wynosi 2,370 (2,373 u pozostałych rozmówców), zaś u przedsiębiorców, których rodzic/rodzice prowadzi/prowadzą lub prowadził/prowadzili własną działalność rolną – 2,405 (2,350 u pozostałych rozmówców). Wartości wskaźników szczegółowych u obu grup zostały zaprezentowane w Tabeli 90.

Tabela 90.
Wskaźniki szczegółowe postaw przedsiębiorców – według prowadzenia
własnej działalności gospodarczej lub rolniej rodziców

L.p.	Stwierdzenia	Wartość wskaźnika (średnia)	
		Prowadzą/ prowadzili własną działalność gospodarczą	Prowadzą/ prowadzili własną działalność rolną
1.	Łatwo nawiązuję kontakt z innymi ludźmi	2,344	2,415
2.	Nie boję się nietypowych rozwiązań	2,438	2,317
3.	Umiem brać odpowiedzialność za podejmowane działania	2,781	2,805
4.	Posiadam umiejętności organizacyjne	2,500	2,512
5.	Pojawiające się problemy traktuję jako wyzwania	2,563	2,439
6.	Chętnie angażuję się w nowe przedsięwzięcia	2,000	2,341
7.	Lubię przejmować inicjatywę w realizowanych przedsięwzięciach	2,281	2,366
8.	Łatwo dostosowuję się do zmian zachodzących w moim otoczeniu	2,406	2,415
9.	Posiadam wiele pomysłów, które chciałabym/ chciałbym zrealizować	2,219	2,317
10.	Kiedy wyznaczę sobie jakiś cel, ciężko pracuję, by go osiągnąć	2,469	2,537
11.	Podejmuję działania w zakresie rozwoju osobistego	2,313	2,220
12.	W trudnych sytuacjach jestem opanowana/ opanowany	2,188	2,146
13.	Uważam, że jestem przedsiębiorcza/przedsiębiorczy	2,313	2,439

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Następnie dokonano analizy odpowiedzi przedsiębiorców pod względem ostatniego etapu ukończonej edukacji – uczelni wyższej, szkoły średniej (liceum, technikum) i szkoły zawodowej. Rozmówcy, którzy ukończyli jedynie szkołę zawodową, wykazują średnią ogólną postawę o wartości 2,378, przedsiębiorcy po szkole średniej – 2,464, zaś ci po szkole wyższej – 2,313. Trudno jest, analizując jedynie wyniki WSKP, ocenić, czy edukacja na poszczególnych poziomach ma negatywny czy też pozytywny wpływ na rozwój postawy przedsiębiorczej. Można natomiast dostrzec znaczne różnice w cechach szczegółowych w poszczególnych grupach. Wartości wskaźników szczegółowych zostały zaprezentowane w Tabeli 91.

Tabela 91.

Wskaźniki szczegółowe postaw przedsiębiorców – według ostatniej ukończonej szkoły

Nr stwierdzeń	Wartość wskaźnika (średnia)		
	Uczelnia wyższa	Szkoła średnia	Szkoła zawodowa
1.	2,333	2,629	2,545
2.	2,368	2,371	2,091
3.	2,754	2,829	2,909
4.	2,509	2,571	2,545
5.	2,351	2,429	2,545
6.	2,070	2,314	2,000
7.	2,263	2,371	2,091
8.	2,158	2,514	2,182
9.	2,140	2,200	2,091
10.	2,404	2,571	2,909
11.	2,228	2,543	2,455
12.	2,228	2,286	2,091
13.	2,228	2,400	2,455

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

4.2.3. Powody założenia własnej działalności gospodarczej

Wpływ na decyzję o założeniu własnej działalności gospodarczej może mieć znaczenie czynnik, powód lub też motywacja zaistniałe w danym momencie. W badaniu okazało się, że do prowadzenia własnego przedsiębiorstwa najwięcej osób (39,4%) zmotywowało dążenie do niezależności materialnej (Tabela 92). W sektorze prywatnym zarobki są wyższe, a bycie przedsiębiorcą wiąże się ze stereotypową opinią na temat wysokich zarobków i prestiżu. Nieznacznie mniej rozmówców (32,7%) skłoniło do własnej działalności dążenie do samorealizacji, czyli najwyższa potrzeba w hierarchii potrzeb Masłowa.

Pozostałe powody założenia własnej działalności gospodarczej uzyskały znacznie mniej głosów badanych przedsiębiorców. Najmniejszy udział przedsiębiorców wskazał na podtrzymanie tradycji rodzinnej jako powód założenia własnego biznesu.

Tabela 92.
Co skłoniło przedsiębiorców do założenia własnej działalności gospodarczej –
ogół respondentów (w %)

L.p.	Powody założenia własnej działalności gospodarczej:	Udział w %
1.	brak możliwości znalezienia pracy etatowej	13,5
2.	dążenie do niezależności materialnej	39,4
3.	dążenie do samorealizacji	32,7
4.	w celu podtrzymania tradycji rodzinnej	1,9
5.	inne	12,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

4.2.4. Oferowane formy edukacji formalnej podczas realizacji studiów

Etapy edukacji, które przeszli badani przedsiębiorcy

Przed założeniem własnej działalności gospodarczej przedsiębiorcy uczestniczący w badaniu kończyli różne poziomy szkół. Najwięcej rozmówców, 51,9%, ukończyło przed rozpoczęciem kariery przedsiębiorcy edukację wyższą, 37,5% przedsiębiorców ukończyło szkołę średnią, zaś 10,6% – szkołę zawodową.

Natomiast już prowadząc własny biznes, jedynie część przedsiębiorców (26%) podejmowała się realizacji kolejnych/innych poziomów edukacji lub też kończyła rozpoczęte już szkoły. W tej grupie 14,8% rozmówców kończyło edukację średnią, 40,7% podjęło się edukacji wyższej, a 44,5% uczestniczyło w innych formach edukacji (np. kursy doszkalające, szkoły policealne, aplikacje, specjalizacje).

Formy edukacji formalnej organizowane podczas realizacji edukacji średniej

W szkole średniej, biorąc pod uwagę łącznie przedsiębiorców, którzy dotychczas ukończyli jedynie szkołę średnią oraz tych, którzy ukończyli również studia wyższe, uczyło się 89,4% rozmówców. W Tabeli 93 zaprezentowano udział przedsiębiorców, którzy uczyli się w szkole średniej, potwierdzających realizowanie różnych form edukacji w ich szkole.

Najwięcej badanych z tej grupy (ponad 40%) potwierdza, że w ich szkole średniej organizowano koła zainteresowań i/lub naukowe (54,8%), konkursy edukacyjne (49,5%), praktyki zawodowe (47,3%) oraz szkolenia teoretyczne (44,1%). Formy te skupiają się na tradycyjnym przekazywaniu wiedzy. Najmniej przedsiębiorców (do 10%) potwierdza natomiast, że w ich szkole średniej realizowano inne formy

rozwoju (2,2%), *e-learning* (3,2%), rozwiązywanie studium przypadku/casusu (4,3%), spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych (7,5%) oraz płatne staże (8,6%).

Tabela 93.

Formy aktywności realizowane w szkole średniej badanych przedsiębiorców (w %)

L.p.	Forma aktywności	Udział osób potwierdzających realizowanie danej formy w ich szkole
1.	koła zainteresowań i/lub naukowe	54,8
2.	konkursy edukacyjne	49,5
3.	praktyki zawodowe	47,3
4.	szkolenia teoretyczne	44,1
5.	szkolenia praktyczne	36,6
6.	czytanie czasopism tematycznych	35,5
7.	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	20,4
8.	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych	18,3
9.	gry edukacyjne	17,2
10.	wyjazdy naukowo-badawcze	14,0
11.	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	12,9
12.	spotkania z przedstawicielami urzędów	11,8
13.	spotkania z przedsiębiorcami	10,8
14.	płatne staże zawodowe	8,6
15.	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych (np.: ZUS, fundusze inwestycyjne)	7,5
16.	rozwiązywanie studium przypadku/ <i>casusu</i>	4,3
17.	<i>e-learning</i>	3,2
18.	inne, niewymienione wcześniej formy	2,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Najpopularniejsza i najmniej popularna forma edukacji pokrywają się z opiniami studentów z badania młodzieży akademickiej. Należy przy tym pamiętać, że znaczna część rozmówców kończyła edukację średnią na długo przed uczestnictwem w badaniu i mogła nie pamiętać wszystkich form edukacji, jakie były realizowane w ich szkole.

Formy edukacji formalnej organizowane podczas realizacji edukacji wyższej

W szkole wyższej, biorąc pod uwagę łącznie przedsiębiorców, którzy ukończyli studia wyższe przed i po założeniu własnej działalności, uczyło się 54,8% rozmówców. W Tabeli 94. zaprezentowano udział studiujących przedsiębiorców potwierdzających realizowanie różnych form edukacji na ich uczelni⁵⁶.

Tabela 94.

Formy aktywności realizowane w szkole wyższej badanych przedsiębiorców (w %)

L.p.	Forma aktywności	Udział osób potwierdzających realizowanie danej formy na ich uczelni
1.	konferencje (seminaria) naukowe	70,2
2.	praktyki zawodowe	68,4
3.	koła naukowe i/lub zainteresowań	63,2
4.	szkolenia teoretyczne	59,6
5.	czytanie czasopism tematycznych	54,4
6.	szkolenia praktyczne	50,9
7.	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	47,4
8.	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	47,4
9.	konkursy edukacyjne	45,6
10.	wyjazdy naukowo-badawcze	45,6
11.	studia podyplomowe	42,1
12.	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych	38,6
13.	spotkania z przedsiębiorcami	33,3
14.	ćwiczenie wystąpień publicznych	33,3
15.	spotkania z przedstawicielami urzędów	31,6
16.	rozwiązywanie studium przypadku/casusu	28,1
17.	<i>e-learning</i>	26,3
18.	płatne staże zawodowe	24,6
19.	współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości	19,3
20.	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych (np.: ZUS, fundusze inwestycyjne)	15,8
21.	gry edukacyjne	14,0
22.	inne, niewymienione wcześniej formy	5,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

⁵⁶ Jeden z przedsiębiorców odmówił odpowiedzi na to pytanie.

Najwięcej przedsiębiorców po studiach wyższych (70,2%) wskazało konferencje (seminaria) naukowe jako formę aktywności realizowaną na ich uczelni. Ponad 50% tej grupy wskazało również praktyki zawodowe (68,4%), koła naukowe i/lub zainteresowań (63,2%), szkolenia teoretyczne (59,6%), czytanie czasopism tematycznych (54,4%) i szkolenia praktyczne (50,9%); najmniej zaś (poniżej 20%) wskazało na inne formy rozwoju (5,3%), gry edukacyjne (14%), spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych (15,8%) oraz współpracę z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości – AIP (19,3%).

4.2.5. Uczestnictwo w różnych formach edukacji formalnej

Aktywność przedsiębiorców w różnych formach edukacji w ramach szkoły średniej

Przedsiębiorcy podczas kształcenia na poziomie szkoły średniej mogli rozwijać się przez uczestnictwo w różnych formach rozwoju organizowanych w ramach edukacji średniej. To, jaki udział przedsiębiorców, którzy ukończyli szkołę średnią, uczestniczył w oferowanych w ich szkole formach rozwoju przedstawia Tabela 95.

Tabela 95.

Formy aktywności, w których uczestniczyli przedsiębiorcy w szkole średniej (w %)

L.p.	Forma aktywności	Udział osób uczestniczących w danej formie
1.	praktyki zawodowe	39,8
2.	konkursy edukacyjne	34,4
3.	koła zainteresowań i/lub naukowe	32,3
4.	szkolenia teoretyczne	32,3
5.	szkolenia praktyczne	29,0
6.	czytanie czasopism tematycznych	26,9
7.	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych	14,0
8.	gry edukacyjne	12,9
9.	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	11,8
10.	spotkania z przedstawicielami urzędów	10,8
11.	wyjazdy naukowo-badawcze	10,8
12.	spotkania z przedsiębiorcami	8,6
13.	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	6,5
14.	płatne staże zawodowe	6,5

L.p.	Forma aktywności	Udział osób uczestniczących w danej formie
15.	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych (np.: ZUS, fundusze inwestycyjne)	4,3
16.	rozwiązywanie studium przypadku/casusu	3,2
17.	inne, niewymienione wcześniej formy	2,2
18.	<i>e-learning</i>	0,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Najwięcej przedsiębiorców biorących udział w badaniu, w ramach edukacji średniej, uczestniczyło w praktykach zawodowych (39,8%); ponad 30% badanych uczestniczyło również w: konkursach edukacyjnych (34,4%), kołach naukowych i/lub zainteresowań (32,3%) oraz tyle samo w szkoleniach teoretycznych. Nikt nie uczestniczył w *e-learningu*, zaś bardzo mało osób (poniżej 5%) brała udział w innych formach rozwoju (2,2%), rozwiązywaniu studium przypadku/casusu (3,2%) i spotkaniach z przedstawicielami instytucji finansowych (4,3%).

Aktywność przedsiębiorców w różnych formach edukacji w ramach szkolnictwa wyższego

Przedsiębiorcy podczas kształcenia na poziomie szkoły wyższej mogli rozwijać się przez uczestnictwo w różnych formach działalności organizowanej na tym poziomie edukacji. To, jaki udział przedsiębiorców, którzy ukończyli szkołę wyższą⁵⁷, uczestniczył w oferowanych na ich uczelni formach rozwoju przedstawia Tabela 96.

Tabela 96.

Formy aktywności, w których uczestniczyli przedsiębiorcy w szkole wyższej (w %)

L.p.	Forma aktywności	Udział osób uczestniczących w danej formie
1.	praktyki zawodowe	63,2
2.	konferencje (seminaria) naukowe	54,4
3.	szkolenia praktyczne	43,9
4.	szkolenia teoretyczne	43,9
5.	czytanie czasopism tematycznych	40,4
6.	czytanie podręczników	33,3

⁵⁷ Jeden z przedsiębiorców odmówił odpowiedzi na to pytanie.

L.p.	Forma aktywności	Udział osób uczestniczących w danej formie
7.	koła zainteresowań i/lub naukowe	29,8
8.	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	28,1
9.	spotkania z przedstawicielami urzędów	26,3
10.	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	26,3
11.	ćwiczenie wystąpień publicznych	26,3
12.	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych	26,3
13.	spotkania z przedsiębiorcami	24,6
14.	wyjazdy naukowo-badawcze	21,1
15.	rozwiązywanie studium przypadku/casusu	21,1
16.	<i>e-learning</i>	19,3
17.	konkursy edukacyjne	14,0
18.	gry edukacyjne	12,3
19.	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych (np.: ZUS, fundusze inwestycyjne)	10,5
20.	płatne staże zawodowe	8,8
21.	współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości	5,3
22.	inne, niewymienione wcześniej formy	3,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Najwięcej przedsiębiorców biorących udział w badaniu, korzystając z oferty obowiązkowej i dodatkowej edukacji wyższej, uczestniczyło w praktykach zawodowych (63,2%) i konferencjach (seminariach) naukowych (54,4%); najmniej zaś – w innych formach rozwoju (3,5%), współpracy z AIP (5,3%) oraz płatnych stażach zawodowych (8,8%). Najpopularniejsze pozycje w badaniu przedsiębiorców są zbliżone do tych w badaniu młodzieży akademickiej, u której najpopularniejsze są praktyki, *e-learning* i konferencje. Również aktywności, z którymi najmniej przedsiębiorców miało możliwość kontaktu na studiach stanowiły rzadkość w ocenie młodzieży akademickiej na jej uczelni: najmniejsza liczba ankietowanych mogła uczestniczyć w innych formach rozwoju (0,5%), współpracy z AIP (2,5%), spotkaniach z przedstawicielami instytucji finansowych (3,8%) oraz płatnych stażach zawodowych (4,1%).

4.2.6. Uczestnictwo w różnych formach edukacji nieformalnej

Aktywność w różnych formach edukacji nieformalnej przedsiębiorców – ogółem

W wywiadzie przedsiębiorcy wskazywali, w jakich formach aktywności brali udział poza systemem szkolnictwa. Udział osób uczestniczących w poszczególnych formach aktywności poza systemem szkolnictwa (w tym szkolnictwa wyższego) przedstawiono w Tabeli 97.

Tabela 97.

Formy aktywności, w których uczestniczyli przedsiębiorcy poza systemem szkolnictwa
w stosunku do respondentów ogółem (w %)

L.p.	Forma aktywności	Uczestniczących w danej formie w ramach edukacji nieformalnej
1.	czytanie czasopism tematycznych	49,0
2.	oglądanie programów popularnonaukowych	45,2
3.	szkolenia teoretyczne	43,3
4.	szkolenia praktyczne	41,3
5.	słuchanie audycji radiowych	31,7
6.	spotkania z przedsiębiorcami	28,8
7.	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	26,9
8.	praktyki zawodowe	25,0
9.	inne, niewymienione wcześniej formy	24,0
10.	spotkania z przedstawicielami urzędów	18,3
11.	konferencje (seminaria) naukowe	15,4
12.	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych (np.: ZUS, fundusze inwestycyjne)	14,4
13.	<i>e-learning</i>	9,6
14.	płatne staże zawodowe	9,6
15.	konkursy edukacyjne	7,7
16.	gra w gry edukacyjne	7,7
17.	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych	6,7
18.	wyjazdy naukowo-badawcze	3,8
19.	rozwiązywanie studium przypadku/ <i>casusu</i>	3,8
20.	współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości	2,9
21.	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	2,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Najwięcej rozmówców uczestniczyło w czytaniu czasopism tematycznych (49%), oglądaniu programów popularnonaukowych (45,2%) oraz w szkoleniach: teoretycznych (43,3%) i praktycznych (41,3%). Najmniej badanych przedsiębiorców uczestniczyło w realizowaniu projektów edukacyjnych i/lub naukowych oraz we współpracy z AIP (po 2,9%), następnie w rozwiązywaniu studium przypadku/casusu i wyjazdach naukowo-badawczych (po 3,8%). Pierwsze dwie najpopularniejsze formy były również najczęściej wybierane wśród ankietowanych studentów, jednak w innej kolejności. W przypadku form aktywności wybranych przez najmniejszy udział przedsiębiorców w znacznym stopniu pokrywa się on z opiniami studentów. Wyróżniający wyjątek stanowią inne formy rozwoju, w których brało udział 24% przedsiębiorców i jedynie 0,6% ankietowanej młodzieży akademickiej. Należy zwrócić przy tym uwagę, że w innych formach rozwoju przedsiębiorcy wymieniali wiele aktywności również ważnych w działalności gospodarczej, jak np. targi, wyjazdy służbowe, kursy, cech, prowadzenie własnych szkoleń. Co więcej, przedsiębiorcy w porównaniu do badanych studentów wykazywali się większą aktywnością poza systemem szkolnictwa (na podstawie porównania udziału przedsiębiorców uczestniczących w edukacji nieformalnej i udziału studentów uczestniczących w edukacji nieformalnej).

Aktywność w różnych formach edukacji nieformalnej według ukończonej przez przedsiębiorców szkoły

Przedsiębiorcy biorący udział w badaniu kończyli edukację na różnym poziomie i w różnych szkołach (zawodówka, szkoła średnia, szkoła wyższa). Aktywność przedsiębiorców w różnych formach rozwoju poza systemem szkolnictwa według ostatniej ukończonej przez nich szkoły przedstawiono w Tabeli 98.

Tabela 98.

Formy aktywności, w których uczestniczyli przedsiębiorcy poza systemem szkolnictwa według ostatniej ukończonej przez nich szkoły (w %)

Przedsiębiorcy po różnych szkołach uczestniczący w danej formie w ramach edukacji nieformalnej				
L.p.	Forma aktywności	Zawodówka	Szkoła średnia	Szkoła wyższa
1.	szkolenia praktyczne	45,5	34,3	44,8
2.	czytanie czasopism tematycznych	45,5	42,9	53,4
3.	inne, niewymienione wcześniej formy	45,5	17,1	24,1
4.	szkolenia teoretyczne	27,3	37,1	50,0
5.	oglądanie programów popularnonaukowych	27,3	40,0	51,7

Przedsiębiorcy po różnych szkołach uczestniczący w danej formie w ramach edukacji nieformalnej				
L.p.	Forma aktywności	Zawódówka	Szkoła średnia	Szkoła wyższa
6.	praktyki zawodowe	27,3	14,3	31,0
7.	spotkania z przedstawicielami urzędów	18,2	17,1	19,0
8.	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych (np.: ZUS, fundusze inwestycyjne)	18,2	8,6	17,2
9.	słuchanie audycji radiowych	18,2	31,4	34,5
10.	spotkania z przedsiębiorcami	9,1	28,6	32,8
11.	<i>e-learning</i>	9,1	0,0	15,5
12.	konkursy edukacyjne	9,1	5,7	8,6
13.	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	9,1	20,0	34,5
14.	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych	0,0	0,0	12,1
15.	konferencje (seminaria) naukowe	0,0	5,7	24,1
16.	płatne staże zawodowe	0,0	8,6	12,1
17.	gra w gry edukacyjne	0,0	5,7	10,3
18.	wyjazdy naukowo-badawcze	0,0	0,0	6,9
19.	współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości	0,0	0,0	5,2
20.	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	0,0	2,9	3,4
21.	rozwiązywanie studium przypadku/casusu	0,0	2,9	5,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Najwięcej rozmówców po szkole średniej i szkole wyższej uczestniczyło w tych samych aktywnościach (czytanie czasopism tematycznych, oglądanie programów popularnonaukowych, szkolenia teoretyczne, szkolenia praktyczne i słuchanie audycji radiowych), jednak w grupie osób po uczelni wyższej jest w tych formach większy udział przedsiębiorców studiujących niż analogicznie w grupie po szkole średniej. Odmienne wybierali formy aktywności rozmówcy po szkole zawodowej, gdyż u nich dominowały szkolenia praktyczne, czytanie czasopism tematycznych i inne formy aktywności (po 45,5%), dopiero 27,3% uczestniczyło w następnych trzech formach: szkoleniach teoretycznych, oglądaniu programów popularnonaukowych i praktykach zawodowych. Wynik ten może wskazywać na praktyczniejszy charakter szkół zawodowych i rozwoju związanych z tym zawodów.

Żaden z rozmówców po szkole zawodowej nie wybrał aż ośmiu wymienionych w wywiadzie form, w odniesieniu do przedsiębiorców po szkole średniej żaden z nich nie wybrał aż czterech form aktywności, natomiast w przypadku przedsię-

biorców po studiach w każdej wymienionej formie brano udział. Dostrzeżone różnice w uczestnictwie w wybranych formach mogą być spowodowane różnicami w sposobie nauczania w poszczególnych typach szkół oraz większą świadomością i dojrzałością wyboru na ostatnim badanym etapie edukacji, jakim jest szkolnictwo wyższe.

4.2.7. Kształcenie na studiach wyższych w opinii przedsiębiorców

Wiedza ekonomiczna i przedsiębiorcza zdobyta w toku studiów

Przedsiębiorcy, którzy uczyli się na poziomie uczelni wyższej, mogli wyrazić swoją opinię na temat tego, jaką wiedzę przydatną w założeniu i prowadzeniu własnej działalności mogli zdobyć na swojej uczelni. Opinie te przedstawiono w Tabeli 99. Uwzględniono w niej również odpowiedzi *nie pamiętam*, które dotyczyły niewielkiego odsetka rozmówców.

Tabela 99.
Jaką wiedzę mogli pozyskać przedsiębiorcy na swojej uczelni (w %)

L.p.	Na mojej uczelni mogłem dowiedzieć się:	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Nie pamiętam	Razem
1.	jakie są formy prowadzenia działalności gospodarczej	43,85	5,3	5,3	43,85	1,7	100,0
2.	jakie są etapy zakładania własnej działalności	52,7	14	8,8	22,8	1,7	100,0
3.	jak stworzyć biznesplan	45,6	8,8	5,3	40,3	0,0	100,0
4.	jakie są możliwości finansowania własnej działalności gospodarczej	54,4	12,3	3,5	28,1	1,7	100,0
5.	jak można ograniczyć ryzyko w działalności gospodarczej	63,1	5,3	3,5	24,6	3,5	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Możliwości zdobycia wiedzy we wszystkich poruszanych zakresach były podzielone głównie pomiędzy odpowiedzi *nie* i *tak*, przy czym odpowiedź negatywna nieznacznie dominowała w prawie wszystkich przypadkach. Odpowiedzi przedsiębiorców były zatem znacznie mniej zróżnicowane niż młodzieży akademickiej.

Ocena wpływu uczelni na kształtowanie postawy przedsiębiorczej

Przedsiębiorcy uczestniczący w kształceniu na poziomie uczelni wyższej, w oparciu o własne doświadczenia i wiedzę, mogli wyrazić opinię na temat tego, jak edukacja wyższa wpływa na rozwój przedsiębiorczości. Opinie te przedstawiono w Tabeli 100. Uwzględniono w niej również odpowiedzi *nie mam zdania*, które dotyczyły niewielkiego odsetka rozmówców.

Tabela 100.

Ocena wpływu uczestniczenia w edukacji na poziomie szkolnictwa wyższego na kształtowanie przedsiębiorczości (w %)

L.p.	Edukacja na poziomie uczelni wyższej	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Nie mam zdania	Razem
1.	rozwija kreatywność	19,3	12,3	24,6	40,3	3,5	100,0
2.	uczy odpowiedzialności	15,8	14,0	15,8	52,7	1,7	100,0
3.	zachęca do rozwijania umiejętności	10,6	7,0	29,8	50,9	1,7	100,0
4.	zachęca do realizacji własnych pomysłów	21,0	19,3	15,8	38,6	5,3	100,0
5.	wspomaga rozwój umiejętności komunikacyjnych	7,0	1,8	19,3	68,4	3,5	100,0
6.	sprzyja radzeniu sobie z problemami	14,0	3,5	21,1	56,1	5,3	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Większość rozmówców uważa, że edukacja na poziomie szkolnictwa wyższego rozwija kreatywność (40,3%), uczy odpowiedzialności (52,7%), zachęca do rozwijania umiejętności (50,9%), zachęca do realizacji własnych pomysłów (38,6%), wspomaga rozwój umiejętności komunikacyjnych (68,4%) i sprzyja radzeniu sobie z problemami (56,1%). Najmniej spójne odpowiedzi dotyczą zachęcania do realizacji własnych pomysłów, gdyż najczęstsza odpowiedź (*tak*) uzyskała jedynie 38,6%, zaś odpowiedzi *nie* i *raczej nie* uzyskały po około 20% głosów, a nieznacznie mniej, niecałe 16%, uzyskała odpowiedź *raczej tak*. Najwięcej przedsiębiorców (68,4%) zgadza się z tym, że edukacja wyższa wspomaga rozwój umiejętności komunikacyjnych. Warto zauważyć, że przedsiębiorcy w swoich odpowiedziach okazują się bardziej pewni niż grupa ankietowanych studentów, u których dominowała odpowiedź wyrażająca niepewność – *raczej tak*.

Wpływ edukacji wyższej na pracowników w opinii przedsiębiorców

Wśród przedsiębiorców 38,5% miało do czynienia z pracownikami po studiach wyższych. Rozmówcy wypowiadali się na temat swoich pracowników będących po studiach wyższych w kontekście wpływu edukacji wyższej na ich postawy. Zebrane opinie przedstawiono w Tabeli 101.

Tabela 101.
Wpływ edukacji na poziomie uczelni na pracowników (w %)

L.p.	Edukacja na poziomie uczelni wyższej u pracowników	Nie	Raczej nie	Raczej tak	Tak	Nie mam zdania	Razem
1.	rozwija kreatywność	15,0	15,0	27,5	27,5	15,0	100,0
2.	uczy odpowiedzialności	12,5	22,5	30,0	17,5	17,5	100,0
3.	zachęca do rozwijania umiejętności	15,0	5,0	32,5	27,5	20,0	100,0
4.	zachęca do realizacji własnych pomysłów	10,0	12,5	30,0	25,0	22,5	100,0
5.	wspomaga rozwój umiejętności komunikacyjnych	7,5	10,0	22,5	42,5	17,5	100,0
6.	sprzyja radzeniu sobie z problemami	15,0	12,5	17,5	30,0	25,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

W przypadku połowy typów rozwoju (stwierdzenia 2, 3 i 4) dominuje odpowiedź *raczej tak*. W stwierdzeniu 1, dotyczącym kreatywności, dwie odpowiedzi *tak* i *raczej tak* mają tyle samo głosów (po 27,5%), zaś w pozostałych dwóch dominuje odpowiedź *tak*. Od 15% do 25% badanych przedsiębiorców nie ma zdania na temat wybranych typów wpływu edukacji wyższej na ich pracowników. Analizując te odpowiedzi, nie można wysnuć jednoznacznych wniosków, gdyż nie ma wielu danych (np. jakie uczelnie, kierunki i stopnie kończyli pracownicy, w jakim trybie studiów czy zgodne z wykonywaną pracą, jakie formy rozwoju podejmowali oni w trakcie studiów).

4.2.8. Ocena poszczególnych form edukacji przez przedsiębiorców

Formy edukacji mogą istotnie kształtować postawy przedsiębiorcze u osób w nich uczestniczących, co zostało bardzo różnie ocenione przez przedsiębiorców (Tabela 102).

Tabela 102.

Ocena form aktywizujących dokonana przez badanych przedsiębiorców –
ranking według wysokości średniej oceny

Ranking	Forma aktywizująca	Udział poszczególnych odpowiedzi w odpowiedziach osób dokonujących oceny w %					Średnia ocena	Odchylenie standardowe	Liczba ocenianych (w %)
		1	2	3	4	5			
1.	szkolenia praktyczne	3,1	4,1	9,3	34	49,5	4,23	0,995	93,3
2.	praktyki zawodowe	4,1	5,1	14,3	27,5	49	4,12	1,096	94,2
3.	spotkania z przedsiębiorcami	5,5	4,4	12,1	33	45	4,08	1,118	87,5
4.	płatne staże zawodowe	5,6	9	16,9	24,7	43,8	3,92	1,218	85,6
5.	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	3,1	8,3	29,2	32,3	27,1	3,72	1,053	92,3
6.	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	10,(6)	6,(6)	16	38,(6)	28	3,67	1,256	72,1
7.	współpraca z AIP	13,7	7,8	21,6	19,6	37,3	3,59	1,417	49
8.	wyjazdy naukowo-badawcze	14,8	2,7	17,6	39,2	25,7	3,58	1,314	71,2
9.	szkolenia teoretyczne	8,7	10,9	25	29,3	26,1	3,53	1,235	88,5
10.	czytanie czasopism tematycznych	7,3	9,4	28,1	35,4	19,8	3,51	1,133	92,3
11.	ćwiczenie wystąpień publicznych	13,6	8,6	22,2	27,2	28,4	3,48	1,352	77,9
12.	rozwiązywanie studium przypadku/casusu	8,3	11,1	29,2	27,8	23,6	3,47	1,21	69,2
13.	koła zainteresowań i/lub naukowe	12,5	12,5	20	31,25	23,75	3,41	1,319	76,9

Ranking	Forma aktywizująca	Udział poszczególnych odpowiedzi w odpowiedziach osób dokonujących oceny w %					Średnia ocena	Odchylenie standardowe	Liczba ocenianych (w %)
		1	2	3	4	5			
14.	konferencje (seminaria) naukowe	8,6	12,4	34,6	25,9	18,5	3,33	1,173	77,9
15.	konkursy edukacyjne	14,7	13,3	36	25,3	10,7	3,04	1,191	72,1
16.	oglądanie programów popularno-naukowych	13,3	20	26,7	33,3	6,7	3	1,161	86,5
17.	e-learning	20	18,4	23,1	23,1	15,4	2,95	1,363	62,5
18.	gra w gry edukacyjne	19,1	17,7	29,4	25	8,8	2,87	1,245	65,4
19.	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych	23,6	20,2	27	18	11,2	2,73	1,312	85,6
20.	sluchanie audycji radiowych	21,2	24,7	30,6	14,1	9,4	2,66	1,23	81,7
21.	spotkania z przedstawicielami urzędów	26,4	19,6	25,3	21,8	6,9	2,63	1,277	83,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Najwyżej ocenioną przez przedsiębiorców formą aktywności są szkolenia praktyczne, dla których średnia ocena wyniosła 4,23. Jednocześnie odchylenie zebranych odpowiedzi od oceny średniej było najniższe i wyniosło 0,995. Oceny tej formy dokonało 93,3% wszystkich przedsiębiorców. Pod względem liczby oceniających szkolenia praktyczne znalazły się na drugim miejscu wśród wszystkich ocenianych form. Na drugiej pozycji, pod względem średniej wysokości oceny, znajdują się praktyki zawodowe ze średnią oceną 4,12 i odchyleniem standardowym 1,096. Formę tą oceniło 94,2% rozmówców. Średnią ocenę powyżej 4,0 uzyskały jeszcze jedynie spotkania z przedsiębiorcami (średnia ocena – 4,08). Odchylenie zebranych odpowiedzi od oceny średniej wyniosło 1,118. Formę tą oceniło 87,5% przedsiębiorców. Oceny przedsiębiorców potwierdzają rosnące zainteresowanie przekształcaniem wiedzy teoretycznej w praktyczną. Dziwić może natomiast najniższa średnia ocena spotkań z przedstawicielami urzędów – 2,63. Przedsiębiorcy ocenę tą uzasadniali tym, że brak jest otwartości ze strony urzędów czy instytucji finansowych, często wręcz opór przed przekazywaniem wiedzy. Skutkuje to niską oceną wpływu tych form aktywności na kształtowanie przedsiębiorczości, ale jednocześnie przedsiębiorcy wskazują na konieczność poprawy funkcjonowania tych instytucji i konieczność zdobywania w nich wiedzy praktycznej, o czym będzie więcej w następnym podrozdziale.

4.2.9. Wiedza w zakresie przygotowania do prowadzenia własnej działalności gospodarczej, jakiej brakuje w polskim systemie szkolnictwa

Przedsiębiorcy mający największą wiedzę praktyczną i doświadczenie w prowadzeniu działalności gospodarczej są cennym źródłem informacji na temat braków w wiedzy dostarczanej w systemie szkolnictwa. Pytanie w tym obszarze było otwarte, dlatego dla ułatwienia analizy odpowiedzi podzielono na trzy kategorie. W pierwszej 4,8% osób stwierdziło, że system, w którym się uczyli był dobrze zorganizowany, również obecny jest dobry, a problem stanowi co najwyżej brak chęci ze strony młodzieży. Kolejna grupa, 19,2%, nie wie, nie ma zdania lub też wykazuje brak wystarczającej wiedzy, aby wyrazić opinię na temat niedostatków wiedzy w polskim szkolnictwie w zakresie przygotowania do prowadzenia własnej działalności gospodarczej. Największa grupa przedsiębiorców, 76%, podzieliła się w wywiadzie opinią na temat braków wiedzy w polskim szkolnictwie w zakresie przygotowania do prowadzenia własnej działalności gospodarczej, zostały one przedstawione w formie głównych wniosków w Tabeli 103.

Tabela 103.
Braki w wiedzy dostarczanej przez system szkolnictwa w Polsce
dostrzegane przez przedsiębiorców

L.p.	Brakuje wiedzy w zakresie
1.	jak założyć działalność gospodarczą, jakie opłaty, koszty się z tym wiązą
2.	jak wygląda zakładanie własnej działalności gospodarczej
3.	pozyskiwania środków na otwarcie działalności gospodarczej, skąd pozyskać dofinansowanie
4.	skąd można dowiedzieć się o doświadczeniach przedsiębiorców, jak można się z nimi spotkać, porozmawiać
5.	prowadzenia własnej działalności gospodarczej, funkcjonowania przedsiębiorstwa
6.	finansów przedsiębiorstw, prowadzenia rachunkowości
7.	przygotowania praktycznego, znajomości przepisów prawnych dotyczących prowadzenia działalności gospodarczej
8.	jak można dofinansować działalność, jakie są możliwe źródła finansowania rozwoju już istniejącej firmy
9.	możliwości radzenia z niekorzystnymi decyzjami organów państwowych
10.	jak funkcjonuje biznes w innych krajach, biznes międzynarodowy, nie korzystamy z doświadczenia krajów bardziej rozwiniętych
11.	pisania biznesplanu
12.	zapobiegania ryzyku
13.	jak obliczyć składki
14.	jak obliczać podatki
15.	na czym polegają poszczególne umowy
16.	rozliczania się z Urzędem Skarbowym i z ZUS-em
17.	z zakresu szkolenia kadr, prowadzenie księgowości
18.	podstaw ekonomii przy kalkulowaniu i rozliczaniu działalności
19.	przygotowania z przepisów prawa pracy i odpowiedzialności cywilnej
20.	informacji o systemie podatkowym, prawie podatkowym, prawie korporacyjnym
21.	ekonomicznej, informatycznej
22.	popytu na dane produkty, dostępności towarów, zróżnicowania jakości towarów
23.	zapotrzebowania na rynku pracy (jest wiele kierunków bez perspektyw) na rozwój i możliwość założenia własnej działalności
24.	ogólnym, za mało jest wiedzy, informacji praktycznej

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Prawie 40% wszystkich przedsiębiorców przyznało (odnosząc się do własnych doświadczeń, obserwacji doświadczeń dzieci, rodzin i znajomych), że brakuje wiedzy i umiejętności praktycznych. Biorąc pod uwagę różne doświadczenia rozmówców ze szkołami, uczelniami i kierunkami kształcenia, stwierdzić należy, że braki te występują na wszystkich etapach edukacji i we wszystkich kierunkach kształcenia.

Co więcej, rozmówcy wyrażający negatywną opinię głównie wskazują na braki w wiedzy podstawowej i ogólnej, nie tylko związanej z własną działalnością gospodarczą i przedsiębiorczością, ale i w danej dziedzinie na różnych kierunkach kształcenia. Wszystko, czego się naucza, wydaje się rozwodnione, nie ujmujące kwintesencji problemu, zawile i zagmatwane. Efektem jest przedłużanie w czasie docierania do istotnych informacji i zniechęcenie człowieka. Można zatem wysnuć wniosek, że na temat prowadzenia własnej działalności gospodarczej nie uczy się jak należy, a edukacja w tym zakresie powinna występować na wszystkich etapach edukacji (szkoły zawodowe, średnie, wyższe), kierunkach kształcenia, nie zaś tylko w profilu ekonomicznym. Przedsiębiorcy szczególnie zwrócili uwagę na słabe przygotowanie do założenia i prowadzenia działalności gospodarczej na poziomie szkół średnich i zawodowych oraz wyższych z innych kierunków niż ekonomiczne. Nawet na etapie edukacji podstawowej powinno wprowadzać się naukę o przedsiębiorczości w kontekście rozwijania kompetencji miękkich. Edukacja powinna też obejmować umiejętności porozumiewania się z urzędnikami, nawiązywania współpracy z praktykami, którzy posiadają doświadczenie w danej dziedzinie, branży, ale i w sprawach podatków czy zwykłych rozliczeń z US bądź ZUS-em. Zdobycie wiedzy praktycznej pozwalającej na to, by samodzielnie prowadzić działalność, bez konieczności konsultacji z instytucjami wspomagającymi rozwój działalności, powinno być celem nauczania o przedsiębiorstwie. Co więcej, brakuje również rzetelnej nauki zawodu i rzemiosła.

Przedsiębiorcy wskazywali również na braki praktycznych umiejętności, kompetencji, które przydają się w prowadzeniu własnej działalności gospodarczej oraz potrzebę reorganizacji kształcenia, z czego główne wnioski przedstawia Tabela 104.

Tabela 104.

Braki w organizacji, kompetencjach miękkich systemu szkolnictwa w Polsce, propozycje poprawy dostrzegane przez przedsiębiorców

Braki w kompetencjach miękkich dotyczą:
– kontaktu z ludźmi, umiejętności obsługi klienta
– z psychologii (podejście do klienta) w szkołach
– radzenia sobie ze stresem
Propozycje poprawy organizacji systemu szkolnictwa:
– spotkania z przedsiębiorcami prowadzącymi działalność w danej branży, żeby podzielili się swoimi doświadczeniami
– od szkół zawodowych wzwyż przydałyby się przedmioty ekonomiczne i z przedsiębiorczości nastawione na praktykę np. wizyty w urzędach, instytucjach
– nie ma rozpatrywania konkretnych przypadków, powinno być więcej spotkań z przedsiębiorcami, którzy startowali z poziomu „statystycznego Kowalskiego”
– więcej zajęć praktycznych, rozwijania umiejętności w danym zakresie
– zajęć praktycznych z danej dziedziny oraz z zakładania i prowadzenia własnej działalności gospodarczej
– zbyt dużo teorii, za mało praktyki, zbyt mało przykładów z życia przedsiębiorcy, a za dużo suchych faktów nieprzydatnych w prowadzeniu własnej działalności
– poprawić dostęp do informacji
– kształcić konkretnie, w sposób ukierunkowany do pracy
– sprawny, ujednolicony system, jego propagowanie i rozpowszechnianie w placówkach oświatowych
– większa ilość praktyk zawodowych i wyższy poziom tych praktyk
– w systemie wszystkiego brakuje, zwłaszcza na uczelniach kierunkowych, na mojej uczelni medycznej nie było żadnych przedmiotów, który by pomagały założyć i prowadzić własną działalność gospodarczą
– na zajęciach jest czysta teoria, zero praktyki, należy te tendencje odwrócić
– brakuje tego, żeby uczelnia pomogła na czwartym-piątym roku w założeniu i prowadzeniu działalności, Inkubatory to nie to samo
– szkoły powinny przygotowywać zarówno do zawodu (szczególnie profilowane), jak i do prowadzenia własnej działalności
– w szkołach nie uczą o własnej działalności, najlepiej pozyskiwać taką wiedzę w drodze praktyki, pracując np. w innych firmach na początku
– systematyczne kontakty z przedsiębiorcami z konkretnej dziedziny (oni mogą nauczyć wielu rzeczy, udzielić cennych rad i informacji)
– brakuje nabycia doświadczenia
– kontakt z instytucjami np. ZUS, US, żeby wiedzieć jak prowadzić działalność

– szkolenia z technik przekazu wiedzy
– warsztaty i spotkania z przedsiębiorcami
– wizyty urzędów i przekazanie przez nich bezpośrednio wiedzy
– zajęcia praktyczne w przedsiębiorstwach
– ważna jest poprawa jakości pomocy urzędników w zawiłych przepisach, gdyż odczuwalna jest z ich strony niechęć
– ćwiczenia wystąpień publicznych czy szkolenia praktyczne
– to uczelnie powinny zabiegać o pierwszą pracę i staże studentów w zakładach pracy

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Uczelnie powinny pomagać studentom w pozyskaniu wartościowych praktyk przyuczających do zawodu i umożliwiających zapoznanie się chociaż w podstawowym zakresie z organizacją przedsiębiorstwa. Problem stanowi również kształcenie młodzieży, ale w nieodpowiednich zawodach, na które nie ma zapotrzebowania. Brakuje praktycznej nauki zawodu, która w latach wcześniejszych była lepsza (w opinii starszych przedsiębiorców). Obecnie człowiek nawet gdy się czegoś nauczy to po przyjeździe do realnej pracy nie wie, jak tą pracę wykonywać, jest zagubiony. Zwrócono szczególną uwagę na słabą metodologię nauczania, niskie zróżnicowanie form nauczania, co wprowadza brak zainteresowania przedmiotem.

Poniżej, w Tabeli 105., przedstawiono również wybrane opinie przedsiębiorców, które z punktu widzenia autorki mogą uświadomić organizatorów systemu kształcenia, jak wiele jest problemów w edukacji, a także przyszłych przedsiębiorców, na co zwrócić uwagę.

Tabela 105.
Wybrane opinie przedsiębiorców

Pomimo, że przedsiębiorca może zatrudnić księgową czy specjalistów, to powinien sam rozumieć przynajmniej podstawy tych zagadnień, tj. składki, podatki, umowy o dzieło, zlecenie.
Uczniów nie dopuszcza się do pracy, do rozmowy i kontaktów z ludźmi, pracodawcy nie dopuszczają praktykantów do innych stanowisk, np. w przypadku mechaników nie pozwalają zobaczyć, jak pracuje biuro. Najlepiej, żeby nie wchodzili do biura, bo pobrudzą... Szkoły nie kierują na praktyki o szerszym zakresie, np. z zarządzania, prowadzenia działalności. Nie można wcielić się w przedsiębiorcę, ucząc się w szkole. Żeby być dobrym szefem trzeba być zarówno dobrym pracownikiem i dobrym przedsiębiorcą, żeby nie dać się pracownikowi oszukać, znać problemy w pracy, umieć ocenić sytuację.
Jest brak wsparcia i utrudnianie ze strony urzędów przy zakładaniu własnej działalności.

Uważam, że studia kierunkowe skupiają się na przygotowaniu do zawodu, ale nie przygotowują do założenia własnej działalności gospodarczej. W każdym zawodzie wolnym, na tych kierunkach powinno być to prowadzone lub też rozszerzone, ponieważ jest to w zbyt wąskim zakresie, traktowanie po macoszemu, a wiedza z zakresu zakładania i prowadzenia własnej działalności gospodarczej jest w tych kierunkach istotna.
Brakuje nauczania odwagi i siły w działaniu, kreatywności, żeby tą działalność założyć. Przede wszystkim dobrej podstawy merytorycznej, żeby być solidnie przygotowanym do zawodu. Należy zachęcać do założenia własnej działalności gosp. Jest za duży ZUS, obciążenia i młodzi ludzie sobie nie radzą, potrzebna ulga w pierwszych latach prowadzenia działalności.
U mnie brakowało przygotowania w kierunku ekonomicznym, w liceum nie było też przedsiębiorczości. Teraz jest i uważam to za bardzo dobre. W szkolnictwie średnim brakuje pokazania zawodów, np. pójść i poznać, jak wygląda naocznie praca w konkretnych zawodach i my tak naprawdę nie wiemy, na co się piszemy. Dobrze byłoby poznać od środka dany zawód, mogłoby to zachęcić również do nauki, do bardziej trafnego wyboru zawodu i gdy dobrze wybierzemy zawód, będziemy w tym dobrzy. Wtedy łatwiej będzie założyć w danym kierunku działalność i ją utrzymać.
Brakuje zrobienia przedmiotu prowadzonego w firmie w formie teatru np. wcielenia się w ZUS i przedsiębiorcę z dokumentacją do wypełnienia i złożenia w danej instytucji. Przydatne jest odgrywanie ról. Jest trend, żeby ułatwiać założenie działalności, ale problemem nie jest założenie j.d.g., nawet gdyby było to skomplikowane, ale barierą są pieniądze i fiskalizm. Dobrym pomysłem byłoby zatrudnienie na uczelni np. księgowej, która ma styczność z praktyką i mogłaby poprowadzić ze studentami studia przypadku z życia wzięte (samodzielną księgową z osiągnięciami).
Za moich czasów było zbyt dużo teorii, same formułki do nauczania, sztywne reguły i polegało to na wyuczeniu konkretnych zagadnień do zaliczenia, nie wiem jak jest teraz.
Wiedzy może i nie brakuje, ale brakuje umiejętności radzenia sobie ze stresem i determinacji, określenia branży, w jakiej się chce działać i działania w niej, a nie na etapie otwierania działalności szuka się, co chce się robić. Starsze pokolenie ma więcej determinacji, rozsądku i dążenia do celu, nie zniechęca się tak łatwo.
Wszystko jest takie rozwodnione, zamiast ująć kwintesencję problemu, to wszystko jest zawiłe i zagmatwane. Później zamiast założyć sprawnie działalność to to się rozwleka i człowiek się zniechęca.
Gdyby była uczelnia, która wiedziałaby jak przygotować do prowadzenia własnego biznesu, to każdy po niej byłby milionerem.
Szkoły w tej chwili nie przygotowują ani do zawodu (szczególnie profilowane), ani do prowadzenia własnej działalności. Patrząc na swoje dzieci, oni są po technikum mechanicznym i nie mogą znaleźć pracy w swoim zawodzie wyuczonym, brakuje im też wiedzy praktycznej, żeby ten zawód wykonywać. I tak naprawdę brak jest w ogóle jakichkolwiek perspektyw dla młodych ludzi na rynku pracy i brak perspektyw rozwoju.

Objaśnienia młodym ludziom, jak założyć działalność gosp., jak załatwić, o co chodzi z ZUS-em, jak obliczyć składki i podatki, na czym polegają poszczególne umowy itp. Jak ktoś dobrze opowie o działalności gosp., ma w tym doświadczenie i może opowiedzieć wiele ciekawostek, głównie o zaletach i problemach, to lepiej zachęci do własnej działalności, nie jedynie prezentacja regulek.

Brakuje praktyki. Praktyka jest najważniejsza.

Na pewno brakuje więcej praktyki, jak się zmagać z urzędami, czego się spodziewać, rozmów z bardziej doświadczonymi przedsiębiorcami, czasami np. fora w Internecie nie wystarczą, warto dowiedzieć się, poznać konkretne doświadczenia, konkretnych osób na żywo. Potrzebne są także szkolenia motywujące, które pozytywnie nastawią do własnej działalności, do tego, by podejmować zadania.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

W Tabeli przedstawiono wybrane opinie przedsiębiorców w formie głównych wniosków i idei. Trudno nie zgodzić się z wieloma wypowiedziami. Stanowią one zdecydowanie cenne źródło informacji.

4.2.10. Sposoby zachęcenia studentów do samorozwoju

Ostatnim otwartym pytaniem było pytanie o to, co można zrobić, aby zachęcić studentów do samorozwoju. Okazuje się, że 22,1% rozmówców nie ma na ten temat zdania.

W przypadku pozostałych przedsiębiorców dominuje pogląd, że bardzo dobrą formą samorozwoju jest własna działalność gospodarcza i główne wnioski z propozycji przedsiębiorców w tym kontekście przedstawiono w Tabeli 106.

Tabela 106.

Zachęcanie studentów do samorozwoju poprzez własną działalność gospodarczą – propozycje przedsiębiorców

Dofinansowania przy zakładaniu własnej działalności, zachęcenie finansowe.
Obniżyć koszty samozatrudnienia i szkoleń.
Zadbać o ulgi i zwolnienia podatkowe, zmniejszyć VAT, ZUS, zmniejszyć koszty utrzymania firmy po upływie 2 lat, gdyż najczęściej ludzie boją się, że nie podołają kosztom.
Ułatwić biurokrację i skrócić „papierologię”.
Trzeba umożliwić uczniom/studentom wejście, wdrożenie się w strukturę firmy/zakładu, żeby jak najlepiej poznać, jak to funkcjonuje i później przełożyć to na własną działalność.

Pokazać studentom, że warto spróbować, żeby się nie bali założyć własną działalność.
Żeby państwo było bardziej przyjazne przedsiębiorcom, zorganizować pomoc państwa dla młodzieży chcącej założyć własny biznes.
Zachęcać do korzystania z Akademickich Inkubatorów Przedsiębiorczości.
Pokazać dobre przykłady firm, które są na rynku, zdobywają nagrody.
Pomoc poprzez udzielanie informacji.
Przedstawić możliwe etapy prowadzenia własnej działalności.
Wskazać, jak radzić sobie z zagrożeniami związanymi z działalnością.
Uczyć, jakie praktyczne i realne szanse rozwoju (wymierne też finansowo) daje prowadzenie własnej działalności.
Trzeba ukształtować u studentów chęć do działania, do rozwoju
Należy pokazać, że jest możliwe coś innego zrobić, niż pracować na mało płatnej, nie rozwijającej pracy przez 50 lat.
Znieść podatek dochodowy.
Sprowokować zainteresowanie tematem.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

W opinii rozmówców, ułatwienie studentom rozpoczęcie własnej działalności gospodarczej pod względem finansowym, obniżenie podatków i ZUS-u, udzielenie informacji i zadbanie o przygotowanie prowadziłyby do tego, że znacznie więcej studentów wybrałoby właśnie tę drogę samorozwoju. Propagowanie samorozwoju przez prowadzenie własnej działalności gospodarczej powinno być zatem priorytetem. Pomocne w działaniach zachęcających do samorozwoju może być zaproponowanie przyjaźniejszego systemu prowadzenia i rozliczania działalności, aby był mniej skomplikowany i niejasny, zachęcanie studentów do korzystania z innych pomocy, takich jak AIP. Równie istotne jest budowanie motywującego systemu nauczania i kształtowanie postaw przejawiających się chęcią do działania.

Propozycje przedsiębiorców, dotyczące sposobu zachęcania studentów do samorozwoju, inną drogą niż własna działalność gospodarcza, zaprezentowano w formie głównych, zbiorczych wniosków w Tabeli 107.

Tabela 107.

Zachęcanie studentów do samorozwoju – inne propozycje przedsiębiorców

Umożliwienie lepszego rozeznania w wyborze własnej drogi życiowej w różnej formie.
Organizacja płatnych staży zawodowych, kół zainteresowań, więcej konkursów edukacyjnych, większa ilość zainteresowań, wyjazdów naukowo-badawczych, konferencji naukowych, szkoleń teoretycznych i praktycznych.
Za konkursami muszą stać pieniądze, żeby np. W kołach były nie tylko projekty dla samych projektów, ale projekty zlecane z firm, które byłyby opłacane.
Uczyć studentów komunikacji.
Podawać konkretne przypadki z życia gospodarczego i problemy, tak aby samodzielnie je rozwiązyali.
Nie zawyżać ocen.
Rozbudzić ambicje, żeby młodzi ludzie chcieli być zwłaszcza niezależni finansowo.
Od wczesnego dzieciństwa trzeba uczyć dzieci kreatywności, nauka kreatywności jest podstawą.
Nagradzać za przedsiębiorczość, kreatywność, pomysłowość.
Inspirować, przedstawiając różne formy rozwiązań tak, żeby każdy mógł samodzielnie coś wybrać, modyfikować i stworzyć coś własnego na tej podstawie.
Już na etapie liceum/gimnazjum potrzebne są spotkania z psychologiem i doradcą zawodowym.
Proponować praktykantom zrobienie dodatkowych uprawnień, kursów, szkoleń.
Uczelnia mogłaby stworzyć swój fundusz na nagrody pieniężne lub opłacenie realizacji projektów studenckich.
Wystarczy dobry nauczyciel, który potrafi przekazywać wiedzę i zachęcić studentów do poszukiwania informacji we własnym zakresie.
Zapewnić dostęp do informacji, lepsze informacje.
Dobre przygotowanie praktyk, żeby nie skończyły się na parzeniu kawy, żeby zobaczyć np. Zakład pracy, jak to wygląda w rzeczywistości.
Mniej komputerów, a więcej ruchu, żeby się nie zamykać na świat.
Więcej spotkań z przedsiębiorcami, głównie młodymi, aby przedstawiali swoje doświadczenia, jak doszli do sukcesu, spotkania z ludźmi interesu/sukcesu, również światowego.
Wspierać ich finansowo.
Wizja lepszej przyszłości motywuje, stałość zatrudnienia po skończeniu studiów, zapewnianie lepszej pracy dla ambitnych, ograniczenie ilości miejsc na kierunkach nieprzyszłościowych, w Polsce tego brakuje i młodzi ludzie wyjeżdżają po szkołach za granicę.

Uczyć praktyki.
Praca w zespołach.
Bardziej wymagająca kadra, aby wymagali dużo, aby uczyli myślenia.
Lepsze podejście wykładowców, bo traktują studentów z góry zamiast im pomagać i wspierać.
Studenci zapominają, że trzeba ciężko pracować na sukces.
Stypendia, konkursy z nagrodami, jakiekolwiek materialne zachęty.
Gwarancje osiągnięcia wymiernych korzyści, możliwość zarobienia większych pieniędzy niż dotychczas, słuszne wynagrodzenie.
Wyjazdy zagraniczne, np. Erasmus, ponieważ ludzie mają styczność z innym stylem życia, przedsiębiorczością i mogą się czegoś więcej nauczyć.
Żeby studiując, pracowali, wtedy się rozwijają lepiej i uczą.
Zmienić system kształcenia.
Powinno być organizowanych jak najwięcej spotkań z przedstawicielami urzędów, instytucji finansowych, przedsiębiorcami.
Studenci muszą mieć pomysł na siebie.
Uświadamiać ludzi o programach rozwojowych, np. z UE, że takie są.
Kierunki wyspecjalizowane.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Wszystko sprowadza się do konieczności realizowania umiejętnie dobranych programów kształcenia, zapewnienia wymagającej i motywującej kadry, różnorodności stosowanych form nauczania zachęcających do rozwoju i kształtowania odpowiednich postaw już od najmłodszych lat. Ważne są kreatywność, ambicja czy pomysłowość, ale niestety obecny system potrafi je ograniczać, a nie rozwijać. Przedsiębiorcy zwrócili uwagę również na finansowanie działań studenckich, pro-rozwojowych. Ważne w aspekcie zachęt do samorozwoju są nie tylko motywacje, ale również możliwości stwarzane młodzieży przez rynek i państwo. Jeżeli nie ma pracy, niedoceniane są kwalifikacje i posiadana przez człowieka wiedza, działa to na niego bardzo demotywująco.

Zdarzały się również opinie, że młodym ludziom brakuje pasji, i w tym tkwi źródło problemu, oraz że młodzież akademicka sama powinna decydować o swoich działaniach i pracy, żeby im niczego nie narzucać. Uznano bowiem, że studenci sami się motywują, oceniając indywidualnie własne potrzeby i samodzielnie orga-

nizują sobie sposoby dążenia do samorozwoju, a zachęcanie do samorozwoju nie ma znaczenia, gdyż to musi być genetycznie w człowieku.

Tabela 108.
Wybrane opinie przedsiębiorców

Trzeba zachęcić studentów do samorealizacji, dzięki działalności sam sobie jestem kierownikiem, decyduję o swoim urlopie, jestem bardziej elastyczny i to należy przekazać osobom młodym, że warto się rozwijać, a dzięki działalności mogą rozwijać się szybciej, także finansowo.
Młodzi ludzie by coś chcieli robić, ale się boją. Ograniczające rozpoczęcie działalności na własny rachunek są finanse i należy w tym zakresie pomóc studentom.
Myślenie realne, powinno się uczyć ich, że tylko ciężka praca przynosi duże korzyści, samo ukończenie studiów nie gwarantuje wysokiej wypłaty.
Trzeba ich czymś zmotywować. Pokazać na przykładach ludzi, którzy wzięli sprawy w swoje ręce, nie oglądali się na nikogo, jak oni odnieśli sukces. Pokazać, że ciężką pracą można dojść do sukcesu, jak coś się chce, to można to osiągnąć. Wszystko jest w zasięgu ręki.
To zależy od profilu kształcenia. W moim przypadku na studiach z zarządzania brakowało tego żeby np. pójść na praktykę do profesora z rachunkowości i żeby on zlecał zadania praktyczne, konkretne rzeczy do zrobienia, takiego przygotowania praktycznego.
Przede wszystkim jest za wysokie bezrobocie, przemysł u nas zanika i właściwie już zanikł (samochodowy, stocznie), które Unia wyparła i młodzież wyjeżdża za granicę, a najwięcej z woj. Podlaskiego, poszukując pracy. Młodzież nie ma pracy i nie ma przez to możliwości rozwoju, nie ma jak zachęcać ich do działania.
Aby w ramach uczelni częściej jeździć na targi, szkolenia i spotkania z przedsiębiorcami, aby można było pozyskać informacje o możliwościach pozyskania środków itp. Ale najbardziej zachęcające młodych ludzi do rozwijania się, otwierając własną działalność, byłaby właściwa polityka. Gdyby nie kilka galerii w Białymstoku, pewnie powstałoby dużo małych sklepików odzieżowych, tańsze ceny lokali usługowych zachęcałyby do otwierania lokali na obrzeżach miasta. Nie wspomnę już o ZUS-ie.
Jest brak motywacji, studenci jej nie mają. Inne są oczekiwania studentów od oczekiwań przedsiębiorcy, są inne realia na uczelni studiując, a będąc w pracy, wtedy nie ma motywacji, bo realia są gorsze, niż to do czego zostali przyzwyczajeni na studiach i następuje zderzenie, konflikt tego, co się oczekuje, a tego co jest.
Od wczesnego dzieciństwa trzeba uczyć dzieci kreatywności. Nauka kreatywności jest podstawą. Drugą sprawą jest, żeby było mniej komputerów, a więcej ruchu.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

W Tabeli 108, przedstawiono kilka wybranych opinii przedsiębiorców, które z punktu widzenia autorki mogą uświadomić organizatorów systemu kształcenia oraz opiekunów młodzieży, jak wiele jest do zrobienia w kwestii zachęcania młodych ludzi do samorozwoju. Tabela przedstawia jedynie wybrane opinie przedsiębiorców. Również w przypadku zagadnienia motywacji studentów stanowią one cenne źródło informacji.

4.2.11. Związek edukacji z kształtowaniem postaw przedsiębiorczych w grupie badanych przedsiębiorców

Edukacja formalna a postawa przedsiębiorców

Związki uczestnictwa w poszczególnych formach edukacji formalnej realizowanej w ramach szkoły średniej a wykazywaną przez przedsiębiorców postawą zaprezentowano w Tabeli 109.

Tabela 109.

Korelacje uczestnictwa w poszczególnych formach edukacji formalnej w ramach szkoły średniej a postawa przedsiębiorcza przedsiębiorców

L.p.	Formy edukacji formalnej w ramach szkoły średniej	Wartości korelacji wg poziomu istotności		WSKP lub cecha szczegółowa
		0,01	0,05	
1.	szkolenia teoretyczne	0,304		2
			0,258	5
			0,256	WSKP
			0,224	8
			0,207	12
2.	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	-0,296		5
			-0,254	10
			-0,224	WSKP
3.	praktyki zawodowe	0,281		WSKP
			0,212	6
			0,210	3
			0,207	4
			0,205	10
4.	czytanie czasopism tematycznych	0,275		7
		0,270		2

L.p.	Formy edukacji formalnej w ramach szkoły średniej	Wartości korelacji wg poziomu istotności		WSKP lub cecha szczegółowa
		0,01	0,05	
5.	szkolenia praktyczne		0,259	2
			0,225	WSKP
6.	wyjazdy naukowo-badawcze		-0,240	11
7.	płatne staże zawodowe		0,232	4
8.	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych		-0,225	10
9.	spotkania z przedstawicielami urzędów		0,207	11

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Wszystkie zaobserwowane korelacje związane ze szkolnictwem średnim wykazują słabą zależność (przedział 0,2-0,4). Odnotowano związek z dziewięcioma formami aktywności, łącznie 21. Najwyższa dotyczy szkoleń teoretycznych ze stwierdzeniem (2) „nie boję się nietypowych rozwiązań” i wynosi 0,304 (przy istotności 0,01). Druga najwyższa korelacja dotyczy realizowania projektów edukacyjnych i/lub naukowych z (5) traktowaniem pojawiających się problemów jako wyzwania, jednakże jest ujemna (-0,296, przy istotności 0,01).

Należy przy tym zwrócić uwagę, że w dostrzeżonych korelacjach edukacji średniej i postaw, pięć z nich jest ujemne, co oznacza, że uczestnictwo w danej formie negatywnie wpływa na rozwój danej cechy lub też osoby wykazujące daną cechę są mniej chętne do uczestniczenia w danej formie aktywności.

Następnie zaprezentowano związki uczestnictwa w poszczególnych formach edukacji realizowanej w ramach szkoły wyższej a postawą przedsiębiorców (Tabela 110).

Tabela 110.

Korelacje uczestnictwa w poszczególnych formach edukacji formalnej w ramach szkoły wyższej a postawa przedsiębiorcza przedsiębiorców

L.p.	Formy edukacji formalnej w ramach szkoły wyższej	Wartości korelacji wg poziomu istotności		WSKP lub cecha szczegółowa
		0,01	0,05	
1.	wyjazdy naukowo-badawcze	0,356		2
		0,350		8
2.	czytanie czasopism tematycznych	-0,355		6
			-0,261	13

L.p.	Formy edukacji formalnej w ramach szkoły wyższej	Wartości korelacji wg poziomu istotności		WSKP lub cecha szczegółowa
		0,01	0,05	
3.	gra w gry edukacyjne		-0,336	2
			-0,326	3
			-0,270	4
			-0,276	5
			-0,263	10
4.	praktyki zawodowe		-0,335	6
5.	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych		0,310	2
6.	szkolenia praktyczne		-0,307	6
7.	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych		0,296	13
			0,282	11
8.	koła zainteresowań i/lub naukowe		0,284	13
9.	współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości		0,278	8

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Również w przypadku analizy związków szkolnictwa średniego wszystkie zaobserwowane korelacje wykazują słabą zależność (przedział 0,2-0,4). Najwyższe korelacje w obszarze edukacji wyższej związane są z wyjazdami naukowo-badawczymi i dwoma cechami: (2.) brakiem obaw przed nietypowymi rozwiązaniami – 0,356, i (8.) łatwym dostosowywaniem się do zmian zachodzących w otoczeniu – 0,350. Oznacza to, że osoby wyjeżdżające np. na badania w teren nie boją się nietypowych rozwiązań i kształtują w sobie umiejętność dostosowywania się do zmian zachodzących w ich otoczeniu, co niejako wymusza na wyjeździe nowe, zwykle nieznane otoczenie. Również w wypadku edukacji wyższej odnotowano korelacje ujemne, jednakże z czterema formami aktywności.

Edukacja nieformalna a postawa przedsiębiorców

Związki uczestnictwa w poszczególnych formach edukacji nieformalnej realizowanej poza systemem szkolnictwa a wykazywaną przez przedsiębiorców postawą zaprezentowano w Tabeli 111.

Tabela 111.

Korelacje uczestnictwa w poszczególnych formach edukacji nieformalnej (poza systemem szkolnictwa) a postawa przedsiębiorcza przedsiębiorców

l.p.	Formy edukacji nieformalnej	Wartości korelacji wg poziomu istotności		WSKP lub cecha szczegółowa
		0,01	0,05	
1.	spotkania z przedsiębiorcami	0,290		7
		0,261		8
			0,224	2
2.	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych	0,280		11
3.	słuchanie audycji radiowych		0,220	7
4.	wyjazdy naukowo-badawcze		0,207	8
5.	gra w gry edukacyjne		0,201	11
6.	spotkania z przedstawicielami urzędów		0,199	11

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

O ile w próbie ankietowanych studentów korelacje z edukacją nieformalną są wyższe, o tyle w przypadku wywiadów z przedsiębiorcami jest odwrotnie. Najniższe korelacje (w tym jedna poniżej 0,200) dotyczą bowiem związków uczestniczenia przedsiębiorców w edukacji nieformalnej z ich postawą. Związków tych jest również najmniej, jedynie sześć. Najwyższa korelacja (0,290) dotyczy uczestnictwa w spotkaniach z przedsiębiorcami i przejmowania inicjatywy w realizowanych przedsięwzięciach – przedsiębiorca powinien być liderem w swojej firmie.

4.2.12. Pozostałe związki z postawą przedsiębiorczą

W badaniu trzynastcie stwierdzeń charakteryzowało postawę przedsiębiorczą. Odnosiły się one do cech charakteru i zachowań uznawanych przez badaczkę za podstawę postawy przedsiębiorczej, w związku z czym istotne jest przedstawienie wyników badań dotyczących związku występujących cech szczegółowych i wskaźnika ogólnego przedsiębiorczości z innymi parametrami niż edukacja formalna i nieformalna.

Powód do założenia własnej działalności gospodarczej w postaci dążenia do samorealizacji wykazuje korelację na poziomie 0,219, przy istotności 0,05, z wyznaczaniem sobie celu i ciężką pracą, by cel osiągnąć. Może to wskazywać na to, że własna działalność gospodarcza jest jednym z najbardziej cenionych dokonań, które pozwala realizować się osobie przedsiębiorczej.

Kolejne powiązanie jest ujemne (0,252, przy istotności 0,01) i dotyczy łatwości w nawiązywaniu kontaktów z innymi ludźmi z podejmowaniem kolejnych etapów edukacji. Może to oznaczać, że osoby, które wykazują łatwość w nawiązywaniu kontaktów są mniej chętne do podejmowania kolejnych etapów edukacji. Jednym z wniosków z badań jest dostrzegany przez przedsiębiorców i studentów wpływ edukacji na rozwój tychże umiejętności, co może skłaniać ku opinii, że jeżeli ktoś już takie umiejętności w drodze edukacji zdobył i są według niego na wystarczającym poziomie, może być bardziej skłonny do rezygnacji z dalszej edukacji. Korelacja o tej samej wysokości (0,252) i istotności, jednak dodatnia, również dotyczy łatwości w nawiązywaniu kontaktów z innymi ludźmi z podejmowaniem kolejnych etapów edukacji, potwierdzając tym samym wysuwane wnioski.

ROZDZIAŁ 5.

BADANIE PRZEPROWADZONE WŚRÓD SPECJALISTÓW Z RÓŻNYCH DZIEDZIN

5.1.

Pierwszy panel – nauczyciele przedsiębiorczości ze szkół średnich i kuratorium oświaty

Pierwsze pytanie skierowane do nauczycieli szkół średnich i przedstawicieli kuratorium oświaty dotyczyło cech, które miałyby charakteryzować osobę przedsiębiorczą. W dyskusji określono, że osoba taka powinna być samodzielna i skłonna do ryzyka, jednakże na wyważonym poziomie, tj. nie za mało, nie za dużo, oraz powinna cechować się dosyć wysoką inteligencją emocjonalną, kreatywnością, komunikatywnością. Do cech charakteryzujących osoby przedsiębiorcze zaliczono również zdolność do podejmowania inicjatyw, umiejętności analityczne, czyli dokonywanie analizy słabych i mocnych stron oraz wykorzystania tego do określania swoich szans i ryzyka. Osoba przedsiębiorcza powinna bowiem dostrzec mocne strony sytuacji, w której się znajduje, i określić szanse tkwiące w rynku w danej sytuacji. Postawa przedsiębiorcza związana jest z interakcjami społecznymi. Osoba przedsiębiorcza to ktoś asertywny w kontaktach z innymi ludźmi, ale przy tym empatyczny, gdyż powinien potrafić wczuć się w rolę innej grupy społecznej i wyczuć, jakie konkretnie potrzeby tej grupy nie są zaspokojone. To osoba odpowiedzialna, otwarta, wykształcona, szczególnie potrafiąca wyważyć ryzyko, ale będąca przy tym krytyczna wobec siebie.

Mnogość cech charakteryzujących przedsiębiorczych ludzi powoduje, że są to osoby, które chcą się uczyć, dowiadywać, zmieniać, wykazują elastyczność, podejmują wyzwania i te cechy mogą ciągle ewoluować. Duże znaczenie ma ogólna aktywność, tj. aktywne podejście do każdej działalności, którą się podejmuje, czyli chęć przejmowania inicjatywy, podejmowania działania i jednocześnie wytrwałość w dążeniu do celu. Ważne jest zatem podejmowanie działań z własnej inicjatywy, bez konieczności ingerencji osób trzecich, gdyż istotna jest samodzielność. Przedsię-

biorcy muszą wykazywać otwartość i chęć w stosunku do nowych obowiązków, odpowiedzialność w stosunku do osób trzecich, uczciwość wobec innych, ale też wobec samego siebie. Umiejętność współpracy, kierowania pracownikami, umiejętność oddziaływania na nich, żeby zintegrować ludzi w grupie, jednocześnie nie tworzyć konfliktów, jest jednym z najważniejszych wyzwań przedsiębiorców. Umiejętność współdziałania i współżycia z innymi ludźmi, odczuwanie potrzeby sukcesu, chęć sukcesu często stanowi napęd dla takich osób, zaś umiejętność koncentrowania się na sprawach najważniejszych, selekcionowania informacji i tego, co w tym momencie jest najistotniejsze ułatwia przedsiębiorcom realizację przyjętych przez nich celów.

Wydaje się, że istnieją cechy najsilniej kształtujące postawę przedsiębiorczą, a więc stanowiące najistotniejszy aspekt budowania postawy przedsiębiorczej. Są to: rozwijanie kreatywności, poczucie odpowiedzialności, odwaga i otwartość na zmiany, reagowanie na to, co dzieje się w otoczeniu, dostrzeganie i analizowanie własnych możliwości i umiejętność dostrzeżenia luk, które istnieją, bądź też niszy, które pozwolą spełnić się w danym obszarze. Zaangażowanie i konsekwentne podejmowanie wysiłku, poszerzanie wiedzy, chęci podjęcia się nowego działania, ocena ryzyka są bardzo istotne. Należy przy tym pamiętać, że w tych dwóch pojęciach (postawy przedsiębiorczej i przedsiębiorczości jako prowadzenia własnej działalności gospodarczej) będą przeważały różne cechy. W byciu przedsiębiorcą najistotniejsza wydaje się odwaga i otwartość na zmiany, elastyczność, zaś w postawie życiowej ważna jest samoświadomość, w postaci zdolności oceny sytuacji, zdolności oceny swoich możliwości, a także poszukiwanie metod dla rozwoju siebie i wykorzystanie szans.

Na lekcjach (nie tylko z przedsiębiorczości), stosowane są różne metody nauczania, a niektóre z nich rozwijają cechy charakteryzujące osoby przedsiębiorcze bardziej od innych. Wydaje się, że każde dziecko jest ciekawe z natury, natomiast to może być podsycane bądź też nie poprzez naukę czy wychowanie. Nigdy nie jest za wcześnie na kształtowanie postaw przedsiębiorczych i jakaś forma edukacji przedsiębiorczej, nawet w podstawówce, powinna już występować, jednak tematy gospodarcze, związane z własną działalnością gospodarczą, mogą być wprowadzone nieco później, np. załączki już w gimnazjum. Postawę przedsiębiorczą można natomiast kształtować już od dziecka. Bardzo duża jest w tym rola nauczycieli, którzy powinni dostrzec ucznia, starać się go zrozumieć i stać się dla niego kimś w rodzaju mentora zaangażowanego w pracę z uczniem tak, aby pobudzić w nim odpowiednie cechy i postawy. Niektóre metody zostały przy tym określone jako zdecydowanie lepsze w procesie kreowania przedsiębiorczości, tj. przez samą swoją formę wymuszają

one pewne reakcje uczniów. Jednak nawet przy tradycyjnej metodzie, jaką jest wykład, jeżeli prowadzący przygotowuje go w interesującej formie, jeszcze dodatkowo angażującej słuchaczy, może skutecznie rozwijać cechy przedsiębiorcze.

Podstaw przedsiębiorczości w formie rozwijania postaw można uczyć już od przedszkola, co więcej postaw przedsiębiorczych można uczyć nie tylko na przedmiocie przedsiębiorczość, ale poprzez realizację treści z pozostałych przedmiotów. Na każdym przedmiocie, na każdym etapie edukacyjnym, można kształtować postawy przedsiębiorcze. Natomiast pewne treści programowe, obejmujące wiedzę z zakresu gospodarki, mogą być przemycane chociażby na matematyce (dochody, podatki itp.).

Nauczyciel jest przywódcą na zajęciach i od postawy nauczyciela zależy, czy będzie sprzyjał kształtowaniu postaw przedsiębiorczych u uczniów. Ma na to również wpływ stosowanie tradycyjnych bądź aktywizujących metod. Jeżeli są to metody aktywizujące, to jest większa szansa, że postawy przedsiębiorcze będą u ucznia kreowane. Natomiast jeżeli na zajęciach stosowane są jedynie tradycyjne metody, jak np. wykład, to dobitnie pokazuje, że nauczyciel podąża nie w tym kierunku, w którym powinien.

Współcześnie rola szkoły się zmienia. To nie powinna być tylko organizacja, która uczy, jak coś zrobić, ale również organizacja ucząca się i ucząca, jak radzić sobie w różnych sytuacjach, jak tworzyć wiedzę, czyli wykraczająca poza tradycyjny schemat. Samo otoczenie wymaga wprowadzania zmian, zaś obowiązujące przepisy oświatowe tak naprawdę nie blokują rozwoju przedsiębiorczości czy postaw przedsiębiorczych, gdyż podstawa programowa wskazuje cele i treści kształcenia, a to już od nauczyciela zależy, jakie metody zastosuje, w jaki sposób osiągnie postawione cele. Nauczyciel ma możliwość swobodnego doboru zestawu narzędzi, za pomocą których prowadzi swoje zajęcia. Może nawet stworzyć swój własny, autorski program, materiały dydaktyczne, może korzystać z gotowego podręcznika, gdyż w tym zakresie przepisy prawa oświatowego są otwarte i dają nauczycielom duże możliwości. Natomiast to, jaki będzie efekt działań nauczycieli, zależy od nich samych.

Jedną z poruszonych podczas panelu kwestii było to, które z form nauczania, tradycyjna czy nowoczesna, mogą budować postawy przedsiębiorcze w większym stopniu. Gdy zapytać uczniów, w jaki sposób postrzegają te metody, okazuje się, że gry edukacyjne w ogóle nie są uznawane za nowoczesne. Oznacza to, że to, co niektórzy postrzegają jako nowoczesne, inni – zwłaszcza młodzi, chłonący technologię i przekazy medialne – mogą już postrzegać jako tradycyjne. Uczniowie w rozwoju przedsiębiorczym skupiają się na spotkaniach z przedstawicielami czy to różnych zawodów, czy właśnie instytucji. Lekcja na żywo jest bowiem dla nich bardziej

atrakcyjną i rzadko spotykaną formą. Takie spotkanie z jakimkolwiek przedstawicielem jakiegokolwiek zawodu zawsze może wniesić coś nowego, czym uczniowie mogą się zainspirować. Słowa uczą, przykłady pociągają, zatem tradycyjne metody nauczania są potrzebne, ale nie wystarczające. Proces nauczania musi mieć strukturę; żeby usystematyzować wiedzę trzeba sięgnąć do tradycyjnych metod nauczania, natomiast żeby zwiększyć przyswajalność wiedzy, atrakcyjność, należy pokazać, jak aspekty teoretyczne funkcjonują w rzeczywistości. Aby przekazać potrzebne umiejętności, trzeba kontaktować się z przedsiębiorcami, osobami, które faktycznie mają styczność czy to z danym zawodem, czy z danymi pracami. Wszystkie te metody wzajemnie się uzupełniają, tworząc całość. Wycieczki, których obecnie bardzo brakuje, rozwijają wielofazowo i w atrakcyjny sposób, jednak firmy nie chcą obecnie przyjmować uczniów. Kiedyś, żeby poznać proces technologiczny, można było pójść do przedsiębiorstwa, do zakładów. Po takich wyjazdach studyjnych zdarzały się stwierdzenia, że te wizyty, jedno, dwie w zakładach, nauczyły zdecydowanie więcej niż pół roku teorii w szkole. Oprowadzanie po zakładach pozwala poznać stronę organizacyjną całości, uczniowie mogą też pracować z fachowcami, co jest dla nich budujące, wychodzą szczęśliwi, a gdyby to od nich zależało, wszystkie lekcje byłyby zorganizowane w taki sposób. Brakuje tego, żeby wszyscy przedsiębiorcy chętnie przyjmowali uczniów. Zamknięcie charakteryzuje państwa wschodnie, a to przekłada się na relację edukacja–rzeczywistość gospodarcza. Przedsiębiorstwa, gdy już się zdecydują na współpracę, pomimo początkowej niechęci, także odnoszą korzyści z wizyt uczniów. Uczniowie mają kontakt z firmą, przedsiębiorcy mogą łatwiej pozyskać pracowników – najpierw wizyta, później – praktyki, kontakt ucznia z (potencjalnym) pracodawcą. Chodzi jedynie o opracowanie dogodnej formy współpracy między stronami, np. zakład przyjmuje szkoły, a w szkole rozwiesza się banery, rozdaje ulotki z zakładu. Można też w przekroju zagadnień skończyć temat wizytą lub przeprowadzić zajęcia w formie firmy symulacyjnej. Najważniejsza jest zatem praktyka.

Silniej można zatem budować postawy przez programy praktyk uczniowskich (np. praktyka na jeden dzień). Jest to wzbogacające, ponieważ uczniowie sami muszą udać się do zakładu pracy, tam, gdzie chcieliby odbyć swoje praktyki, a następnie tam pracować. Osoby biorące udział w takich akcjach bardzo dobrze je wspominają, ponieważ mogą zobaczyć, jak wygląda praca, poznać miejsce pracy, jak mija dzień w zakładzie. Wszystko to urealnia ich pracę w przyszłości.

Są również metody symulacyjne, ale nie każdy temat da się taką metodą zrealizować. Gry aktywizacyjne, kiedy już grupa jest trochę zmęczona, rewelacyjnie pobudzają do pracy, można to uatrakcyjnić umową, że kto wygrywa, dostaje ocenę.

Natomiast opisywanie studium przypadków z życia firmy pomaga uświadomić uczniom, jakie są np. zalety dokładnej analizy różnych rozwiązań. Warto, żeby uczniowie mieli okazję zobaczyć na konkretnych przypadkach, że przedsiębiorca, jeżeli by się zastanowił nad różnymi rozwiązaniami, np. nad formą opodatkowania, to mógłby dużo zaoszczędzić. Nauka przez zabawę jest łatwiej przyswajalna.

W szkołach często organizowane są dodatkowe formy rozwoju, np. w postaci kół zajmujących się daną tematyką (historia, matematyka, itd.). Jednakże warto zadać sobie pytanie, czy są organizowane dodatkowe formy rozwoju w zakresie przedsiębiorczości oraz jak są oceniane ich jakość, popularność i czy uczniowie chętnie z nich korzystają.

Przedsiębiorczość dotychczas pojawiała się tylko raz na poziomie jednej klasy. Okazuje się, że poza ogólną podstawą programową często nic w tym obszarze nie jest dodatkowo organizowane. Wiele zależy od osoby kierującej daną placówką, ponieważ nauczyciele mogą wiele chcieć zrobić, ale kiedy nie ma wsparcia, nawet interesujące pomysły mogą nie zostać zrealizowane. W niektórych szkołach organizowane są różne, aktywizujące projekty, uczące także przedsiębiorczości, ale niekoniecznie obejmujące jedynie treści gospodarcze. Szerszy kontekst rozwijania przedsiębiorczości stanowi jednak dużą zaletę takich form rozwoju.

Kiedyś w szkołach były mini-przedsiębiorstwa, które uczniowie planowali, organizowali i w których faktycznie wytwarzali jakiś produkt. Każda grupa miała swój pomysł, swój biznesplan, opracowanie budżetu i sprzedawała w szkole to, co wyprodukowała z materiałów własnych, zaś zyski kierowała na jakieś cele charytatywne. To był powód do dumy. Ze sprzedażą nie można było wyjść poza teren szkoły, można było natomiast sprzedawać w innych szkołach, w których też działały mini-przedsiębiorstwa. Płacony był podatek, urzędem skarbowym była Rada Rodziców, ale wszystko było robione na normalnych zasadach, żeby uczniowie byli świadomi pewnych mechanizmów i mogli urzeczywistnić swoje działania. Później organizowano targi mini-przedsiębiorstw w Warszawie, na których przedstawiany był dorobek. Okazuje się, że młodzi ludzie mają najdziwniejsze pomysły, są kreatywni, gdy pozwoli im się kreatywność uzewnętrznić. Gdyby dodatkowo część pieniędzy na koniec podzielić między młodych ludzi, gdyby przeliczyli sobie, ile zainwestowali, a jaki otrzymali zwrot, mieliby praktyczny przekaz w obszarze przedsiębiorczości.

W niektórych szkołach jest sporo dodatkowych form rozwoju, w tym umożliwia się uczniom zgłaszanie własnych pomysłów i młodzież może np. wydawać gazetkę, ale musi sama zdobyć fundusze na to, więc organizowane są różne akcje, żeby zdobyć pieniądze i ta młodzież się organizuje. To, że sami podejmują pewne działania, jeszcze silniej kształtuje w nich postawy. Niestety okazuje się, że w nie-

których szkołach nie ma żadnych dodatkowych form, co może być związane z typem szkoły. Profil szkoły powoduje, że uczniowie mogą mieć bardzo dużo dodatkowych zajęć, kursów nastawionych na poszerzanie wiedzy z wybranych przedmiotów, ale nie z przedsiębiorczości. Są koła zainteresowań, jednakże bardziej nastawione na wiedzę niż umiejętności. Obejmują one nie jakieś praktyczne ćwiczenia, ale pomnażanie wiedzy, przygotowanie do olimpiady.

Grupy uczniów, przy wsparciu władz szkoły i nauczycieli, czasami mają możliwość uczestnictwa w formach organizowanych poza szkołą, np. tydzień przedsiębiorczości. Co roku organizowane są gry symulacyjne i spotkania z przedsiębiorcami. To dotyczy uczniów, szkół średnich, studentów, osób dorosłych, bowiem praktycznie każdy może wziąć w tym udział.

Przed nauczycielami przedsiębiorczości stoją wyzwania, można wskazać kilka z nich. Nauczyciele szkół średnich potrzebują wyjść do firm, ale w roli uczniów. Mimo że się tyle mówi o tym, że nauczyciele też powinni wyjeżdżać na praktyczne spotkania, żeby oprócz teorii, szkoleń, mogli pójść do firmy, nauczyć się czegoś i to nie przez 2 godziny, ale np. przez miesiąc, to nadal jest z tym problem. Oferta dla nauczycieli podstaw przedsiębiorczości praktycznie nie istnieje. Kiedy przychodzą propozycje z uczelni, zaproszenia skierowane do uczniów czy nauczycieli, ci ostatni czują ulgę, ponieważ jednak coś jest organizowane. Uczelnie natomiast także muszą coś przygotować.

Wśród działań kuratorium oświaty w zakresie doskonalenia nauczycieli są pewne fundusze przeznaczane ogólnie z ministerstwa, więc istnieje możliwość organizacji szkoleń, natomiast tzw. polityka oświatowa państwa, priorytety pochłaniania fundusze, a dodatkowo szkolenia przygotowują firmy, które wygryają przetargi. Jeżeli jest szerokie spectrum przedmiotu, biorąc pod uwagę liczbę godzin przeznaczanych na przedsiębiorczość, to tej tematyce nie poświęca się zbyt wiele uwagi. Godzin jednak jest mało, zatem przedmiot funkcjonuje jako dopełnianie etatu. Tacy nauczyciele bardziej skupiają się na swoim przedmiocie wiodącym niż na przedsiębiorczości. Są fundacje, które robią dużo w tym zakresie, wymagane jest jednak przede wszystkim zainteresowanie własnym rozwojem.

Wyzwanie stanowi zatem edukacja dla nauczycieli. Bardzo ważny aspekt to możliwość nawiązania kontaktów z praktykami, wejścia do firmy, zobaczenia, jak ten mechanizm działa w rzeczywistości. Nauczyciel staje się o wiele bardziej wiarygodny, posiadając doświadczenie. Ma wiedzę na jakiś temat i to jest ta wiedza, która wynika z jego wcześniejszych doświadczeń.

Następuje zmiana roli szkoły, nauczyciela, który ma być przewodnikiem dla ucznia, wskazywać, co można zrobić, jakie są możliwości. Jednocześnie nauczyciel

stoi przed wyzwaniem, by na bieżąco orientować się w tym, co dzieje się w dynamicznie zmieniającym się otoczeniu, żeby dostrzegać te zmiany i dostrzegać potencjał w tych zmianach i umieć to zaszcześcić w uczniach. Jest to wyzwanie samo w sobie, by nauczyciel posiadał taką umiejętność czy chęć ciągłego uczenia się, doskonalenia się, żeby był wzorem do naśladowania, a nie tylko osobą, która przekazuje wiedzę. W tej chwili łatwo jest dotrzeć do wiedzy. Uczniowie samodzielnie potrafią korzystać z różnych źródeł, więc nauczyciel powinien być bardziej przewodnikiem i wskazywać możliwe kierunki rozwoju.

Przede wszystkim przedsiębiorczość to jest taki przedmiot, który nie polega na przekazywaniu wiedzy, tylko na praktycznym angażowaniu się. Aby uczyć przedsiębiorczości właściwie, trzeba się w nią zaangażować, więc to, że ktoś uczy matematyki i dodatkowo ma kilka godzin przedsiębiorczości zupełnie niweczy całą ideę strategii, która została wprowadzona w zakresie przedsiębiorczości. Czasami drobnotka czy niewłaściwy system organizacyjny może wiele zepsuć. Przeszkolenie nawet świetnego nauczyciela np. wf-u w nauczyciela przedsiębiorczości jest bardzo trudne, gdyż taka osoba jest oderwana od rzeczywistości gospodarczej i zagadnień, w które nie wdroy się nawet na półtorarocznych studiach podyplomowych. Można wtedy opanować samą teorię, na praktykę nie ma miejsca, a nawet teoria jest przygotowana w zakresie marginalnym. Biorąc pod uwagę spectrum przedmiotów (bankowość, finanse, podatki, finanse publiczne, budżet państwa, rynek publiczny, rynek pracy, mikroprzedsiębiorstwo i podstawy funkcjonowania), mamy przed sobą ogrom informacji. Do tego wymaga się dużo psychologii, socjologii, na metodykę brakuje już czasu. Najlepszym rozwiązaniem wydają się zatem studia podyplomowe, które by uczyły nauczycieli kształtowania postaw przedsiębiorczości na wszystkich przedmiotach, bowiem każdy nauczyciel powinien przejść przez taki kurs, żeby miał świadomość, że na każdym przedmiocie, nawet na religii, te postawy się kształtuje i aktywizuje. Idealnym nauczycielem byłby praktykujący ekonomista, przedsiębiorca, ale jeżeli zajmie się swoją działalnością gospodarczą, nie zechce się przygotowywać do zajęć z uczniami. Gdyby się jednak zdecydował, zapewne ciekawie prowadziłby zajęcia. Problem może wtedy stanowić kontrola, wystarczyłoby zapytać, czy zrealizowana została podstawa programowa.

Brak przełożenia na praktykę, wielokrotnie tak naprawdę podnoszony, jednocześnie szersze podejście do podstaw przedsiębiorczości tworzą ogromne wyzwania i możliwości. Osoby tworzące organizację czy wchodzące w skład struktur powinny w zasadzie cały czas pracować nad sobą, wtedy pojawia się dobra ścieżka, żeby budować to, czego oczekuje się od młodzieży. Powstaje przy tym pytanie, czy to nie jest szansa do wzmacniania postaw przez pryzmat szkolnictwa zawodowego, kon-

kretnych działań, konkretnych zawodów, konkretnych umiejętności, za którymi kryje się także szansa na tworzenie własnej firmy (pracując w zawodzie u kogoś zarówno uczniowie, jak i nauczyciele poprawiają umiejętności i doksztalczą się; obserwują przedsiębiorstwo, co może ułatwić założenie własnego). Wyzwaniem jest ograniczenie przekazywania wiedzy teoretycznej, którą uczniowie sami mogą zdobyć, a położenie większego nacisku na wyjaśnienia i aspekt praktyczny.

Uczelnie i szkoły ciągle bronią się przed tym, żeby stać się szkołą przymiotnikową, o charakterze zawodowym. Powinno się iść z tym kierunkiem uczenia zawodu, kształtowania umiejętności, przygotowywania albo do pracy u kogoś, albo do pracy „na swoim”. Uczniowie po zakończeniu edukacji mają ogromny bagaż wiedzy teoretycznej, ale niekoniecznie praktycznej. Brakuje fachowców, ale takich z ogromnymi umiejętnościami, gdyż dużo bardziej wartościowy jest dla pracodawców potencjalny pracownik, nawet samouk, ale posiadający umiejętności, niż ktoś z ogromną wiedzą teoretyczną. Samouków traktuje się jak perełkę, zaprasza dalej do współpracy, ponieważ taką osobę można reszty nauczyć.

5.2.

Drugi panel – nauczyciele akademicki

Drugi panel rozpoczęto od rozważań o determinantach rozwoju przedsiębiorczości i tego, jakie miejsce w tych determinantach zajmuje edukacja. Dwutorowe podejście, odnoszące się do wrodzonej przedsiębiorczości oraz do przedsiębiorczości, którą można wykształcić w drodze stymulacji różnymi czynnikami, powoduje to, że jedną z głównych determinant rozwoju przedsiębiorczości jest człowiek sam w sobie, a więc przede wszystkim, w jakiej kulturze organizacyjnej został wychowany, ponieważ zupełnie inaczej jest w różnych regionach Polski. Ważna jest też kwestia historycznych uwarunkowań, które dotyczą tego, czy ludzie chcą pracować, realizując własne cele, czy chcą realizować cudze cele. Jeżeli chodzi o Podlasie, cały czas jest widoczne, że nie myśli się o założeniu swojego warsztatu pracy, tylko szuka się pracy u innych – widoczny jest nawyk i to, w jakich warunkach młody człowiek został wychowany, czy już ma postawę przedsiębiorczą w genach czy jeszcze pokolenia będą pracowały na to, żeby przedsiębiorczość w nim zakiełkowała. Część ukształtowania człowieka stanowią potrzeby, część jest zakodowana w genach, część starsi przekazują młodszemu, część zaś to pewne zdolności, które w pewnych zakresach można kształtować poprzez różne przekazy, edukację i szlifować lub nawet wykształcać cechy.

Jest gospodarka oparta o wiedzę, o pomysł, czyli determinantę podstawową stanowi pewna idea, a następnie ambicja i odwaga, żeby podjąć się próby realizacji idei. Należy przy tym wskazać na prawo, gdyż jeżeli w dalszym ciągu, pomimo deklaracji funkcjonowania w gospodarce rynkowej, opierać się jednak będziemy na demokratycznym państwie prawa i prawem kształtować gospodarkę, to tysiąc ustaw prawa krajowego wciąż będzie odnosić się do przedsiębiorcy i do działalności gospodarczej. Te tysiąc ustaw, wyłącznie ustaw, jest o niczym innym, jak o obowiązkach przedsiębiorcy. Są to ustawy mówiące wprost: „przedsiębiorco musisz” albo „z racji działalności gospodarczej jesteś zobowiązany”, a nie są to wszystkie ustawy, gdyż przedsiębiorca to podatnik, pracodawca, płatnik składek. To właśnie warunki, w których młodzi ludzie mają odnaleźć się w gospodarce, zacząć funkcjonować. Ci młodzi ludzie nie mają świadomości, ile prawa ich dotyczy (inaczej niczego by nie zrobili). Niestety jednak polega na tym, że i tak są zobowiązani do pewnych działań, odpowiadają za niewykonanie zobowiązań, ponieważ należy znać prawo, a jego nieznajomość szkodzi.

Sposób, w jaki są traktowani przedsiębiorcy, może realnie kształtować postawy przedsiębiorcze. Jednak należy zwrócić uwagę, że tyle ustaw uniemożliwia ich pełną znajomość i przejrzystość. Prawnicy pokazują obraz wspaniałego prawa, według którego mają funkcjonować przedsiębiorcy, a tym samym otwierają perspektywę dla zawodów prawniczych. Niech się ci młodzi ludzie jako prawnicy, potencjalni adwokaci, radcowie, notariusze, komornicy i inni specjalizują w prawie działalności gospodarczej, gdyż na tym nikt się nie zna, tego jest po prostu za dużo, nie jest jednoznaczne i niewątpliwe. Z całą pewnością jakość prawa i ilość prawa związanego z przedsiębiorcą i działalnością gospodarczą są istotną determinantą.

Łącząc wypowiedzi o możliwościach kształtowania cech oraz o cechach wrodzonych, bardzo dobrym zobrazowaniem genetyki i wychowania jest społeczeństwo amerykańskie i społeczeństwo europejskie. Społeczeństwo amerykańskie jest wyselekcjonowane poprzez to, że wyjeżdżali najaktywniejsi, najmniej bojący się ryzyka i tak zwani przedsiębiorcy. I to widać w społeczeństwie amerykańskim, w którym od dziecka ludzie myślą o tym, jak zarobić dolara, zaś w Europie zostały osoby mniej nastawione na ryzyko. Chociaż często to inwestorzy zostawali, gdyż finansowali ekspedycje. Społeczeństwo europejskie jest zachowawcze, trochę skostniałe, ale również ma inny system prawa. Europejskie prawo jest kanonem prawa rzymskiego, trochę w rewolucji francuskiej to podszlifowano, ale dalej na tym gruncie właściwie prawo jest budowane. Tysiące ustaw z obszaru przedsiębiorstwa to jest nic innego, jak tylko pokłosie tego, że ciągle się coś dopisuje, chociaż mówi się, że tylko to, co niezbędne i konieczne. Zaś w USA obowiązuje prawo *common*

low, czyli prawo zwyczajowe, które jest dużo mniej skomplikowane. Element prawa europejskiego, który wcześniej czy później hamuje przedsiębiorcę, oraz cechy wrodzone i nabyte w kulturze, mają istotne znaczenie dla rozwoju tutejszej przedsiębiorczości.

Należy przy tym pamiętać, że podstawą budowania przedsiębiorczości przede wszystkim jest własność prywatna, swoboda działalności, jasne, czytelne, przejrzyste przepisy, czyli brak ograniczeń prawnych. Ograniczenia prawne wręcz zniechęcają czy zabijają kreatywność związaną z przedsiębiorczością. Ważne są również środki finansowe. Młodzi ludzie, chcąc rozkręcić jakiś interes, nie mając pieniędzy, szukają kapitału i w momencie kiedy go otrzymują, zaczynają spełniać czy realizować swoje potrzeby wyższe, potrzeby samorozwoju. Jeżeli na etapie edukacji, czy nawet w rodzinie, wskaże się, że potrzeby samorozwoju są istotne i że trzeba je zaspokajać, nie wybiera się tylko tych podstawowych, przedsiębiorczość będzie się rozwijała lepiej. Chodzi bowiem także o wychowanie, to co zostało wyniesione z domu.

Ciekawym wnioskiem jest też to, że gdy ktoś w danej działalności najpierw u kogoś pracuje, ma większą motywację, żeby założyć własną działalność, ponieważ już pewne problemy, możliwości poprawki dostrzegł wcześniej. Praca u kogoś w tym samym lub podobnym zakresie działalności wzmacniała dążenie do założenia własnej działalności, eliminowała przy tym strach.

Ważnym aspektem analizy jest ocena edukacji nieformalnej i jej znaczenia współcześnie. Obecnie podejście do edukacji nieformalnej i jej formalizacji w Polsce zostało negatywnie ocenione przez ekspertów. Proces ten polega na tym, że gdy student pojawia się na uczelni mówiąc, że coś umie, zna pewne zagadnienia, to należy zrobić mu egzamin z danej dziedziny, żeby mógł otrzymać oficjalny dokument, który potwierdzi to, czego się nauczył w domu czy w pracy. Jeżeli umiejętności zostaną uznane, student otrzymuje oficjalne potwierdzenie z uczelni.

Obecny system szkolnictwa wyższego kreując sztuczne efekty kształcenia, tworzy równie sztuczny mechanizm zbudowany na zbędnej dokumentacji i właściwie nie spełniający swojej roli. To jest niewłaściwie podejście do edukacji nieformalnej, gdyż ważne jest to, na ile ludzie chcą pogłębiać w jakimś kierunku swoją wiedzę. Przy aktualnych możliwościach, różnego rodzaju kursach, szkoleniach, można dostać certyfikat i mieć dokument, ale teraz pracodawcy coraz niechętniej patrzą na dokumenty, ponieważ znają mechanizmy, według których działa system i raczej szukają faktycznego potwierdzenia określonych umiejętności w określonych działaniach danego człowieka. Młodzi ludzie wykorzystują Internet, aby znaleźć rozwiązania, jeżeli faktycznie są czymś zainteresowani. Dlatego też w edukacji formal-

nej przede wszystkim ważne powinno być, żeby wzbudzić zainteresowanie, a znalezienie informacji i pogłębianie wiedzy można zostawić studentom. W edukacji nieformalnej tkwią naprawdę duże szanse rozwoju, ale powinno to jednak pozostać oddzielone od edukacji formalnej, dając jednocześnie ludziom z pasją możliwość podjęcia własnej drogi rozwoju i szansy na wykazanie się przed np. przyszłym pracodawcą. Wysznuło nawet podejrzenie, że edukacja nieformalna w przyszłości będzie dla tych, którzy będą chcieli faktycznie zająć się pracą na własny rachunek.

Znaczenie edukacji nieformalnej jest ogromne jednakże jej rozwój nie powinien iść w tym kierunku, w którym podąża współcześnie. Edukacja ta powinna być stymulowana poprzez wzbudzanie w młodzieży zainteresowań, rozwoju kreatywności, impulsu otrzymanego w ramach edukacji formalnej. Musi być wzbudzona odpowiednia motywacja, wcelowanie w talenty poszczególnych osób, ich zainteresowania i pobudzenie ich do dalszej pracy nad sobą, jest to właściwy kierunek, żeby tą edukację nieformalną rozwijać. Edukacja nieformalna jest znakomitym uzupełnieniem elementów formalnych, nie można tego oddzielić, ale nie powinno się tego również sztucznie łączyć. To edukacja nieformalna stanowi bowiem podstawę w kreowaniu przedsiębiorczości. Zwrócono przy tym uwagę, że nie ma nic nadzwyczajnego w zbieraniu dyplomów, certyfikatów, zaświadczeń, gdyż to ugruntowało się w naszej tradycji i dotyczy również kariery naukowej, która polega w tym momencie na uzupełnieniu tabeli, popartej stosownymi certyfikatami, zaświadczeniami i zbieraniem przysłowiowych punktów.

Coraz mniejsze jest znaczenie posiadanych dokumentów potwierdzających znajomość zagadnień czy posiadane umiejętności, gdyż pracodawcy przekonali się, że dokument dokumentowi nie jest równy i nie zawsze jest poparty faktycznymi umiejętnościami i odpowiednią wiedzą, stąd też w wyborze kandydata do pracy wzrasta popularność selekcji drogą testów zdolności i testów wiedzy.

W kontekście różnych metod nauczania, trudne jest dokonanie jednoznacznej oceny tradycyjnych form nauczania (podręczniki, czasopisma, wykłady) oraz nowoczesnych form nauczania (studia przypadku, spotkania z przedstawicielami różnych instytucji, *e-learning*, gry edukacyjne) w obszarze nauczania przedsiębiorczości. W przypadku wykładów każdy nauczyciel ma swoje indywidualne podejście do studenta, do formy prowadzenia wykładu i jeżeli ktoś nie ma potrzeby zachęcania, utrzymywania kontaktu ze studentami, czyli jeżeli student gdzieś odpływa myślami i nie zostanie znów sprowadzony na ziemię, to trudno jest wykładowcy skłonić studenta do rozwoju postawy przedsiębiorczej. Wykłady są silnie uzależnione od indywidualnych zachowań wykładowców. Jeżeli natomiast chodzi o podręczniki i czasopisma, to jak poda się studentom interesujące artykuły do przeczytania,

to mało kiedy ktoś do tego zerknie, ale jeżeli już w trakcie wykładu zacząć mówić, nawiązywać do jakiejś książki, o czymś opowiadać, o artykule, to na następny tydzień już ktoś przychodzi i zaczyna do tego nawiązywać. Dlatego też wypracowano opinię, że jeżeli już mają być różne formy nauczania, to bardziej spontaniczne, nawiązujące do różnych form edukacji czy życiowych sytuacji, ale także np. z udziałem praktyka, gdyż studenci są wtedy zaangażowani. Interesującym rozwiązaniem w edukacji na rzecz rozwoju przedsiębiorczości może być nawet modułowy udział rozmówców, czyli na przykład w ramach danego przedmiotu, jeżeli na uczelni dwie osoby specjalizują się w nim, ale są lepsze w innych tematach, to można się wymieniać tematami, studenci fantastycznie to odbierają i sami później wykorzystują przy własnych prezentacjach, gdy wymieniają się zadaniami, omawiając je. Gdy widać zaangażowanie prowadzących, to jak różnorodnie, kreatywnie podchodzą do omawianych zagadnień, pojawia się wzór. Studenci obserwując, starają się to przełożyć na własne zachowania i stają się bardziej kreatywni, nie działają wtedy schematycznie, nie boją się realizować własnych pomysłów inaczej niż reszta grupy. To jest w pewnej mierze przedsiębiorczość w postawie samego prowadzącego, który wie, jak się sprzedać i sprzedać wiedzę, którą może następnie zachęcić bądź zniechęcić do dalszych działań i inicjatyw młodzieży. Temperament niektórych prowadzących powoduje, że pewne zajęcia są, były i zawsze będą ciekawe, nie z racji tematu, o którym się rozmawia, tylko z racji osoby prowadzącego, zaś inne przedmioty, właśnie przez osobę prowadzącą, choćby brzmiały najciekawiej z perspektywy omawianych zagadnień, będą dla studenta nie do wytrzymania i niczego z nich nie wyniesie poza znudzeniem i obojętnością na zagadnienia. Wykład to inicjowanie, zainteresowanie, sprzedanie czegoś, a później dopiero ten wykład uzupełniany jest o pewne treści. Istnieją wobec prowadzących oczekiwania, co do materiału przypisanego do zajęć, a to jest np. jedynie 60 godzin, w czasie których należałoby omówić np. tysiąc ustaw, czego nie da się zrealizować dokładnie od początku do końca, trzeba się wspomagać innymi elementami. Niestety czasami brakuje również zaangażowania po drugiej stronie i wtedy widać tylko i wyłącznie, że zrobiono niezbędne minimum.

Problem w edukacji tradycyjnej stanowią podręczniki, których nie ma od 2010 roku, tj. od zmian w punktacjach rozwoju naukowego. W tej chwili nie ma podręczników, gdyż monografie nazwane podręcznikami są niepunktowane. Pojawia się sytuacja, gdy nie ma kto wydać przygotowanego podręcznika, a co gorsza, autorzy dochodzą do wniosku, że nie jest to im nawet do niczego przydatne, a jeszcze do książki bardzo często trzeba dopłacić. Pracownik naukowy ma poczucie zmarnowania własnej inwestycji, poświęconego czasu i zero punktów, więc w wielu

dziedzinach podręczniki są zdecydowanie już przestarzałe i nieaktualne. Jest to o tyle zadziwiające, że najlepsze na świecie ośrodki akademickie doceniają podręczniki i właściwie dorobek profesorów oceniany jest przez podręczniki, które są dostępne na całym świecie. To są zwykłe podręczniki akademickie, na których realizowane są zajęcia na uczelniach na całym świecie. Tych najlepszych pracowników naukowych można poznać przez ich podręczniki, które potem są edytowane i tłumaczone, nie tylko w tym kraju, ale także poza jego granicami, i nazwiska rozpoznawane są przede wszystkim właśnie przez podręczniki. Co gorsza, z przedsiębiorczości nie ma żadnego podręcznika. Podręczniki takie polscy autorzy pisali bardzo dawno temu i to raczej przyczynkowo. Problem podręcznika z przedsiębiorczości jest jednak szerszy, ponieważ najpierw należałoby się zastanowić, o czym miałby on być.

Tradycyjne formy, podręczniki i czasopisma, nie są skuteczne, dlatego że w opinii tej grupy ekspertów, nie ma dobrych podręczników i studenci nie chcą ich czytać. Podręcznik jak najbardziej trzeba napisać, dlatego pozostaje nadzieja, że będzie zmiana w podejściu w nauce, w tej „punktologii” i zaniedbaniach, które spowodowała. Podręczniki nie są punktowane, więc nikt nie pisze dobrych podręczników, a na zachodzie jest odwrotnie. Szczególnie doświadczeni wykładowcy, pracownicy naukowcy, którzy prowadzą przedsiębiorstwa, napisaliby znakomite podręczniki i trzeba na to przeznaczyć środki, a potencjalnych autorów zachęcić do pracy.

Duże znaczenie mogą mieć również czasopisma skierowane do młodzieży, to jest, nienastawione na naukowy język (gdyż on nudzi osoby, które nie znają się na tym, żeby się nim posługiwać), a na ciekawą, lekką formę przekazywania wyników prowadzonych badań czy treści teoretycznych. Wiązałoby się to z podwójną pracą, najpierw artykuł w czasopiśmie naukowym, a następnie przeznaczony dla młodzieży. Musi się zatem wiązać to z rozwiązaniem kwestii punktów, gdyż nikt nie włoży tyle wysiłku, żeby zrobić dwa interesujące dla grup docelowych artykuły tylko dla idei.

Tradycyjna forma nauczania w formie wykładu jako przedstawienia definicji i treści podręcznikowych już od dawna nie powinna mieć miejsca. Te treści studenci mogą przeczytać, znaleźć sami. Ta forma nauczania powinna obejmować wyjaśnienia trudnych zagadnień, być poparta wieloma przykładami, czyli to, o czym jest mowa od strony teoretycznej, należy przełożyć na stronę praktyczną, pokazać jak na przykładzie jakiejś firmy, zdarzenia czy zjawiska omawiana treść wygląda. Buduje się wtedy u słuchaczy zainteresowanie i zaangażowanie w zajęcia, wtedy padają pytania z sali, wtedy pojawia się dyskusja – wykład konwersatoryjny. Warto rów-

niez zwrócić uwagę na to, że prowadzący, gdy sam nie jest pewny swojej wiedzy, nie poprowadzi dobrego wykładu. Wykład musi być charyzmatycznie poprowadzony, musi być odpowiednia gospodarka czasem zajęć, rozbudzanie zainteresowania, dobre przykłady z życia. Na początku każdy jest niedoświadczony, ale jeżeli nie pracuje nad sobą, nie zdobędzie również doświadczenia praktycznego, to jakość wykładów zawsze będzie mierna i nie będzie wystarczająca, żeby kształtować odpowiednie postawy. Dobre studia przypadku są istotne. Jeżeli będzie o nich pisane, to będą czytane nawet w podręczniku. Jednak spośród dostępnych form edukacji, to spotkania z przedstawicielami różnych instytucji, z przedsiębiorcami stanowią klucz do budowania przedsiębiorczości. Najważniejsze w sprawach dotyczących przedsiębiorczości są bowiem: postawa, umiejętności i wiedza; dokładnie w tej kolejności. Jeśli w domu rodzinnym student został wychowany z poszanowaniem kultury osobistej, to już jakiś załóżek jest, ale mało jest takich przypadków, ponieważ rodzice są i w większości byli za pracą na etacie. Postawa jest w pierwszej kolejności, dopiero później pojawiają się umiejętności i dopiero na końcu potrzebna jest specjalistyczna wiedza. W Polsce system jest odwrócony. Na wszystkich poziomach dominuje wiedza. Olimpijczyk dużo się nauczył, to się go promuje, a wszystkich innych pozostawia, ale tak być nie powinno.

Gry edukacyjne, *e-learning* są natomiast słabo oceniane przez tą grupę ekspertów, bowiem możliwe, że po prostu nie dojrzelśmy jeszcze do tych form nauczania albo należy jeszcze dużo pracy poświęcić na to, by były one lepiej i ciekawiej przygotowane. Wysłunięto przy tym wniosek, że *e-learning* jak na razie nie sprawdza się w systemie szkolnictwa, ale zdecydowanie sprawdza się w firmach, gdzie istotne są krótkie przeszkolenia, przekazanie informacji. W przedsiębiorstwach *e-learning* jest oceniany raczej pozytywnie. Natomiast gry edukacyjne, jeżeli ktoś potrafi dobrze je przeprowadzić i zainteresować nimi, mogą się sprawdzić. Tradycyjne formy się już zatem przeżyły i już się do nich nie wróci, powinno się je za to odświeżać i ulepszać.

Trzeba podejmować formy aktywizujące w procesie kształcenia. Spotkania z przedsiębiorcami są właściwie najlepszym elementem całego kursu przedsiębiorczości. Żywy przykład człowieka, któremu się udało albo któremu nie do końca się udaje, ale który walczy, ponieważ czasami za którymś razem się dopiero udaje, jest o wiele lepszy niż najlepsze teorie. Należy kształtować świadomość ludzi, że jeżeli coś się zaplanowało, to cel należy realizować; że są wzloty i upadki w dążeniu do realizacji założonych celów, a sukces niekoniecznie pojawia się szybko. Przy organizacji nowocześniejszych form, np. spotkań, warto najpierw porozmawiać ze studentami, gdyż oni też mają ciekawe doświadczenia i wciągając w dyskusję chętnie

się nimi dzielą, zamieniają miejscami z prowadzącymi (zwłaszcza w odniesieniu do studentów zaocznych).

W badaniu przeprowadzonym wśród studentów wynika, że występuje znaczna rozbieżność w przedsiębiorczości studentów wyrażonej cechami charakteru (średnia – 2,094, na max. 3) a posiadaniem własnej działalności (liczba osób posiadających własną działalność to nieco ponad 5%). W związku z podejrzeniem, że może mieć to związek ze studiami, zastanawiano się, czy studia wykluczają działalność gospodarczą.

Zaobserwowana rozbieżność może być związana z tym, że rzadko młodzi ludzie mają środki finansowe i wsparcia rodziny w realizacji marzeń o własnej działalności gospodarczej. W Polsce rodziny są bardzo zachowawcze i rodzice pomysły swoich dzieci, związane z założeniem własnej działalności gospodarczej, najczęściej kwestionują, uważając, że lepiej jest znaleźć „normalną pracę”, tj. na etacie. A jeżeli młody człowiek mimo tej niechęci podejmie się własnej działalności, to spotyka się z brakiem wsparcia, zrozumienia i wręcz z jawną niechęcią i powątpiewaniem w sukces. Dlatego też studenci szukają pracy na etacie, żeby ucieszyć rodzinę, a własne marzenia i potrzeby odkładają na później, często już na zawsze, lub próbują coś robić, tak aby jak najmniej ludzi z rodziny wiedziało, co stanowi swoisty hamulec dla rozwoju tego człowieka i jego postawy. Podejście to jest mocno zakorzenione w polskiej tradycji. Aby zmiany w podejściu społeczeństwa faktycznie następowwały, trzeba dużo czasu i wysiłku.

Studia mogą stanowić pewien czynnik hamujący, ponieważ wielu młodych ludzi musi zorganizować sobie pieniądze i w związku z tym najpierw podjąć pracę u kogoś. Aby łączyć studia z pracą, trzeba zdobyć wiedzę, chęć studiować w systemie stacjonarnym, który jest niechętny studentom pracującym. Wielu prowadzących zajęcia nie zgadza się bowiem na zaliczenie kolokwium czy egzaminu w innym terminie, a także władze uczelni nie pozwalają przenosić się między grupami zajęciowymi, tak aby dostosować godziny zajęć do godzin wolnych od pracy. Studenci mają zatem istotne problemy. Wymaga się od nich samodzielności, ale jeżeli student robi wszystko, żeby być samodzielnym i jeszcze chce zrobić w życiu więcej, to mu się po prostu w tym przeszkadza. Należy zdecydowanie zmienić podejście do studentów, rezygnując ze stwierdzenia, że jeżeli studiuje, to tylko to ma robić, ponieważ wtedy faktycznie zabija się w nich wiele ważnych cech i zmienia się postawę w kierunku, w którym *de facto* nie chce się ich kształtować. Wydawałoby się, że indywidualna organizacja studiów jest dobrym rozwiązaniem, jednakże wiele uczelni dyskredytuje pracę z możliwości przejścia na ten tryb studiowania.

I to również określono jako jeden z powodów niższego wskaźnika przedsiębiorczości u studentów stacjonarnych niż studentów niestacjonarnych.

Jeden z ekspertów przytoczył przy tym przykład wyników badań z lat 90., w których to z 10 zainteresowanych studentów 9 deklarowało, że chce się zająć własną działalnością gospodarczą, a ponad 5 zajmowało się już działalnością gospodarczą. Obecnie wygląda to zdecydowanie inaczej, gdyż z przytoczonych przez eksperta badań wynika, że z 10 zapytanych osób, 1 (3 maksymalnie) jest zainteresowana w ogóle podjęciem działalności, nie mówiąc już o tym, ilu z tych studentów decyduje się na realne zaangażowanie w działalność. Różnica ta spowodowana jest prawem – w latach 90. polskie prawo w zakresie działalności gospodarczej było w powijkach i nie było rozbudowane tak, jak jest obecnie, i to jest jeden z mechanizmów determinujących przedsiębiorczość. Zainteresowanie własną działalnością gospodarczą w czasach, kiedy rzeczywiście obowiązków albo źródeł obowiązków było zdecydowanie mniej, było większe, łatwiej było się na to zdecydować, gdyż można było poznać wszystkie prawa związane z własną działalnością, łatwiej było się w tym odnaleźć.

Postawa przedsiębiorcza oraz realne zaangażowanie w działalność gospodarczą to mogą być dwie różne rzeczy. Ta rozbieżność została zatem określona jako naturalna. Dostrzegane jest przy tym oczekiwanie nastawione na większą liczbę przedsiębiorców wśród młodzieży akademickiej w związku z wykazywanymi przez nią postawami. Należy przecież pamiętać, że prowadzenie przedsiębiorstwa to nie tylko możliwość sukcesu, ale i ryzyko porażki, a tak naprawdę okres studiów to ostatni czas odciągania wejścia w dorosłość, dla wielu studentów najprawdopodobniej ostatni moment beztroski. Współcześnie studenci i tak bardzo dużo robią, wielu z nich pracuje, studiuje i jednocześnie tworzy własną rodzinę. W porównaniu do tego, jak studiowano kiedyś, nie mają oni czasu na odpoczynek i są już w młodym wieku po prostu przemęczeni życiem. Studenci nie mają poczucia, że gdy skończą studia, będą mieli większe szanse na dobrą pracę – niestety, mają dużo trudniej niż kiedyś.

Duży wpływ na unikanie własnej działalności gospodarczej, nawet mimo wysokiej postawy przedsiębiorczej, ma kreowany w społeczeństwie wizerunek przedsiębiorcy – przepracowanego, nie mającego czasu dla rodziny, na odpoczynek czy też oszukującego na podatkach i wynagrodzeniach pracowników. Ten negatywny wizerunek oddziałuje na młodych ludzi, zwłaszcza jeżeli nie mają oni innego, pozytywnego wzorca przedsiębiorcy w swoim otoczeniu.

Na lata 90. XX wieku przypadł okres przedsiębiorczości żywiołowej, zostały zlikwidowane wszelkie bariery, nie powstało jeszcze tysiąc ustaw tworzących ramy,

właściwie każdy mógł być przedsiębiorcą. Dzisiaj już trzeba firmę zarejestrować, płacić podatki, a wtedy nikt nikogo nie pytał o rejestrację, o podatki i dlatego przedsiębiorczość kształtowała się na poziomie 9 z 10 studentów. W takich warunkach przedsiębiorczość może się ujawniać bardzo szeroko, kiedy jest faktyczna swoboda działania i nie ma sztywnych reguł. Otwarcie gospodarki na zasadzie, że „każdy robi, co chce”, spowodowało wybuch przedsiębiorczości, a potem powoli normowanie doprowadziło do tego, że dzisiaj brakuje przedsiębiorców.

Odczucie co do współczesnej przedsiębiorczości studentów nie jest jednak aż tak negatywne, ponieważ aktywni studenci, zawierający kontakty podczas studiów i robiący coś „dodatkowo”, chcą otwierać własny biznes. Kontakt innych osób z takimi studentami wyzwala postawy aktywne, tylko czasami brakuje tym studentom „czegoś”, aby ostatecznie zacząć działania w kierunku własnego przedsiębiorstwa.

Istotne staje się zatem pozyskanie wiedzy o sposobie kształtowania postawy przedsiębiorczej studentów by zwiększyć udział przedsiębiorców w tej grupie. Zachęcenie studentów do działania jest możliwe, zależy jednak od tego, w jaki sposób będą kształceni – jak zostanie przekazana wiedza, informacja i umiejętności. Są kierunki studiów, które wydawałoby się, że nie wiążą się bezpośrednio z działalnością gospodarczą, ale za to przedsiębiorczość tam może objawiać się zupełnie inaczej, np. w aktywnym podejściu do wykonywanej pracy. Przedsiębiorczość tam całkowicie rozumiana jako własna działalność nie musi być głównym celem, może być za to celem pobocznym, wtedy odsetek będzie zdecydowanie mniejszy. Natomiast kierunki takie, jak ekonomia, zarządzanie, mogą wydawać się kuźnią przedsiębiorców.

Zwrócono również uwagę na to, że budowanie przedsiębiorczości wzmocni dobry podręcznik, nawet nie jeden, kilka napisanych w przejrzysty sposób, wspólnie z praktykami. Drugim elementem jest więcej spotkań z przedsiębiorcami, z praktyką. To, coraz silniejsze przełamanie mentalne w środowisku naukowym, wskazujące na potrzebę rozwijania w edukacji praktyki jest potrzebne i daje szansę, że mimo tego, że na razie próby zmian są w powijakach, to w końcu uda się ustalić klarowny kierunek działania. Niepokoi jednak, że ciągle głównie mówi się o zmianach w kierunku praktyki, ale działania są nikłe, brakuje istotnego postępu.

Zasugerowano, aby system edukacji przedsiębiorczej był nastawiony na budowanie na zajęciach własnej działalności gospodarczej, od początku do końca. Pojawiły się opinie, że zmierzenie się od razu z ilością przepisów mogłoby odstraszyć od realnych działań i lepiej byłoby skupić się najpierw na kształtowaniu postawy aktywnej, kreatywnej, przedsiębiorczej, a następnie wprowadzać procesy

towarzyszące prowadzeniu własnej działalności w oparciu o pomysły studentów. Przy takim opracowaniu, czy to będzie na bazie już istniejącej firmy, planu rozwoju firmy czy biznesplanu, student od początku do końca zastanawiający się nad wieloma aspektami, nie będzie się bał, a jeżeli nawet, to w zupełnie innych okolicznościach. Takie podejście byłoby świetną analizą wszystkich uwarunkowań.

W związku z powyższymi analizami zastanowiono się, w jakim kierunku powinien podążać system edukacji, ze szczególnym uwzględnieniem edukacji wyższej. Wśród ekspertów dominowały opinie, że nie powinno się bronić akademickiego stylu nauki, a powinno się podążać w kierunku rozwoju praktyki. Oczywiście jedne kierunki studiów dają większe możliwości podejścia praktycznego, a inne mniejsze, ale zdecydowanie warto wybierać profile praktyczne. Nauka na uniwersytetach nie wyklucza bowiem praktycznego podejścia. Polecane jest zbalansowanie, które umożliwi osobom chcącym studiować w trybie akademickim taką formę nauki oraz praktykę, przy czym edukacja o profilu praktycznym powinna dominować na rynku.

Większy problem stanowi przy tym edukacja na poziomie trzecim, doktoranckim, ponieważ po tych studiach młodzi doktorzy mają zarówno problem ze znalezieniem pracy na etacie, jak i z założeniem własnej działalności. Brak jest kształcenia przedsiębiorczego na tym poziomie. Co gorsza, doktorant poświęca wiele lat na uzyskanie dyplomu, którego nie może później wykorzystać ani w pracy naukowej, ani zawodowej. Jest zatem wiele lat opóźniony w stosunku do swoich kolegów, którzy wybrali wejście na rynek pracy od razu po szkole czy studiach. Rośnie przy tym niezadowolenie tej grupy, która ma problem ze znalezieniem pracy, a dotychczasowe osiągnięcia na polu naukowym ukrywają przed pracodawcami. Studia doktoranckie powinny być prowadzone jedynie wtedy, gdy jest możliwość zaoferowania doktorantom pracy w szkolnictwie wyższym.

5.3.

Trzeci panel – przedstawiciele władz i instytucji lokalnych

Przedstawiciele władz i instytucji lokalnych w pierwszej kolejności zapytano o to, jakie są determinanty rozwoju przedsiębiorczości i jakie miejsce w tych determinantach zajmuje edukacja. W obszarze edukacji wiedza specjalistyczna u studentów przeważnie jest, jednakże cechy i kompetencje już nie. Brakuje zaradności, odwagi ponoszenia ryzyka, otwartości na innowacje, tj. elementów tworzących przedsiębiorcę. Dlatego też znaczącą rolę jako determinanty rozwoju przedsiębiorczości odgrywają Akademickie Inkubatory Przedsiębiorczości. Uczestnicy inkuba-

torów są bowiem o krok dalej w założeniu własnej działalności niż ci młodzi ludzie, którzy decydują się na biznes później czy też bez pomocy AIP.

Kolejnym z elementów, który zasadniczo wpływa na przedsiębiorczość, są ludzie. To, co sobą reprezentują, jak są przygotowani do tego, żeby przedsiębiorstwo poprowadzić. I wydaje się, że człowiek jest raczej najważniejszym czynnikiem, który rozpoczyna cały etap związany z prowadzeniem firmy. Ważną rzeczą jest to, jak wspierany jest człowiek w podjęciu decyzji o założeniu działalności gospodarczej. Ważnym elementem jest edukacja, gdyż w zasadzie przedsiębiorczość powinna być promowana i uczona od najmłodszych lat. Na przestrzeni lat, kiedy człowiek przebywa na różnych etapach edukacji, przedsiębiorczość w różnych aspektach powinna być prowadzona w zależności od tego, jaka jest potrzeba w społeczeństwie. Może to będzie wykład, lekcja, ale też uczestnictwo bezpośrednie, czyli odwiedzanie przedsiębiorców w ich miejscach pracy, pokazanie maluchowi, co to znaczy prowadzić firmę. Warunkiem sprzyjającym rozwijaniu przedsiębiorczości jest również dostępność komunikacyjna, która zasadniczo wpływa (zwłaszcza w naszym regionie) na to, ile miejsc pracy się pojawia.

Wiedza pozyskana z różnych szkół, na różnym szczeblu jest jak najbardziej podstawą rozwoju przedsiębiorczości, ale nie można zapominać przy tym o wzorcach wyniesionych z domów rodzinnych. Gdy najbliższa rodzina prowadzi działalność, to ona (działalność gospodarcza) już staje się bliższa uczniowi i może stanowić lepszą bazę do dalszych doświadczeń z przedsiębiorstwem i edukacją. Samorząd, jako instytucja państwa, powinien ułatwiać ludziom założenie firmy, stosując ulgi zusowskie (które obecnie obowiązują), przepisy przejściowo-podatkowe na okres rozpoczęcia działalności, które mogą bardzo zmotywować młodych ludzi do założenia j.d.g., ponieważ każdy potrafi policzyć korzyści z nich wynikające. Urząd skarbowy ma np. tworzony plan, który niedługo wejdzie w życie, tzw. asystenta podatnika dla podatników nowo ubezpieczających działalność gospodarczą, żeby ułatwić przejście procedur formalnych. Nowi podatnicy będą mieli swojego opiekuna, pomocnika, który nie będzie za nich wypełniał deklaracji, natomiast będzie podpowiadał, pomoże się szybciej wdrożyć. Takie inicjatywy są ważne i wymierne. Edukacja w formalnym zakresie założenia i prowadzenia własnej działalności gospodarczej to podstawa.

„To jest wielka odwaga cywilna – założyć w dzisiejszych warunkach firmę”.

Młode, prężne osoby będące na etacie i otrzymujące najniższe stawki wynagrodzenia, bez możliwości awansu i rozwoju, odchodzą i zakładają firmy. Niektórym się powodzi, niektórym nie, ale każdy taki krok świadczy o odwadze tych ludzi.

Przedsiębiorczość, jej skutki i rezultaty, są również wynikiem kreatywności i innowacyjności samorządu, oczywiście z założeniem ryzyka, bo ono jest zawsze, wszędzie potrzebne, ale trzeba je podjąć. Natomiast z drugiej strony, działalność samorządów przekłada się na system edukacji i tego, ku czemu samorządność prowadzi z możliwością podejmowania działań, które są poza podstawą programową, poza tym, co wskazuje Ministerstwo, a dotyczy tych inicjatyw, które z uwagi na dobro wspólne mieszkańców można podejmować. Determinanty w kontekście kształcenia to umiejętność pracy, postawy innowacyjne, odwaga życiowa, umiejętności współpracy i zabiegania o swoje, dążenie do celu – jeżeli jakaś myśl zrodzi się w człowieku i uda się ją przekuć na coś, co będzie stanowiło źródło dochodów i satysfakcji, to będzie właściwe osiągnięcie sukcesu w procesie kształcenia.

Kluczową determinantą rozwoju przedsiębiorczości lokalnej staje się przedsiębiorczy samorząd, który też posiada cechy innowatora, kreatora. Instytucje, które działają w otoczeniu przedsiębiorców, powinny stymulować, tworzyć warunki dla ich rozwoju, czyli wykazywać się własną przedsiębiorczością.

Można być na etacie i też być przedsiębiorczym. Największa stopa bezrobocia, mało inwestorów, a inwestorzy oczekują, lokalne firmy oczekują przedsiębiorczości jako trwałej charakterystyki rynku pracy i w związku z tym wyjścia naprzeciw pracodawcom, którzy są bardzo wrażliwą warstwą. Edukacja jest jedną z wiodących determinant, to przecież uczelnie mają dać to, na co czekają inwestorzy. Efekt edukacji ma się zderzyć z oczekiwaniami pracodawcy i zaspokoić jego potrzeby. Istotną rolę w odpowiedzi na zapotrzebowania pracodawców stanowią tutaj centra kształcenia praktycznego przy szkołach. To są miejsca, które nie tylko szkolą, profilują pod pracodawcę, ale też wydają certyfikaty, kwalifikacje zawodowe dedykowane pracodawcy. Przedsiębiorczość to zatem nie tylko Jobs, Zuckerberg, Gates, którzy w garażach zaczęli wielkie firmy, ale przedsiębiorczość to również wzbudzanie w ludziach chęci kształcenia i rozwijania się, aby być faktycznie specjalistą w swojej dziedzinie.

Determinant jest wiele, zwłaszcza z punktu widzenia inwestorów (przedsiębiorców) – lotnisko, kapitał ludzki, czyli dostępność do rynku pracy, czego już nie ma wiele polskich miast (Poznań, Wrocław). Na Podlasiu jest jeszcze w miarę młoda, wykształcona kadra, tylko czy dobrze wykształcona, czy zaspokaja oczekiwania pracodawców? Czy warto kształcić tyle osób w niektórych kierunkach? Lepiej byłoby przejść do nauczania praktycznego. Edukacja jest bardzo ważna, o ile wiąże się

z gospodarką, tą lokalną, miasta, regionu, z oczekiwaniami pracodawców – to przede wszystkim powinien być priorytet. Edukacja jest bardzo ważnym ogniwem w tym procesie. Powstaje zatem pytanie, jak przekonać młodych ludzi, że o wiele łatwiej i szybciej znajdą dobrze płatną pracę, kończąc technikum czy szkołę zawodową, zdobywając konkretne uprawnienia, a jak chcą, mogą podnosić poziom edukacji dalej, np. na studiach. Niestety młodzież w wieku podejmowania decyzji jest jeszcze niedojrzała emocjonalnie, a wpływ na jej wybór mogą mieć rodzice, ale i zupełnie inne kwestie, dlatego też może warto byłoby rozważyć zamykanie niepotrzebnych kierunków.

Działania marketingowe ze strony uczelni polegające na tym, że tworzy się kierunek (lub też studia podyplomowe) o pięknie, nowocześnie brzmiącej nazwie, która często nic nie mówi, ale w programie okazuje się, że niewiele bądź wcale nie różni się on od kierunków, które już funkcjonują – takie działania powinny być zakazane jako szkodliwe społecznie.

Ocena instrumentów wspierania przedsiębiorczości, w tym ocena skuteczności tych instrumentów pozwoli na lepsze ich przygotowanie i dysponowanie posiadanymi środkami. W chwili obecnej jest coraz więcej instrumentów, poza dotacjami, jest coraz więcej konkursów, grantów. Jeśli chodzi o instrument dotacji, był plan zamknięcia tego instrumentu, a w 2009 roku chciano zamienić go na pożyczkę. Byłoby to jednak niewłaściwe, gdyż jednym z głównych braków u młodych ludzi wchodzących na rynek pracy, są środki finansowe. Na rynku lokalnym przeznaczone są duże środki, rocznie jest to ok. 700 osób, które zakłada firmy. W skali zakładanych działalności to zaledwie kilkanaście procent, jednak te kilkanaście procent nie założyłoby działalności gospodarczej w innej sytuacji. Inną kwestią jest okres funkcjonowania tych firm. Na co dzień wielu ludzi korzysta nie tylko z innowacyjnych rozwiązań, ale właśnie z prostych usług, z warsztatu samochodowego, z usług fryzjerskich, z adwokata, i to są te małe działalności, które też trzeba pielęgnować.

Wsparcie finansowe jest zatem bardzo ważne. Na koniec października, w skali województwa, powiatowe urzędy pracy udzieliły ponad 1000 dotacji na podjęcie działalności gospodarczej. Jest też wsparcie przedsiębiorców w obszarze edukacji z krajowego funduszu szkoleniowego, którym dysponują powiatowe urzędy pracy. Co roku różne grupy docelowe mogą ubiegać się o wsparcie. Poza tym są środki funduszu pracy, europejski fundusz społeczny, który też kierowany jest do przedsiębiorców, nie tylko w ramach szkoleń miękkich, ale konkretnego wsparcia inwestycyjnego. A poza tym organizowane są różnego rodzaju warsztaty, w tym dla przyszłych przedsiębiorców, na których zawsze jest komplet uczestników. Eduka-

cja, zarówno przed podjęciem działalności gospodarczej, jak i w trakcie prowadzenia działalności gospodarczej, niewątpliwie jest bardzo ważna i ludzie chętnie korzystają ze stwarzanych im możliwości. Dobrze oceniane są przy tym wymierne, konkretne formy wsparcia, również miękkie formy, gdyż one działają.

W obszarze wspierania edukacji przedsiębiorczej już w szkołach ponadgimnazjalnych są realizowane podstawy przedsiębiorczości. W nowej podstawie programowej przedmiot ten jest już ujęty w szkołach średnich. To jest jeden rodzaj, natomiast drugie bardzo wymierne działania to edukacja przedsiębiorcza na poziomie gimnazjów, szkół ponadgimnazjalnych, a zapisana w podstawie programowej. Jeżeli na poziomie gimnazjów już jest mowa o kreatywności, o postawie pracowniczej, na poziomie szkół ponadgimnazjalnych jest to nadbudowane, prowadzeniem działalności, organizacją pracy małych zespołów, gdyż to już technik powinien umieć, to jest to ten instrument, który ma przełożenie na podstawę programową, rozporządzenie ministra edukacji narodowej, a później realizację przedmiotu. Można mieć wątpliwość co do skuteczności, ponieważ potrzebne jest znacznie więcej niż aktualny wymiar godzin. Musi być przy tym spójność działań po stronie kadry pedagogicznej, której powinno zależeć na kompetentnych absolwentach.

Istnieją przede wszystkim instrumenty w postaci oferty terenów inwestycyjnych, czyli specjalnej strefy ekonomicznej, niedługo również Krywlany. Są to swoje stymulatory rozwoju. Drugim elementem wspierającym, bardziej już dla młodych, jest Park Naukowo-Technologiczny i Inkubatory Przedsiębiorczości. Ważna jest w tym ścisła współpraca poszczególnych urzędów, samorządu i innych instytucji wspierających.

Komisja Europejska również spojrzała w stronę wspierania przedsiębiorczości. Począwszy od regionalnego programu operacyjnego województwa podlaskiego, co wynika też ze strategii województwa podlaskiego. Jednym z punktów strategii jest wzrost przedsiębiorczości w regionie, co wiąże się z dużym naciskiem na wiele działań szkoleniowych, doradczych, edukację przedsiębiorczości, ale też na rozwój, na założenie i prowadzenie firmy. Wiele konkursów będzie otwieranych, jest wiele środków unijnych, będą otwarte nowe platformy start-upowe, tworzone wspólnie przez samorządy i parki naukowo-technologiczne. Jest też Program Operacyjny Wiedza, Edukacja, Rozwój, w którym też są środki na start-upy, na zakładanie działalności, na edukację przedsiębiorczości; Program Operacyjny Innowacyjny Rozwój, Program Operacyjny Cyfrowa Polska. Programów horyzontalnych jest wiele, regionalnych również. Istnieją środki przeznaczone głównie na przedsiębiorczość. Ważne jest, żeby młodzi przedsiębiorcy umieli z nich skorzystać, gdyż nie wszyscy wiedzą i nie wszyscy korzystają z firm consultingowych, z instytucji otoczenia biz-

nesu. Z jednej strony wielu potencjalnych zainteresowanych nie wie, gdzie się udać, gdzie sprawdzić konkursy, jak złożyć dokumenty, dlatego też warto zadbać o promocję, więcej informacji ze strony samorządów: urzędów wojewódzkiego, marszałkowskiego, miejskiego, pracy, skarbowego, ZUS-u, gdzie informacje o środkach finansowych powinny być ogólnodostępne. Z drugiej jednak strony, analiza broszur urzędów czy informacji dostępnych w Internecie prowadzi do wniosku, że procedury postępowania są bardzo dobrze opisane i wiele pytań, niedoinformowanie ze strony przedsiębiorców wynikać może z innych przyczyn, chociażby chęci uzyskania wszystkich informacji w danej chwili w danym miejscu, bez konieczności angażowania własnego czasu i wysiłku. Wbrew pozorom tych informacji jest bardzo dużo, czasami aż za dużo, co tworzy chaos informacyjny.

Strategia Rozwoju Województwa Podlaskiego do 2020 r. w kontekście edukacji przedsiębiorczej istotnie wiąże się zarówno z przedsiębiorczością, jak i edukacją. W celach strategicznych SRWP znajduje się edukacja, w strategii miasta Białegostoku również, w dwóch priorytetach, kapitału ludzkiego i rozwoju gospodarczego, znalazły się zapisy dotyczące nauki w zakresie ogólnym i zawodowym, nauczycieli i uczniów, w tym nauczania przedsiębiorczości nauczycieli. Wypełnianie określonych celów programu, realizacja wskaźników do 2018 r., jest niezbędne, by móc korzystać z rezerwy wykonania, brakuje jednak jednoznacznej oceny strategii. Dlatego też rola różnych instytucji, które reprezentowali paneliści, w kształtowaniu przedsiębiorczości na poziomie powiatu, na poziomie regionu może być różnie oceniana. Przed tymi instytucjami stoją bowiem liczne wyzwania w kontekście rozwijania postaw przedsiębiorczych i przedsiębiorczości.

W urzędach pracy są przede wszystkim dwa cele – pierwszy to ubiegać się o coraz większe środki finansowe, żeby jak najwięcej trafiło do przedsiębiorców, zaś drugi to jeszcze intensywniejsze działania promocyjne. Są one prowadzone w gminach, w różnych instytucjach, w różnych urzędach, informuje się również klienta, który załatwia inne sprawy w urzędzie o dodatkowych możliwościach. Planowana jest kampania promocyjna usług i instrumentów urzędu, żeby informacje trafiały do jak największej liczby osób. W szkołach są również doradcy zawodowi, którzy spotykają się z uczniami ostatnich klas, przedstawiając informacje, jak się poruszać po rynku pracy. Jest jeszcze dużo do zrobienia i ten wachlarz możliwości i informacji należy cały czas powiększać, aby elastycznie odpowiadać na potrzeby rynku. Bardzo ważną rolę, po raz pierwszy odgrywaną przez wojewódzki urząd pracy, jest zapewnienie opieki żłobkowej dla osób opiekujących się dziećmi do lat 3. Był jeden konkurs ogłoszony w tym roku, ale nie wyczerpano środków przeznaczonych na ten cel, ze względu na błędy formalne i jakość wniosków. W przyszłym roku (2017)

w pierwszym kwartale będą organizowane spotkania z przedstawicielami powiatów, spotkania wójtów, burmistrzów, żeby zrobili u siebie analizę demograficzną, aby stwierdzić, czy faktycznie potrzebne są tam żłobki czy też nie, czy są tam potrzebne klubiki czy może wystarczająca jest opieka zapewniana indywidualnie. Wojewódzki urząd pracy ma jeszcze do swojej dyspozycji fundusz gwarantowanych świadczeń pracowniczych – ważny element finansowy, z którego korzystają przedsiębiorcy. Czasami później jest problem z odzyskaniem tych środków finansowych, ale to jest już wliczone w ryzyko funkcjonowania instytucji.

Urząd skarbowy również jest otwarty na przedsiębiorców z programami, z wyjaśnieniami zmian ustaw, jest też asystent podatnika. Urząd organizuje również wyjazdy do gmin, galerii i różnych instytucji, również na zaproszenie, z informacją o rozpoczęciu działalności, o wszystkich drukach, formularzach.

Jeśli chodzi o samorząd, wyzwanie stanowi głównie przywiązanie do edukacji. Ocena możliwości wspierania postaw przedsiębiorczych na uczelniach wyższych, ze szczególnym uwzględnieniem roli praktyk w tym systemie, jest bardzo zróżnicowana. W pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na dobre wzorce, bez sztucznego wprowadzania innowacyjności. Nie zawsze to, co sprawdza się na innym gruncie, w Polsce miałoby szansę odnieść sukces, ale można wykorzystać różne elementy innych systemów edukacji, dostosowując je do krajowych warunków, potrzeb i możliwości. Jednym z takich działań jest zapraszanie prezesów, menadżerów przedsiębiorstw, które funkcjonują na rynku, które odniosły sukces, ale ważne, żeby były to osoby charyzmatyczne, gdyż przekazywanie *know-how* przez takie osoby jest lepiej przyswajalne przez młodzież. Spotkania z przedsiębiorcami nie powinny być epizodyczne, organizowane tylko przy okazji konferencji, ale powinny zostać na stałe (cykliczne spotkania) wpisane w program zajęć z przedsiębiorczości na etapie szkolnictwa wyższego. Co więcej, potwierdzono podejście autorki, stwierdzając, że przedsiębiorczość (w tym przypadku nauczana w formie spotkań z przedsiębiorcami), powinna być organizowana na każdym roku i kierunku studiów.

Praktyki w polskim systemie nadal są problemem. Nawet gdy są przedsiębiorcy, którzy chętnie przyjmą studentów na praktyki, zwracają oni uwagę, że praktykanci są w ogóle nieprzygotowani do realnych zadań. Absolwenci, nawet ci, którzy są po kierunku zgodnym z zapotrzebowaniem przedsiębiorcy i opracowanym programem praktyk, którzy powinni być przygotowani do danej pracy niestety, nic nie umieją. Praktyk zawodowych, które kiedyś organizowały szkoły zawodowe i które faktycznie kształciły specjalistów danego zawodu, po prostu brakuje. Na uczelniach praktycznego podejścia jest mniej, są badania, laboratoria, ośrodki badawczo-roz-

wojowe przy uczelni, ale to ciągle nie jest zderzenie z realną produkcją, realnym zawodem, z tym, czego oczekuje pracodawca. Tego właśnie trzeba wymagać od szkolnictwa, na to trzeba kłaść nacisk. Od uczelni powinny pojawiać się zapytania do przedsiębiorców, czy chcieliby kogoś o danym profilu kształcenia na staż i to w ramach edukacji. Dobrze by było, aby te praktyki były realnie wykonane, konkretna praca poprzedzona testem wiedzy i umiejętności, a zakończona testem wiedzy i umiejętności po praktykach. Czym innym jest wykład prowadzony przez kogoś, kto w życiu niczego nie zrobił (wynalazek, patent, pomysł technologiczny), gdyż to będzie odtwarzanie teorii, a czym innym jest praktyka i spotkanie z pracodawcami, z osobami, którym się udało, gdyż chcieli coś zrobić i zrobili to z powodzeniem. Wszystko można osiągnąć, tylko trzeba uzbroić się w cierpliwość, być dociekliwym i konsekwentnym w działaniu. Przybliżenie oferty kształcenia uczelni do potrzeb rynku stanowi kluczową determinantę nie tylko w procesie budowania podwalin dla przedsiębiorczego społeczeństwa, ale i rozwoju gospodarczego, regionalnego. Rzetelna informacja przekazywana przez uczelnie powinna być nadzorowana, aby nie kreować „sztucznego” naboru studentów, w celu pozyskania większej ich liczby, ale kształcić we właściwych, potrzebnych kierunkach. Paneliści nie mówili przy tym o zamykaniu niektórych kierunków, ale raczej o ich ograniczeniu. Praktyki studenckie zaś powinny być dłuższe i trwać pół roku, parę miesięcy, żeby była też możliwość zmiany miejsca odbywania praktyk. Student poznałby lepiej, jak wygląda praca, i to praca w różnych miejscach, może na różnych stanowiskach (w zależności od kierunku, profilu kształcenia). Jeśli praktyki można byłoby zrealizować w okresie dowolnym, wynikającym z planu kształcenia, to na pewno byłoby to bardzo owocne. Nie można dopuścić do sytuacji, żeby studenci dopiero po skończeniu studiów wchodzili w realne życie i w realne problemy.

Rozważano również, jakie podejmuje się kroki w celu rozwoju szkolnictwa zawodowego. Kiedyś pracodawca, gdy doposażył szkołę, był zwolniony z podatku, przynajmniej z jego części, miał odpisy. Dzisiaj to nie jest możliwe. Co jest ważne, w zakresie kształcenia zawodowego weszła nowa podstawa. Żeby ją zrealizować zgodnie z warunkami, w niej opisanymi, miasto powinno zainwestować 20 milionów w nowe technologie. Nierealne są nowe technologie w szkole, ale są one realne u pracodawcy. Dobry przykład stanowi tu CKU, gdzie CHM w Lewickich, udostępnia pomieszczenie i sprzęt i ludzie z CHM-u kształcą słuchaczy, którzy są na danej kwalifikacji. Podobnie jest z Samaszem, z tym że jeszcze trwają negocjacje dotyczące środków finansowych na pracownię. Jest rozporządzenie ministra w sprawie praktycznej nauki zawodu. Osoby prowadzące praktyki, niezależnie od tego, czy są ze szkoły czy od pracodawcy, otrzymują wynagrodzenie. Pojawił się

jednak problem prawny podwójnego wynagradzania. W praktyce oznacza to elastyczność pracy, którą powinien zagwarantować pracodawca.

Ważnym działaniem jest zacieśnienie współpracy z pracodawcami. Na dzień 18.11 pojawiła się informacja z 11 zespołów szkół miasta Białegostoku, które miały podpisanych 224 umowy z pracodawcami, co pokazuje, że w Białymstoku istnieje dostęp do nowych technologii na zasadzie współpracy z pracodawcami i tworzenia silnych centrów.

Przykładem rozwoju szkolnictwa w zakresie przedsiębiorczości jest projekt realizowany we współpracy z firmami, w którym to pracodawcy przychodzą na zajęcia z młodzieżą, a zajęcia trwają pół semestru. Przedsiębiorcy pokazują, jak założyć swoją działalność, jak ją rejestrować i mają zawsze mnóstwo argumentów. To bardzo emocjonuje młodych ludzi, jest to przy tym działanie zgodne z zapisami strategii o promocji przedsiębiorczości.

Analizując rolę praktyki i wykształcenia, wysunięto wnioski, że nie można pomijać w edukacji porażek przedsiębiorców. Nie każde zaczęte przedsięwzięcie się udaje, ale to wcale nie znaczy, że tacy przedsiębiorcy nie osiągną sukcesu w innej działalności gospodarczej. Na spotkaniach z młodymi ludźmi należy mówić, ile było niepowodzeń, jak wychodzono z problemów zwycięsko, żeby nie ukrywać możliwych problemów związanych z tą drogą kariery.

Podczas panelu poruszono również inspirujący wątek dotyczący cech narodowych Polaków. Polacy zostali bowiem określani jako naród, który lubi być chwਾਲony, nie lubi natomiast mówić o porażkach, umie za to perfekcyjnie narzekać. W Polsce powinien zostać wprowadzony zatem przedmiot pozytywnego myślenia, gdyż pozytywne rzeczy, dzięki pozytywnemu nastawieniu, łatwiej jest dostrzec i samemu wykreować. Wtedy też pomimo upadków taka osoba wstanie, gdyż na końcu ma cel strategiczny, który osiągnie, a to, co pojawi się po drodze, np. podatek, niezrealizowany kontrakt, niedobrze napisana umowa, nie zmieni celu ani dążenia do niego. Trochę zostało w przedsiębiorcach takiego poczucia z dawnych lat, że nadmiar finansowy może sprowadzić na taką osobę kontrolę i lepiej jest narzekać na swoją sytuację, niż ją chwalić – to jednak trzeba zmieniać. To stanowi negatywny wymiar przedsiębiorczości – jak się zachować, żeby nie przysporzyć sobie „kłopotów”.

Należy uświadomić uczniów, że idą na praktyki, by zdobyć wiedzę praktyczną, wysokie kompetencje. Kolejną rzeczą jest to, że żeby różne kierunki edukacji były dobrze przygotowane od strony uczelni, zanim napisze się program, należy odwiedzić zakłady, przedsiębiorstwa poznać je. Dopóki nie pozna się specyfiki działalności, nie można napisać praktycznego programu kształcenia. Nie da się bowiem

przygotować programu dostosowanego do przedsiębiorców, nie poznając ich potrzeb, specyfiki miejsca.

W obszarze nauki można zdiagnozować poważny problem dotyczący trudnej współpracy z przedsiębiorcami przy realizowaniu badań w zakresie problemów, z którymi borykają się przedsiębiorcy. Przedsiębiorcy niechętnie dzielą się takimi informacjami, a bez rzeczowej diagnozy problemów przedsiębiorców trudno wysuwać jakiegokolwiek wnioski. Rozsyłanych jest kilkaset ankiet rocznie do przedsiębiorców w sprawie badania rynku. Jedynie 20% przedsiębiorców zwraca ankiety. To jest przerażające, gdyż bez konsultacji z przedsiębiorcami nie da się dostosować edukacji do potrzeb rynku. Przedsiębiorca chce dopasować absolwenta do własnych potrzeb jak najszybciej, ale bez podjęcia stosownych kroków będą jeszcze większe niedostosowania. Z drugiej strony, w dużej mierze urzędy pracy mają krótsze metody przekwalifikowania i mogą szybciej dostosowywać młodych ludzi do pracy. Natomiast nie można oczekiwać od szkół, że zrobią to szybko, a jedynie w przeciągu lat.

Wydaje się, że to praktycy z różnych dziedzin życia powinni wkroczyć w studia. Należy przy tym umiejętnie dobierać i dokładnie informować praktyka, żeby nie zrobił spotkania teoretycznego.

5.4.

Czwarty panel – przedstawiciele Instytucji Otoczenia Biznesu

Czwarty panel z udziałem specjalistów z obszaru funkcjonowania Instytucji Otoczenia Biznesu (IOB) rozpoczęto od dyskusji nad tym, z jakimi brakami w wiedzy czy umiejętnościach zgłaszają się do tych instytucji potencjalni lub już funkcjonujący przedsiębiorcy.

Białostocki Park Naukowo-Technologiczny jest instytucją stworzoną, by wspierać raczkujących, dopiero rozpoczynających przygodę z biznesem, przedsiębiorców. Dlatego też rozwiązuje specyficzne problemy. Najczęściej przychodzą młodzi ludzie, którzy albo właśnie założyli swoją firmę, albo przygotowują się do podjęcia tej działalności. Bardzo często pytają o źródła finansowania pomysłu biznesowego, zewnętrzne fundusze, które mogą pomóc rozwinąć biznes i otrzymują informację, doradztwo, wsparcie w tym zakresie. Przede wszystkim osoby te są uczulane na to, że to klient i sprzedaż są najważniejszym źródłem finansowania biznesu. Zauważalne jest to, że młodzi start up-owcy bardzo często skupiają się na pracy nad pomysłem, ale zupełnie nie myślą o tym, że ten pomysł trzeba spieniężyć i sprzedać. Kwestie dotyczące sprzedaży przez Internet są również istotne, gdyż najwięcej mło-

dych przedsiębiorców uruchamia swoją działalność w takich sektorach, w takich branżach, w których jest najniższa bariera wejścia, nie trzeba skomplikowanych linii technologicznych, inkubatorów przedsiębiorczości.

AIP w regionie, jak i w Polsce, ściągają przede wszystkim IT-owców, informatyków, deweloperów itd. Klienci instytucji pytają zatem o kwestie prawne dotyczące sprzedaży i konstruowania umów handlowych, w jaki sposób zabezpieczyć swoje interesy. Pojawiają się pytania o kwestie pracownicze, ponieważ wielu rozwija się w jednoosobowej działalności, zatrudniają pracowników, zatem pytają o formy zatrudnienia pracowników, kodeks pracy, ZUS, rozliczenia, podatki, kwestie księgowe i podatkowe, VAT w rozliczeniach międzynarodowych, wybór formy organizacyjno-prawnej prowadzenia działalności, co jest lepsze na samym początku działalności, najmniej obciążające, najmniej problematyczne, w jaki sposób się opodatkować, jakie są formy ewidencji środków trwałych. Mowa tu o, wydawałoby się, bardzo prostych rzeczach, ale niestety niezbędnych w prowadzeniu działalności. Młodzi ludzie zadają też pytania dotyczące prawa zamówień publicznych z punktu widzenia oferentów, czyli jak dobrze przygotować ofertę, jak dobrze odpowiedzieć czy uzupełnić tę ofertę, poprawić tę, która jest błędna. Młodzi start up-owcy nie mają wiedzy na temat przebiegu procesu inwestycyjnego i wielu z nich przychodzi w tej sprawie za późno, tj. już po podjęciu działań, kiedy już na pierwszym etapie swojej działalności oddali 49% firmy, a nie zastanowili się wcześniej, co będzie dalej, gdy będą chcieli pozyskać kolejne finansowanie. Niektórzy za późno dochodzą do wniosku, że warto już na samym początku wiedzieć, jak się przygotować do spotkania z inwestorem, w jaki sposób zrobić „pitch” (prezentację skierowaną do inwestorów), ale też na co uważać, gdyż to początkujący przedsiębiorca może być najbardziej poszkodowany, gdy nie stać go na dobrą obsługę prawną. Odnosząc się do umiejętności, kompetencji miękkich, których brakuje przedsiębiorcom, to z obserwacji młodych firm technologicznych wynika, że cechują się one specyficzną mentalnością. Ludzie ci powinni być otwarci, a jednak są zamknięci. Z jednej strony, oczekują spotkań networkingowych, łączenia z partnerami biznesowymi, a z drugiej strony, nie są aktywnymi uczestnikami organizowanych wydarzeń, wydarzeń robionych specjalnie dla nich. Stanowi to przeciwieństwo podejścia z drugiej strony Wisły, gdzie tworzy się *open space-y*, a firmy wymieniają się doświadczeniami, współpracują. W lokalnym parku użytkownicy separują się od siebie, a specjalnie projektowane przestrzenie pracy wspólnej są nieużywane. Współpraca z tymi firmami jest trudna. Postawa, z którą się spotykamy, jest pełna obaw przed tym, że ktoś zawłaszczy ich pomysł, pokazuje brak wzajemnego zaufania w społeczeństwie, które jest kluczowe dla rozwoju interesu. Zdecydowanie brakuje lokal-

nym przedsiębiorcom umiejętności autoprezentacji, skutecznej komunikacji, przekazywania w prosty sposób swoich oczekiwań i mówienia językiem korzyści, który dotrze do partnera biznesowego, zdolności przywódczych, umiejętności budowania zespołów, współpracy w zespołach i niestandardowego myślenia. Popularne jest podkreślanie konieczności wykazywania się kreatywnym podejściem, jednak nadal brakuje go przedsiębiorcom, a to jest coś nad czym powinno się pracować na każdym etapie edukacji, poczynając od edukacji przedszkolnej, żeby nie utracić naturalnych cech, które są w dzieciach i wykształcić te cechy, których brakuje.

Instytucje, takie jak AIP, spotykają się z mniej więcej takimi samymi problemami jak BPNT, dodatkowo można wskazać u przedsiębiorców braki w wiedzy w badaniu rynku oraz pozyskiwaniu klienta. Brakuje podstaw, ludzie chcą założyć własną działalność, ale nie wiedzą, jak zacząć i do kogo mogą się udać, skąd wziąć finansowanie na swój pomysł, z jakich form reklamy lepiej skorzystać, jak je dopasować do swojego pomysłu.

Nieco odmiennie jest z problemami zgłaszanymi w Suwalskiej Specjalnej Strefie Ekonomicznej (SSSE), które dotyczą tych samych zachowań, ale zupełnie innych klientów, gdyż tam trafiają klienci niekoniecznie z dużych przedsiębiorstw, ale już potrafiący prowadzić w jakiś sposób swój biznes. Są to przedsiębiorcy bardziej dojrzały, chociażby w kontekście doświadczenia z zakupem ziemi, inwestycjami produkcyjnymi, a więc też lepiej usytuowani pod względem finansowym. Może to być nowe przedsiębiorstwo, ale za to właściciele są bardziej dojrzały. Cechami wspólnymi z poprzednio omawianymi instytucjami są braki w wiedzy czy też orientacji we wdrażaniu środków pomocowych, RPO. Mimo upływu lat, nadal padają pytania o możliwości dofinansowania. Brakuje zaufania, nadal jest typowe dla przedsiębiorców ukrywanie swojego pomysłu, nie przedyskutowanie go z nikim, ze względu na obawę przed kradzieżą. SSSE jest spółką, więc nieco łatwiej jest przekonać potencjalnych inwestorów do rozmowy ze względu na tajemnicę handlową i to troszeczkę uspakaja przedsiębiorców. Postawa związana z ukrywaniem pomysłów ma bowiem wiele negatywnych skutków. Rodzi się pomysł, jest trzymany w tajemnicy, a gdy przychodzi moment decyzji, okazuje się, że nic z niego nie zostało, że nie ma odpowiedniego konkursu albo jest to pomysł pod duże inwestycje i gdyby porozmawiać o tym szerzej, można by było zaprogramować wsparcie samorządowe czy w strefie. Duża część pomysłów w regionie upada przez brak otwartości. Często przedsiębiorcy borykają się z problemami kadrowymi i promocyjnymi. Nie interesuje ich promocja w regionie, gdyż tutaj tylko produkują lub głównie sprzedają na eksport, mają już swoich klientów i promocja przedsiębiorstwa nie jest potrzebna. Trudno jest wytłumaczyć przedsiębiorcom, że ważne jest, żeby daną firmę student,

uczeń zobaczył, gdzieś zapisał w pamięci. Żeby kojarzyła mu się z dobrą pracą, dobrym zakładem. Chodzi także o przekonanie rodziców, że wybór szkoły zawodowej czy technikum dla ich dzieci jest dobrą inwestycją w przyszłość. Z jednej strony, przedsiębiorcy chcą być kojarzeni, dobrze postrzegani, gdy potrzebują pracownika szczerbła inżynierskiego, zarządczego, zwykłego, ale kiedy trzeba się otworzyć na lokalne społeczeństwo, jest jakaś obawa przed pokazaniem za dużo. Później firmy borykają się z ogromną rotacją pracowników i stratami finansowymi z tego tytułu.

„Pracownik to sukces przedsiębiorstwa.”

Młodzi przedsiębiorcy, ci, którzy zaczynają, mają taką postawę: trochę pokory, trochę ciekawości, trochę bujania w chmurach, czyli są mocno ideowi. Natomiast przedsiębiorcy dojrzały, mocno stąpający po ziemi są mało pokorni. Uważają że, wiele rzeczy wiedzą najlepiej, że tak naprawdę nie potrzebują ani się doksztalić, ani zdobywać nowych kwalifikacji, a na rady patrzą z przymrużeniem oka. Szukają pomocy dopiero wtedy, gdy np. tracą płynność finansową i oczekują pieniędzy, ratunku dla firmy. Zazwyczaj z rozmów wynika, że przyczynkiem sytuacji przedsiębiorstwa jest brak pieniędzy, brak pokory, brak umiejętności. Kolejna grupa, która zgłasza się do Podlaskiej Fundacji Rozwoju Regionalnego, to przedsiębiorcy, którzy się specjalizują w jakiejś dziedzinie, dobrze sobie radzą, ale od czasu do czasu przychodzą z różnymi, wręcz utopijnymi pomysłami, np. ktoś kto miał myjnię samochodową będzie prowadził teraz hotel i potrzebuje na ten cel pieniądze. Taki przedsiębiorca uważa, że już wszystko wie, natomiast czy on się zna na tym, to już inna kwestia. Coraz częściej zdarza się, że przychodzą zapytania o to, czy instytucja wspierająca przedsiębiorcę mogłaby sprzedać jego towar, najlepiej w Niemczech albo po prostu w euro. Oni nie przychodzą po to, żeby dowiedzieć się, jak sprzedać, jak dotrzeć do rynków, chcą znaleźć kogoś, kto zrobi to za nich. Przedsiębiorców dojrzałych dotyczy jeszcze jeden problem: chcą rady, w co zainwestować pieniądze (np. pół miliona) tak, żeby dobrze zarobić. Są to dosyć niebezpieczni klienci, ponieważ przedsiębiorca powinien wierzyć w to, co rozumie, umie robić, a otoczenie doradcze powinno mu w tym jedynie pomagać, a nie za niego coś robić.

Jest jeszcze jedna grupa – przedsiębiorcy, którzy chcieliby dostać pieniądze unijne, chcą więc wiedzieć, jaki projekt napisać, żeby je otrzymać. Nie wiedzą, czym chcą się zająć, pragną, by ktoś inny powiedział im, jak to zrobić. Istnieje fałszywe przeświadczenie, że nawet gdy brakuje wiedzy, to z zapleczem finansowym każda działalność się uda. Ekspertsi podkreślili, że tak naprawdę w gospodarce pieniądze nie są żadnym problemem, problem tkwi zupełnie gdzie indziej – w braku wiedzy. Karykaturalny obrazek wygląda następująco: ktoś ze złamaną ręką idzie do okulisty.

„Postulat jest taki, że przedsiębiorców też można uczyć przedsiębiorczości i oni też są tą grupą, na którą trzeba oddziaływać.”

Firmy doradcze na co dzień zajmują się pomocą przedsiębiorcom. Najwięcej pytań dotyczy znalezienia pieniędzy. Możliwości finansowania jest wiele, a pytanie powinno brzmieć, jak je dobrze wykorzystać, żeby były jak największe korzyści dla przedsiębiorstwa i gospodarki. Regulacje unijne powodują, że osoby chcące pozyskać fundusze, muszą jednak się zastanowić, gdyż są później pytania: na co konkretnie potrzebne są środki, co później z tego będzie. Pytania szczegółowe zaczynają powoli zniechęcać. Co ciekawe, do panelisty z firmy doradczej, przychodzą głównie przedsiębiorcy, którzy środki swoje już mają, a jedynie zastanawiają się, jak je pomnożyć. Bardzo często narzekają, że brak jest wykwalifikowanych i dobrych pracowników, co stoi w sprzeczności z tym, co mówi się na temat rynku pracy, biorąc pod uwagę większość gospodarek bezrobocie w Polsce uważane jest za wysokie. Natomiast w branżach, w których firma pracuje, są znaczne niedobory i w zasadzie nie wiadomo, jak je uzupełniać. Problemy są na bardzo wielu szczeblach, natomiast propozycją remedium na problemy ze znalezieniem pracowników, zwłaszcza mało wykwalifikowanych, była promocja tych zawodów. Można by zmienić nieco ich nazwy, żeby dotarły do młodszych odbiorców. Może wydawać się to nieistotne, ale jeżeli ogromne fabryki, np. szyjące tapicerki do samochodów, nie mogą znaleźć pracowników, ponieważ nazwa zawodu brzmi szwaczka lub krawcowa i w świadomości młodzieży nie kojarzy się z nowoczesną produkcją, pojawiają się problemy w naborach do szkół zawodowych o tym profilu, a co za tym idzie – w starzeniu się kadry o tym profilu zawodowym.

Bardzo często w biznesie są osoby w jakiś sposób przedsiębiorcze czy odważne, które borykają się z wieloma problemami. Mają poczucie, że problemy ich firm są wyjątkowe, gdyż dotyczą tej branży, takiej a nie innej specyfiki. Okazuje się jednak, że wszystkie problemy są w gruncie rzeczy takie same, że istnieje naprawdę bardzo wiele rozwiązań. Jedyne pytanie czeka na odpowiedź: jak dotrzeć z ofertą do potencjalnych potrzebujących.

„Możemy zacząć ich kształcić wtedy, kiedy oni (przedsiębiorcy) zrozumieją, że potrzebują być kształconymi”

Z jednej strony w poprzedniej perspektywie było organizowanych wiele szkoleń, w których było wręcz widać, że chodzi w nich jedynie o uzyskanie wybranych wskaźników, gdyż oczekiwania wobec ich organizacji były bardzo niskie. A z drugiej strony, na rynku brakuje szkoleń mocno specjalistycznych, drogich. Rozwiązanie

tego problemu jest proste: żeby oba te szkolenia były realizowane przy użyciu środków unijnych z zachowaniem minimum formalności, ale każdy beneficjent dokładałby 50% do ceny szkolenia. Współczesny system szkoleń został określony jako zepsuty, gdyż kiedyś funkcjonował lepiej. Naczelną zasadą było, aby inwestor wpłacał 30% wartości szkolenia i nie musiał podpisywać, że on coś na szkoleniu zjadł, odebrał materiały, nawet mógł czasami nie przyjść, przecież różne są sytuacje losowe.

Przedsiębiorcy zaczynają biznes z niewłaściwej strony. Wiedzą, co wyprodukują, wiedzą, że na tym zarobią – kupią tanio albo wyprodukują tanio, sprzedadzą drogo – ale na pytanie, komu to sprzedadzą, nie potrafią odpowiedzieć. To jest kluczowy brak wiedzy. Najpierw zacząć trzeba od potencjału rynku, od zbadania tego rynku, od sprzedaży, a dopiero potem rozpoczynać biznes. Brakuje elementarnej wiedzy (jaka forma prawna przedsiębiorstwa, jaki rodzaj opodatkowania, wybór formy księgowej), którą przedsiębiorcy powinni wynieść ze szkoły. Co więcej, na Podlasiu brak jest umiejętności oderwania kapitału od zarządzania. Nasi biznesmeni uważają, że wszystko wiedzą, i te największe podmioty gospodarcze, które mają obroty rzędu miliarda, wprowadzają centralizację, np. zakup długopisu podpisuje prezes lub właściciel, zwykle jedna i ta sama osoba. Widać to też na giełdzie, gdzie przy ok. 450 podmiotach gospodarczych 7 jest z Podlasia, co pokazuje, jak bardzo podlascy biznesmeni nie potrafią dzielić się władzą.

Następnie analizowano ocenę skuteczności stosowanych instrumentów wspierania przedsiębiorczości. W przypadku banków instrumenty te są dosyć ograniczone i sprowadzają się właściwie do różnego rodzaju kredytów, które nie są przyznawane np. dla start up-ów. Bank może zapewnić finansowanie, ale w zależności od swoich możliwości. Jeżeli chodzi o możliwość finansowania start up-ów, zaczyna pojawiać się problem, gdyż praktycznie żadne banki komercyjne nie są w stanie udzielić finansowania dla start up-u, nawet jeżeli jest to biznes zabezpieczony majątkiem prywatnym, firmowym. Dzieje się tak, ponieważ w polskiej bankowości nigdy nie podchodzi się do zabezpieczeń jako formy podstawowej, najpierw trzeba przedstawić źródła spłaty. Zabezpieczenie kredytu to jest rzecz wtórna, a z tym właśnie przedsiębiorcy się nie zgadzają w wielu rozmowach. Mogą oferować nawet 300% zabezpieczenia, a bank i tak nie zechce ich finansować.

Wśród stosowanych instrumentów finansowych wspierania przedsiębiorczości są również dotacje. Ewolucja tej formy jest znacząca, a została oceniona jako pogarszająca się. W trakcie realizacji pierwszych programów przedakcesyjnych dominowała idea, że na PHARE wszyscy się nauczą formuły i będzie tylko lepiej. Niestety tak nie było. Wcześniej, po złożeniu wniosku o dofinansowanie, czekało

się 43 dni na podpisanie umowy o dofinansowanie. Wszyscy na to narzekali, gdyż chcieli od razu podejmować działania, ale obecnie taki termin pozostaje marzeniem. Najgorsze dla przedsiębiorcy jest nadmierne zaufanie projektujących programy w zakresie planowania, ponieważ wymaga się od przedsiębiorców tak skrupulatnego planowania, jakby to tylko ono miało zapewnić sukces albo było najważniejsze. Potem trudno jest wprowadzać modyfikacje. A przecież biznes musi ciągle ewoluować, ciągle się zmieniać, odpowiadać na pojawiające się szanse i oczekiwania. Złożony wniosek oznacza, że nawet kiedy pojawi się niespodziewana szansa, nie można z niej korzystać lub jest to bardzo trudne. We wniosku nie można wprowadzać rewolucji, co jest niezgodne ze zdrowym rozsądkiem i oczekiwaniami rynku. Pojawiają się zatem pewnego rodzaju rozbieżności. Trudno jest programować dotacje, ocenić, który pomysł jest wart wsparcia, a który nie, dużo przy tym zależy od determinacji ludzkiej. Na pewno system dotacji finansowych powinien zmierzać w kierunku mniejszej formalizacji i mniejszego opierania się na ideologii Unia Europejskiej. Pieniądze można w końcu robić nie tylko na badaniach, rozwoju i innowacjach, sukces mogą zapewnić również proste pomysły – Coca-cola to napój, a McDonald's czy Subway to po prostu kanapki; a firmy bazujące na tego typu pomysłach nie mają szans na dotacje.

Instrumenty bardzo często potrafią też zepsuć rynek. Trudno jest zajmować się szkoleniami, tj. programami obejmującymi dofinansowania szkoleń, ze względu na wytyczne, na przykład należy wspierać osoby po 50. roku życia, długotrwale bezrobotne, niepełnosprawne, najlepiej żeby były niepełnosprawne umysłowo, i należałoby jeszcze zapewnić im zatrudnienie. Z punktu widzenia przedsiębiorstwa lepiej jest nie podejmować się takich zadań, nie brać na siebie obowiązku zapewnienia zatrudnienia dla 40-50% osób, jeśli nie wiadomo, kim one będą, a powinny być niepełnosprawne. Jest to wbrew naturze rynku. Co ciekawe, 15% spośród nich musi być z powiatu białostockiego i np. 15% z sokólskiego. Jest to podejście nieporadne. Trzeba, żeby ludzie chcieli pracować, a najprostszym mechanizmem będzie dać tym ludziom pracę. Każdy ma jakieś instrumenty wsparcia, ma swoje wskaźniki, ale one nie mogą być przerzucane na beneficjenta. Instytucje mają skutecznie kształcić, sprzedawać i dostarczać dobrą usługę. Jeżeli finansowanie jest w 100%, to jedynym odbiorcą tej usługi nie jest tak naprawdę osoba przeszkolona tylko instytucja, która ma wypłacić środki, więc trzeba spełnić w pierwszej kolejności jej wymagania, a w drugiej kolejności osoby, która przychodzi na szkolenie, a przecież nie o to chodzi.

Z obserwacji bankowych wynika, skąd jest niechęć do start up-ów. Około 40% podmiotów, które zostały świeżo założone, małych firm, jest w ciągu roku zamyka-

nych. W przypadku dotacji na uruchomienie działalności gospodarczej warunkiem jest, żeby przedsiębiorstwo funkcjonowało 2 lata. W przeciwnym wypadku dotacja powinna zostać zwrócona. W inkubatorach o okresie funkcjonowania firmy decydują pierwsze 3 miesiące danego pomysłu biznesowego. Jeżeli ludzie mają dosyć wygórowane pomysły, założenia i ich nie zrealizują, wtedy obniża się ich motywacja, nie wiedzą, co mają dalej robić. Najczęściej myślą o wyjściu z inkubatora i zamknięciu działalności.

Należy wspomnieć, że instrumenty wspierania przedsiębiorczości są nie tylko finansowe, ale również innej natury. Chodzi o budowanie pewnej legislacji, otoczenia biznesu, administracji, o sprawne funkcjonowanie państwa, szybkość w sądach. Przy wszystkich instrumentach wsparcia powinna funkcjonować jednak logika interwencji. Kiedyś takie pojęcie – jeszcze w czasach PHARE – funkcjonowało, teraz zupełnie znikło. Nie próbuje się już nawet układać ciągu logicznego, który dana interwencja publiczna przeniesienie, gdyż transfer pieniędzy publicznych do sfery prywatnej ma przynieść jakiś efekt. Wszyscy koncentrują się na procesie, działaniu, natomiast umyka zupełnie efekt. Często jest on trudny do zmierzenia, często świadomie zatajany albo pomijamy, a to efekt powinien decydować o całej konstrukcji mechanizmu. Idea jest słuszna – rozwój gospodarczy. Zysk z gospodarki to jest PKB. I temu ma służyć właśnie interwencja publiczna. Natomiast ta logika się generalnie zatarła. Całe programy budowane są w ten sposób, że cel ucieka, a całość nie ma większego sensu. Przykład stanowi grupa docelowa kobiety 50+, inwalidzi, z małych wsi, gdzie jest mowa o wsparciu gospodarki, a koncentracja pomocy publicznej jest na bezrobotnych w proporcji 80%, a na kompetencjach pracowników i przedsiębiorców 20%. Te proporcje powinny być odwrócone, gdyż miejsce pracy tworzy przedsiębiorca, zaś przeszkolony, wykształcony bezrobotny może ewentualnie wymienić tego, który gdzieś już pracuje. Zwrócono także uwagę na logikę interwencji służącą wszystkim instrumentom wsparcia, które powinny być oferowane. Napływ biurokratyzacji i komplikacja interwencji powoduje tworzenie różnych regulacji, zapisów, które następnie muszą być kontrolowane przez drogi system.

Pojawiły się również krytyczne opinie odnośnie instrumentów wsparcia opartych na unijnej wizji szeroko pojętych inwestycji w B+R. Model rozwoju gospodarki europejskiej, która jest już na takim poziomie konkurencyjności, gdzie struktura gospodarki jest zoptymalizowana – w rolnictwie mało ludzi, w przemyśle i usługach odpowiednio duża ich liczba, wszyscy raczej mają wysokie technologie, wykształconych inżynierów, kompetentnych menedżerów – sprowadza się do tego, że konkurencyjność jest już na etapie udoskonalania swoich produktów, usług, prowadzenia badań oraz rozwoju. W Polsce struktura jest inna niż w Europie, a na Podla-

siu jeszcze inna, i na tym poziomie rozwoju gospodarczego nie będzie najlepszym rozwiązaniem to, że ci, którzy prowadzą działalność w garażach, na bazarach albo są drobnymi rzemieślnikami, zaczną prowadzić badania i działalność badawczo-rozwojową. Nie powinien to być powszechny instrument w przypadku polskiej gospodarki. W Polsce lepszym rozwiązaniem jest import innowacji i technologii. Jeżeli przedsiębiorca, który pomimo swoich opóźnień technologicznych, prowadzi zakład, w którym są stare maszyny, jest przy tym w stanie konkurować, będzie miał możliwość wymiany swojego parku maszynowego, całego systemu produkcji, to nastąpi gigantyczny skok w jego rozwoju. Przykładem może być Instal, który zbudował nowy zakład pracy, zakład produkcyjny. Nie prowadząc własnych badań, ale importując technologie, rozwija się, a efekt w postaci wytwarzania większej ilości wyrobów i usług konkurencyjnych jest osiągnięty. Koncentrowanie się na samym procesie samodzielnego wytwarzania technologii, który pochłania ogromne pieniądze na badania i rozwój (a w planach na przyszłość nakłady będą dziesięciokrotnie większe) zostało określone w praktyce jako nie przynoszące takich korzyści, jakie są zakładane. Jest to proces, który nie przyniesie pozytywnego efektu. Pieniądze zostaną niewykorzystane, a rozpoczęte procesy będą się nieefektywnie toczyć. Kiedy są środki, można badać wszystko, tylko czy ma to sens?

Działanie takie określono jako narzuconą, odgórną logikę z Brukseli, która przez centralną Polskę wpływa również na inne regiony i to powoduje, że regiony te nie rozwijają się według własnego modelu, ale robią to w systemie sztucznie narzucenym, co powoduje narastający problem. Efekt jest taki, że nawet kiedy Podlasie dostanie takie same finansowanie, jak inne regiony, nie jest w stanie go efektywnie wykorzystać. Brakuje skuteczności w działaniu, dostosowanej do lokalnych, krajowych warunków.

Poruszono również kwestię SSSE, które w opinii publicznej mają tereny uzbrojone, obniżenie opodatkowania dochodowego przez 10 lat. I niestety pojawiają się opinie, że są to pieniądze wyprowadzane poza Polskę, na rzecz innych krajów (rodzimych krajów firm). W odpowiedzi przedstawiono ten instrument jako w jednej kwestii niezmienny, czym może odeprzeć wszystkie zarzuty i przekłamania o SSSE, otóż, przedsiębiorca, który dostaje wsparcie, *de facto* nie ma obniżonego podatku, ale do pewnego poziomu pomocy publicznej nie płaci podatku dochodowego. W podlaskim regionie maksymalnie do 70% wartości inwestycji. Takie podejście ma wielką zaletę, która wyróżnia je spośród innych form – jest to nagroda dla przedsiębiorcy za sukces. Tu nikt nic nie dostaje, tylko przedsiębiorca musi mieć pomysł, wybudować zakład, zatrudnić ludzi, produkować i w ten produkt zainwestować. Gdy mowa o przedsiębiorstwach, które przynoszą dochód, to, jeżeli

ten dochód będzie wynosił złotówkę, przedsiębiorca będzie mógł odliczyć tylko tę złotówkę miesięcznie z inwestycji np. 50 milionów. Jeśli będzie miał milion dochodu, to należy się cieszyć, tyle odliczy sobie co roku czy co miesiąc, co będzie nagrodą za sukces. Ta forma pomocy polega zatem na tym, że państwo pomaga przedsiębiorcy w sukcesie, nie zaś w realizacji pomysłu. Można jeszcze dodać, że z badań Ernst & Young wynika, że jedna złotówka odliczenia w podatku dochodowym wszystkich firm w specjalnych strefach przynosi 8 złotych przychodu do budżetu państwa w innych podatkach, głównie VAT i podatkach od osób zatrudnionych, ale też z akcyzy. Pomijane w tych badaniach były natomiast nakłady, które musiałoby ponieść państwo, gdyby wspierało niepracujących w inny sposób, np. szkolenia, MOPS. Jest to zatem efektywna i uzasadniona pomoc, zwłaszcza że tu nie są przekazywane pieniądze przedsiębiorcy, tylko oni sami generują ten mechanizm. To jest ingerencja w wolny rynek, jak zresztą także inne formy wsparcia. Gdyby ich zaniechać, należałoby zaniechać jakiegokolwiek innego dofinansowania, gdyż to zaburza gospodarkę. Każdy może skorzystać z różnego rodzaju form, a jeżeli nie korzysta, to jest to jego indywidualna decyzja czy też niedopatrzenie. W SSSE to przedsiębiorca sam wszystko deklaruje, nic nie jest mu narzucane, ani co ma robić, ani jak ma robić, ani kiedy się rozliczać, ani jak ma się rozliczać, ani ilu ludzi zatrudniać, ani jak się rozwijać i gdzie inwestować. Od niedawna, po ostatnich nowelizacjach, istnieją pewne obostrzenia związane z wejściem, szczególnie na nowe tereny, gdzie jest ono wyższe kapitałowo. W przypadku Podlasia to zaostrzenie może być źle oceniane, gdyż tutaj każdy milion jest naprawdę istotny i nie powinno się żądać, żeby od razu było wiele tych milionów. Z tego miliona może się pojawić coś dobrego. Takie wysokie kryteria wejścia mogą dotyczyć wielkich aglomeracji miejskich o większej liczbie inwestorów, na Podlasiu może to być natomiast czynnik ograniczający.

Zwrócono również uwagę na korzyści płynące ze wsparcia oferowanego przez inkubatory przedsiębiorczości. Ich główną zaletą jest to, że zakładając działalność w inkubatorze, można przetestować pomysł, nie trzeba od razu zakładać swojej działalności gospodarczej w urzędzie, nie wchodzi się na ZUS, tj. nie płaci się mniejszego ZUS-u, ale już po wyjściu z AIP ma się do niego prawo. Jeżeli działalność w inkubatorze się zamyka, nie ponosi się żadnych konsekwencji. Po wyjściu z AIP pojawiają się różnego rodzaju fundusze załączkowe, które pozwalają się rozwijać, wprowadzany jest mentoring, różnego rodzaju szkolenia, taka firma otaczana jest opieką prawną i księgową ze strony AIP. Te instrumenty są skuteczne, gdyż pozwalają wychodzić jednostkom na zewnątrz i funkcjonować.

W ciągu ostatnich 8 lat z podlaskiego AIP wyszło ponad 200 firm, które działają w dalszym ciągu na rynku. Aktualnie 75 firm działa w inkubatorze, z czego większość są to firmy branży IT. Głównym celem działania inkubatorów jest danie możliwości przetestowania własnego pomysłu, a co przedsiębiorca zrobi dalej, zależy już tylko od niego. Czas inkubacji jest natomiast przeciętny, najdłuższej firma funkcjonowała w AIP przez 5 lat.

„Cała sztuka polega na tym, żeby to (działania wspierające przedsiębiorczość) było zrównoważone”

„Sukces może być i w skupie złomu”

W dyskusji pojawiła się jednak niezgoda co do oceny B+R. Polegała ona na tym, że część panelistów uważała, że środki inwestowane w innowacje, badania i rozwój są dobrą inwestycją, gdyż jest to szukanie czegoś, co pchnie polską gospodarkę i świat do przodu, by nastąpił istotny rozwój cywilizacyjny. Natomiast część ekspertów opowiadała się za tym, że nawet prosta produkcja i sprzedaż pomoże podnieść pozycję konkurencyjną krajowych przedsiębiorstw na globalnym rynku, gdyż wiele korporacji to tak naprawdę proste, nieskomplikowane rozwiązania, a są one odpowiedzialne za znaczną część obrotu międzynarodowego.

Wszystkie postulaty gospodarki opartej na wiedzy nie są adekwatne do danego kraju. Jeżeli w Polsce absolwentów szkół wyższych przypadających na tysiąc mieszkańców w wieku do 30 lat jest więcej niż w Niemczech, a porównanie obu gospodarek pod względem innowacyjności jest dosyć oczywiste, to pojawia się pytanie, czy narzucane wskaźniki mają sens? Nie należy się bać tego, że Polska może być nazywana „montownią Europy”. Proste produkty, proste innowacje czy kopiowanie niektórych rozwiązań w sytuacji, w jakiej jest polska gospodarka, to bardzo naturalny proces.

Skuteczność powinno się mierzyć stopniem realizacji założonego celu i instrumenty wsparcia dostosowywać do etapu rozwoju przedsiębiorstw. Jeżeli chodzi np. o pomoc tym początkującym przedsiębiorcom, to na efekty, na ocenę skuteczności działań należy poczekać. Co więcej, każdy przedsiębiorca będzie inaczej oceniał to, czy wsparcie było efektywne i czy go satysfakcjonuje. Jeżeli realizatorzy wsparcia mają analizować skuteczność kształtowania postaw przedsiębiorczych, to należy poczekać na efekty tych drobnych etapów, którymi się dokładają do zmiany mentalności i do budowy już wśród najmłodszych zainteresowania techniką i rozbudzania ich kreatywności, gdyż efekty uwidocznią się dopiero po latach.

Dlatego też zastanawiająca jest rola, jaką odgrywa w rozwoju przedsiębiorczości edukacja, oraz jak powinien wyglądać system edukacji przedsiębiorczej, jaką rolę w tej edukacji powinny odgrywać IOB. Określono, że edukacja przedsiębiorcza zaczyna się już nawet nie w przedszkolach, ale w domu. Edukacja to nie znaczy szkoła, to przede wszystkim dom, rodzice, a później oczywiście pozostałe instytucje, w których człowiek uczestniczy. Natomiast w przypadku zorganizowanym, a nie indywidualnym, edukacja przedsiębiorcza powinna pojawiać się już od przedszkola, przez szkołę podstawową, gimnazjum itd. Przy czym nie powinno się ograniczać edukacji do nauki teorii czy praktyki gospodarczej. Są to w końcu cechy charakteru (np. odpowiedzialność, kreatywność, nieszablonowe myślenie) i umiejętności (np. praca indywidualna czy zespołowa).

Wiedza ciągle ulega dezaktualizacji i żeby nauczyć się zarówno o teorii przedsiębiorstw, jak i procedurach czy modelach funkcjonowania, należałoby codziennie swoją wiedzę uaktualniać. Lepszym podejściem wydaje się uczenie zaradności, tj. jeżeli uczeń czegoś nie wie, powinien wiedzieć, jak i gdzie szukać na ten temat informacji. Nie da się przecież nauczyć wszystkiego, a każda informacja potrzebna do założenia czy prowadzenia działalności jest w jakiś sposób na wyciągnięcie ręki. W młodym wieku trzeba uczyć postaw przedsiębiorczych, a nie zasad przedsiębiorczości, gdyż one dopiero później się wyklarują i będą potrzebne. Wiedza o tym, jaka forma, jaki podatek, gdzie zaznaczyć, można pozyskać nawet samemu, ważniejsze jest budowanie postaw i umiejętności. Jako przykład doskonałej metody nauczania przedsiębiorczości podano prowadzenie sklepiku szkolnego czy udzielanie się w harcerstwie, które jest lepszą lekcją podstaw i postaw przedsiębiorczych niż całe dzisiejsze teoretyczne zajęcia. Nauka przedsiębiorczości nie powinna być robiona, bo trzeba jej uczyć, ale w tym konkretnym przypadku musi być pasja.

To co jest wyniesione z domu jest bardzo ważne. Pracodawcy często mówią, jakich postaw oczekują od pracownika, dla nich ważne jest rozmawianie o tym i kreowanie odpowiednich postaw zgodnie z potrzebami – zarówno u siebie, jak i u potencjalnych pracowników. To nie są też wymyślone cechy: zwykła punktualność, odpowiedzialność, kreatywność.

Wiedza zdobyta w drodze edukacji jest specyficzna. Chociażby firmy projektujące – w szkole uczeń uczy się na jednym programie, a gdy pójdzie do pracy i tak zdecydowanie bardziej prawdopodobne jest to, że trafi tam na inny program, niż był w szkole i będzie musiał się uczyć drugi raz. A wymieniane w badaniach cechy charakteru są zawsze aktualne i uniwersalne. Duża jest zatem rola edukowania nie tylko samych uczniów, ale i rodziców. To rodzice muszą zobaczyć, jak wyglądają dzisiejsze zakłady pracy, żeby chcieć wysłać dziecko do zawodówki z danej specjal-

ności czy danej branży. Rodzice często wywodzą się z jakiegoś zakładu, pracowali tam, to myślą, że dzisiejszy zakład tak samo wygląda, a tak nie jest, ponieważ warunki pracy są zupełnie inne.

Instytucje otoczenia biznesu muszą włączać się w edukację w sposób zorganizowany, otwierać się, pomagać. Jedną z takich akcji może być pokazywanie zakładów i uczniom, i rodzicom, ale również nauczycielom. Takie spotkania najłatwiej jest zorganizować w weekend, kiedy nauczyciele nie pracują, chociaż to oni zwykle nie przychodzą na takie spotkania. Może się okazać, że wielu doradców zawodowych albo nauczycieli zawodu nie było od 5 czy 10 lat w żadnym przedsiębiorstwie, nawet związanym z branżą, o której uczą, a nadal w tym zakresie doradzają.

Trzeba oddziaływać nie tylko na dzieci i młodzież, ale też na wszystko to, co ich otacza, co otacza dzieci, rodziców, urzędników, polityków, samorządowców. Bez przedsiębiorczości w tych grupach nie osiągnie się sukcesu, dlatego że to oni zarządzają różnymi fragmentami życia społecznego. Media też powinny pełnić swoją rolę i zamiast przedstawiania negatywnego obrazu przedsiębiorców, powinny zwrócić uwagę na pozytywne aspekty ich działalności. To jest straszna rzecz, którą się robi ludziom, pokazując jedynie negatywne aspekty przedsiębiorczości. Powinna być promowana racjonalność, odpowiedzialność. Media nie powinny wyszukiwać sobie ofiar i afer do kreowania negatywnych wizerunków, w końcu stanowią one zdecydowaną mniejszość. Gospodarka – jak funkcjonuje, jakie znaczenie mają przedsiębiorcy i czym właściwie jest przedsiębiorczość – jest wspólnym dobrem i to powinno być pokazywane społeczeństwu.

*„Przedsiębiorczość to jest subiektywna zdolność
postrzegania obiektywnych okazji.”*

Uczenie przedsiębiorczości różnych grup wiekowych odbiorców czasami nie powinno się opierać na definicjach. Powinno się uczyć zupełnie czego innego, tak, żeby nie przytłoczyć uczniów ogromem teorii. Powinniśmy ich uczyć w różny sposób, w zabawie, w nauce. Kreatywność to jest racjonalność, gospodarność, uporządkowanie, odpowiedzialność, pasje. Biznes stworzony z pasji to najlepszy biznes. Powinna być większa koncentracja w nauce przedsiębiorczości i pokazywaniu modeli small biznes, na prostych rozwiązaniach biznesowych, gdzie jest jakaś mała działalność. Podatki, rejestracje, nie jest to wcale potrzebne. Lepiej ćwiczyć, jak zrobić biznes, problemowo bardziej, a nie teoretycznie, żeby pobudzić kreatywność i błysk przedsiębiorczości. Niekoniecznie ten student musi zostać przedsiębiorcą, może pracować gdzie indziej, ale ziarno zostałooby zasiane.

Podsumowując, specjaliści określili, że przedsiębiorczość można wręcz ukryć w nazwie i nauce, żeby tym nie przstraszyć, nie zamęczyć, nie zniechęcić. Teorię też można ukryć, gdyż w dużej mierze uważana jest przez tą grupę za niepotrzebną. Natomiast poprzez różnego rodzaju działania można rozwijać pewne cechy przedsiębiorcze. Co ciekawe, dzieci się dosyć mocno angażują, gdy są realizowane jakieś projekty, natomiast szkoły instytucjonalnie niekoniecznie. Im wyżej, tym bardziej skostniałe struktury.

W edukacji przedsiębiorczej i współpracy instytucji w tym zakresie należy łączyć system promocji z jak największą ilością praktyki. Należy podejmować wspólne przedsięwzięcia, jakiegokolwiek elementy, które będą przybliżały młodzież do realizacji własnych pomysłów. Media niewłaściwie upowszechniają mit, że najważniejszy jest pomysł, jakaś przełomowa technologia i później już jakoś pójdzie. Pomysł nie musi być jednak przełomowy, ale taki, którego realizacja przyniesie spełnienie pomysłodawcy. Za sukces często odpowiadają bardzo przyziemne rzeczy: odpowiednia sprzedaż, marketing, dobry produkt, ale też dużo mrowczej, technicznej pracy, o której później w mediach się nie mówi, a powinno się takie rzeczy ludziom uświadomić.

„Nauka musi wynikać z praktyki, bo tak naprawdę najszybciej się uczymy, kiedy coś robimy (...).”

Symulacje, gry na poziomie całej klasy, gdzie każdy pracuje nad jakimś elementem gry rynkowej, kontakt z praktyką biznesową, parę słów o swoim doświadczeniu, to jest to, czego brakuje w systemie. A w mediach, szczególnie w serialach prezentuje się złe postawy przedsiębiorcze. Tam wszyscy od razu są piękni, bogaci, mają dwupoziomowe mieszkania i jeżdżą dobrymi samochodami, bardzo rzadko pokazuje się stojącą za tym wszystkim ciężką pracę.

Co ciekawe, z doświadczeń ekspertów wynika, że zainteresowanie spotkaniami z wysokiej rangi specjalistami z wybranej dziedziny zawsze jest ogromne, natomiast spotkania z ministrami czy posłami nie cieszą się powodzeniem. To świadczy tylko o tym, że wiedza osób bezpośrednio zaangażowanych w prowadzenie własnej działalności gospodarczej lub zajmujących się specjalistyczną branżą czy działalnością jest cenniejsza. Uczestnicy niektórych spotkań wielokrotnie pytają o możliwość zorganizowania kolejnych tego typu imprez.

Edukacja przedsiębiorcza powinna trwać od przedszkola do studiów wyższych włącznie, a instytucje otoczenia biznesu powinny uzupełniać te luki, niedobory w wiedzy, w kompetencjach, w postawach, które nie zostały zagospodarowane w systemie edukacji. Co więcej, na każdym etapie instytucje wspierające powinny

się angażować i przypominać również osobom starszym, żeby kształciły to w swoich dzieciach.

Nie chodzi o oddzielne przedmioty, bloki tematyczne. Elementy kształtowania postaw przedsiębiorczych powinny być wplecione w każdy przedmiot kształcony na każdym poziomie edukacji. Postawę przedsiębiorczą studentów należy kształtować tak, aby można było zwiększyć udział przedsiębiorców w tej grupie. Zaproponowano w tym celu studia podyplomowe z praktykami z przedsiębiorstw oraz instytucji otoczenia biznesu. Ciekawym pomysłem jest również wprowadzenie przedmiotu o nazwie „inkubatory przedsiębiorczości”, w którym na początku przez dwa miesiące uczono by teorii, w zależności od potrzeb uczniów, np. jak stworzyć sklep internetowy. Byłaby to nauka od podstaw – co będzie potrzebne, jak sobie z tym poradzić. Kolejne dwa miesiące byłyby próbą wprowadzenia tego pomysłu w życie, żeby można było zobaczyć, jak to wygląda w praktyce.

5.5.

Piąty panel – naukowcy badający zagadnienia związane z przedsiębiorczością

Ze względu na interdyscyplinarny wymiar przedsiębiorczości, na piąte spotkanie zostali zaproszeni naukowcy z różnych dziedzin nauki, ale badający przedsiębiorczość. Pierwszą poruszaną kwestią było to, jakie metody badawcze są stosowane w danej dyscyplinie nauki w kontekście badania przedsiębiorczości. W rozumieniu przedsiębiorczości jako subdyscypliny w naukach o zarządzaniu, czyli według przyporządkowania ministerialnego, w analizach wykorzystuje się takie same narzędzia badawcze, jakie są przystosowane do nauk o zarządzaniu. Ogólne trendy międzynarodowe idą w tym kierunku, że bada się przedsiębiorczość, przede wszystkim ukierunkowaną przy wykorzystaniu metod jakościowych. Takie są trendy większościowe z ostatnich 10 lat, na drugim miejscu są metody mieszane, czyli wykorzystujące zarówno metody jakościowe, jak i ilościowe. Natomiast odchodzi się już przy badaniu interdyscyplinarności przedsiębiorczości od wykorzystywania tylko i wyłącznie metod ilościowych (i coraz mniej artykułów tworzy się w oparciu o takie metody). Trendy te są niestety odmienne na rynku krajowym. W Polsce większa liczba badań dotyczących przedsiębiorczości skupia się przede wszystkim na wykorzystaniu metod ilościowych, na drugim miejscu są metody mieszane, natomiast metody jakościowe mają charakter trzeciorzędny. Nie oznacza to jednak, że polski trend nie jest odpowiedni, natomiast zauważalne jest już, że badania są bliżej trendów międzynarodowych. Niemniej jednak widoczne jest, że badania

jakościowe niejako uzupełniają badania ilościowe. Wydaje się jednak, że kolejne lata badań w zakresie przedsiębiorczości pokażą, że to rozwijające się badania jakościowe są przyszłością badań nad przedsiębiorczością.

Mniejsza popularność badań jakościowy w Polsce może być spowodowana tym, że są one znacznie droższe i trudniejsze w realizacji. Główną barierą jest zatem finansowanie badań, ale też bardzo trudno jest zidentyfikować próbę, którą chciałoby się przeanalizować w kontekście przedsiębiorczości, ponieważ istnieje wiele jej odmian i zachowanie reprezentatywności rodzi trudności. Gdyby były pewne dane statystyczne, gdyby było raportowanie w tym obszarze, wtedy można by było dużo łatwiej podejść do badań jakościowych czy też ilościowych. Pojawia się zatem problem: trudno jest bowiem poszukiwać tych danych u źródła. Taka struktura badań w Polsce jest zgodna z chronologią pojawiania się nowego zjawiska w badaniach, tj. w pierwszej kolejności pojawiają się badania ilościowe, które są najprostsze, a dopiero później pojawiają się badania jakościowe.

Z punktu widzenia socjologii bycie przedsiębiorcą to przyjęcie na siebie pewnej roli społecznej, więc siłą rzeczy nasuwa się naturalne pytanie, jakimi cechami charakterystycznymi ma się wykazać osoba, która decyduje się na taki typ kariery życiowej, sposobu kształtowania swojego losu. Z drugiej strony, jakie są uwarunkowania tego rodzaju wyborów życiowych, jakie są kryteria rekrutacji, bariery, konsekwencje niepowodzeń. W badaniach z zakresu socjologii jest problem, że pojęcie przedsiębiorczości jeśli już się pojawia, to w kontekście gospodarowania. Chodzi zatem o szerokie rozumienie działalności gospodarczej. To powoduje, że takie same parametry opisu sytuacji, działania jednostek i całej grupy firm, określa podstawowa siatka kategoryjna w teorii ekonomii. Pojawia się rynek, zysk, kredyt i w życiu takie usytuowanie problemu również powoduje, że jest on traktowany w kategorii indywidualnej w obszarze psychologii. Dużo ciekawych rzeczy ma współcześnie do powiedzenia psychologia ekonomiczna czy ekonomia behawioralna. Jednakże w rzeczywistości takim fundamentalnym poziomem zainteresowania jest ten pojedynczy aktor, który podejmuje decyzje. Pojawia się konflikt z innymi naukami i pytanie, co ciekawego o tego typu sytuacji może powiedzieć socjologia, skoro już ekonomia i zarządzanie dużo zaobserwowały. W socjologii problematyka przedsiębiorczości pojawia się w trzech aspektach. Po pierwsze, jako subdyscyplina, coś takiego, jak w socjologii organizacji. Oczywiście firma jest jakimś szczególnym przypadkiem organizacji, ale już inne organizacje nie są firmami, jakąś formą organizacji jest nawet rodzina, więc teraz jakby wyglądała kategoria przedsiębiorczości w tych innych typach organizacji. W takiej sytuacji robi się bardzo ciekawie, należy doprecyzować, co ma się na myśli, mówiąc o przedsiębiorczości. I druga sfera,

w której się socjologowie przedsiębiorczością szczególnie zajmują, to sfera tak zwanej socjologii pracy. Oczywiście socjologia pracy może zajmować się nie tylko pracownikami najemnymi, ale również ludźmi, którzy zarządzają, są biznesmenami. Tu się rozważa klasyczne problemy: kariera, motywacja do kariery, bariery kariery, kobiety, mężczyźni, rodzina, reprodukcja. Okazuje się, że perspektywa bycia przedsiębiorczym albo człowiekiem, który robi karierę, nie jest dla każdego. Czasami ludzie marzą o tym, żeby pracować przez 8 godzin, dostać stałą pensję i mieć wolne, niczym się nie interesować po godzinach pracy. Gdyby wszyscy chcieli być kapitalistami, dopiero mielibyśmy anarchię społeczną.

Drugi obszar dotyczy władzy. Patrząc na firmę czy organizację, przedsiębiorca (jeśli nie jest to przedsiębiorca firmy jednoosobowej) ma do czynienia w istocie rzeczy z bardzo ciekawym zjawiskiem – dyspozycją władzy: kto podejmuje decyzje, kto egzekwuje decyzje, kto karze, kto nagradza. Jeżeli to jest firma prywatna, przedsiębiorca jest ostateczną instancją, która decyduje o tym, co robimy, gdzie robimy, kto i co robi, kogo się zwolni, kogo przyjmie do pracy. Przedsiębiorca w kontekście organizacyjnym to jest po prostu przywódca. Nie wszyscy ludzie jednak nadają się do tego, żeby spełniać funkcję przywódcy. Każdy może sobie myśleć, że mógłby być świetnym dyrektorem, ale gdy przyjdzie co do czego, pojawia się niezdecydowanie, stres, odpowiedzialność, konflikty międzyludzkie, pojawiają się patologie, a należy pamiętać, że nie wszyscy są równie zmotywowani do tego, żeby dążyć do realizacji postawionych sobie celów. O problemy w prowadzeniu własnej działalności nie jest trudno, należy koordynować pracę swoją i innych – komuś się to podoba, innemu nie. Dochodzi problematyka na przykład satysfakcji z pracy, z wykonywanej roli, sprawiedliwości w wynagradzaniu. Bycie szefem, bycie przedsiębiorcą w takim kontekście, to jest przedmiot socjologii, pod nazwą socjologii przywództwa. Podejmuje się tu problem władzy jako taki, być może najbardziej elementarne formy organizacyjne, jak firma, przedsiębiorca, to jest najniższy szczebel tego, gdzie się ten fenomen władzy ujawnia, we wszystkich kontekstach.

I trzecia perspektywa, którą zajmuje się socjologia, to problematyka przedsiębiorczości. Przyjęcie tej roli, odniesienie sukcesu w tej roli, jest widziane w perspektywie mobilności społecznej, jako możliwości zdobycia, osiągnięcia wyższego standardu życia, w końcu marne byłyby perspektywy, gdyby przedsiębiorcy żyli gorzej niż ci, którzy nie są przedsiębiorcami, skoro coś inwestują, czasami dużo inwestują, z uwagi na stres, ryzyko, a im większe ryzyko, im większy stres, muszą mieć z tego powodu większą gratyfikację. Niewątpliwie przedsiębiorcy odnoszący sukces stają się jednym z bardzo ważnych kanałów mobilności społecznej, przedsiębiorcy w jakimś sensie tworzą elity lokalne. Istnieją oczywiście elity przedsiębiorców poli-

tycznych czy nawet jakieś struktury mafijne, to są ludzie, którzy mają jakieś wyjątkowe zdolności przedsiębiorcze, które zostały moralnie źle ukierunkowane, ale nikt im nie odmówi głowy do interesów. W socjologii pojawia się kategoria przedsiębiorczości i ona się nie redukuje tylko i wyłącznie do kategorii działalności gospodarczej, chociaż pewne kategorie z innych dziedzin można zapożyczać. W tym kontekście pojawia się kilka metod badania przedsiębiorczości uzależnionych od tego, jaki konkretny problem z przedsiębiorczością weźmie się pod uwagę. Ankiety to są standardowe metody pozyskiwania informacji, ze wszystkimi problemami, ponieważ bardzo często jest to informacja newralgiczna, strategiczna. Nie każdy chce ujawniać, jakie ma układy, czy albo skąd czerpie wiedzę. Dlatego też metoda ankietowa ma swoje ograniczenia.

Drugą metodą, którą się stosuje, to obserwacja naturalna, szczególnie tam, gdzie jest problematyka przywództwa. Nie ma lepszego sposobu niż pójście do firmy i obserwowanie, jak kierownik kieruje, jak wydaje dyspozycje. W tych przypadkach ankiet czy wywiad nie sprawdzą się, gdyż pracownicy nie chcą mówić źle o swoim kierowniku, ankiet też nie ma sensu robić, bo to są małe zespoły ludzkie, więc łatwo zidentyfikować. Kiedy natomiast pyta się dyrektorów czy kierowników, sprzedają niestety ideologię – są dobrzy, sprawni, racjonalni. W obserwacji natomiast wychodzi to, o czym się nie mówi: słoma z butów wychodzi, ambicje jakieś niezdrowe. Jednak i obserwacje mają swoje ograniczenia, trzeba wejść do zespołu, który musi badacza zaakceptować, trzeba stać się elementem otoczenia, jak szafa, której po pewnym czasie już się nie widzi, gdyż póki się widzi, to każdy zaczyna odgrywać inne role, pracownicy mają wyobrażenia jacy chcielibyśmy być, a w kontekście zachowań również społecznych ten nacisk normatywny jest bardzo silny. Inną metodą, którą się bada szczególnie, gdy chodzi o presję kapitału społecznego, to jest obserwacja relacji sieciowych. Od zarania ludzkości ludzie tworzą układy, zagrażają koalicji. Często nie było to widoczne przez podziały statusowe – chłop ze szlachcicem żadnych interesów nie załatwiał – ale dzisiaj, gdyby ktoś z zewnątrz popatrzył i miałby powiedzieć, z jakiej grupy zawodowej jest ta grupa i o czym dyskutuje, miałby poważny problem, ponieważ nie mamy jakiś szczególnych cech, tych relacji nie widać. Dzięki elektronizacji życia społecznego we wszystkich wymiarach, od prostych czynności, poprzez odbieranie komunikatów i wysyłania czegokolwiek, zostawiamy po sobie ogromne ilości śladów, czego nie można było wcześniej zarejestrować i to jest podstawą analizy sieciowej, gdzie, kogo identyfikujemy – gwiazdy socjometryczne. Są też badania fazy eksperymentalnej. Ostatnio wypracowano taką grupę metod, w których stwarzamy sytuację podejmowania decyzji, gdzie za pomocą modeli doprowadza się do różnych sytuacji konfliktowych, różnych wyborów

i dzięki obserwacjom na przykład spójności zachowań, można wysnuć, jakie ludzie mają kryteria wartości, kryteria oceniania sytuacji, w której się znajdują i to jest fundamentalne. Jest to swego rodzaju metodologia do badania sfery podejmowania decyzji, konsekwencji, racjonalności, planowania na przyszłość. Jeszcze kiedyś ludzie wierzyli, że np. za podjęciem decyzji przez rzut monety, za losowym wypadkiem odzywa się jakaś siła niebieska. Dzisiaj już wiadomo, że to jest jedna z dostępnych technologii wyjścia z sytuacji bez wyjścia, ale metoda quazi-eksperymentalna, analiza *cold joint* i inne, jest już bardzo powszechnie stosowana w badaniu zachowań m.in. konsumenckich, ale też można ją stosować do badania wszelkich aspektów podejmowania decyzji i stojących za tym charakterystyk jednostek, takich jak skłonność do podejmowania ryzyka.

W ekonomii podejście do metod badawczych wygląda podobnie, ponieważ jest to ta sama grupa nauk, z tym że metody badawcze, które są stosowane w tej dyscyplinie nauki w kontekście badania przedsiębiorczości, oczywiście zależą od tego, jaki zostanie postawiony cel badania, jak zostanie zdefiniowana przedsiębiorczość, czy będzie to analiza przedsiębiorczości jako cech czy jako zjawiska gospodarczego. Ogólnie można powiedzieć, że badania dzielone są na trzy grupy: badania pełne, niepełne i szacunki. W przypadku badań pełnych, czyli obejmujących wszystkie jednostki statystyczne, wykorzystuje się wszystkie możliwe jednostki zbiorowości statystycznej. Są to badania, które są z punktu widzenia statystycznego, najlepsze ze względu na to, że pokazują cały obraz danego zjawiska ilościowo, wykorzystują statystykę publiczną, czyli dobre źródła informacji, bądź jakieś rejestry czy sprawozdawczość. Drugi element to badania niepełne, które są m.in. badaniami ankietowymi, jakościowymi badaniami czy badaniami typu *case study*, wywiadami itd., i są to coraz bardziej popularne badania. Z punktu widzenia badań ekonomicznych są to korzystne metody. Trzecie są natomiast szacunki statystyczne, czyli szacowanie o wartościach i własnościach jednej zbiorowości na podstawie innej zbiorowości, która jest bezpośrednio z nią związana. W przypadku przedsiębiorczości mówimy o tym, że dany region na przykład cechuje się przedsiębiorczością, patrząc na wskaźnik przedsiębiorczości, czy czytelnictwo analizujemy na podstawie liczby przeczytanych książek, badamy, ile czasu poświęcamy na czytanie książek, czyli szacujemy pewne elementy. Z punktu widzenia tych trzech badań w ostatnim okresie najbardziej popularne jest to drugie, czyli badanie niepełne. Wcześniej wspomniano o badaniach mieszanych, ilościowych i jakościowych, do czego można odnieść wypowiedź Galileusza z przełomu XVI/XVII wieku: „mierźcie to, co mierzalne, a niemierzalne uczynicie mierzalnym” – badania, które były ilościowe albo jakościowe, próbowano zamieniać na ilościowe. Jeżeli chodzi o metody badawcze,

czyli m.in. metody ankietowe czy inne metody, można je tak ułożyć, żeby zastosować różne, bardziej zaawansowane narzędzia statystycznie. Można zatem na przykład tworzyć rankingi na podstawie metod taksonomicznych czy grupować w jakiś sposób pewne obiekty, tworzyć modele na podstawie badań i ankietowych, i statystyki publicznej. Jeżeli chodzi o samą dyscyplinę ekonomii, to istnieją metody, które są stosowane różnie. W chwili obecnej odchodzi się już od takiej klasycznej czy też neoklasycznej metody, przy której zwracano uwagę na racjonalność postępowania. Patrzy się raczej na ekonomię behawioralną, ekonomię eksperymentalną, tak jak socjologię eksperymentalną. Zatem robione są różne badania, stosowane różne metody badawcze i narzędzia. Wydaje się, że mieszane badania mają największą przyszłość, czyli połączenie badań jakościowych i ilościowych, ilościowe bowiem pokazują pewne obiektywne informacje, natomiast bez dodatkowych, czasami mogłoby się wydawać już nieracjonalnych informacji, badacz nie jest często w stanie idealnie opisać swoich wyników badań. W badaniach w obrębie ekonomii, jeżeli chodzi o interdyscyplinarność podejścia, coraz więcej zwraca się uwagi na inne aspekty, z innych dziedzin, np. różnice kulturowe, uwarunkowania historyczne, dlatego też badania interdyscyplinarne są przyszłościowe i są bardzo ważne z punktu widzenia formułowania wniosków.

Naukowcy wielokrotnie spotkali się z interdyscyplinarnymi badaniami w zakresie przedsiębiorczości, co więcej, wydaje się również, że obecnie trudno jest znaleźć badania, które by dotyczyły tylko jednej dyscypliny nauki, zwłaszcza w kontekście dyskusji o przedsiębiorczości. Zapewne wszystkie badania, jakie trafiają do szerszego grona i które się analizuje, są bądź multidyscyplinarne, bądź interdyscyplinarne, i nie powinno się podchodzić do nich negatywnie. Takie interdyscyplinarne ujęcia tematów badawczych wnoszą bowiem bardzo świeże i często zaskakujące wnioski do świata nauki. Interdyscyplinarność to nieodłączna cecha badań. Zachowana przy tym zostaje struktura poszczególnych dyscyplin naukowych. Zawsze w tej strukturze można ustalić, który element badania jest bardziej z danej dziedziny, da się wyizolować, który czynnik wywiera najsilniejszy wpływ. Da się określić rodzaj dominanty – dyscyplinę nauki, która jest najbardziej reprezentatywna. Każda nauka ma swoje specyficzne spojrzenie na różne problemy i dobiera do tego swoje specyficzne metody. W wybranych naukach, obok tych wspólnych metod badawczych, zachodzi potrzeba zastosowania i takich, które na zjawiska patrzą zupełnie inaczej i których w innej nauce się nie stosuje.

W kwestii interdyscyplinarności można dodać jeszcze to, że wyobrażenie o takim badaniu – zbiorą się specjaliści z różnych obszarów nauk i coś razem badają – jest z reguły błędne. Powód dotyczy przywództwa. W każdym przedsięwzięciu

zbiorowym musi być lider, musi być jakaś teoria bazowa. Gdyby za taką bazową teorię przyjąć te z obszaru ekonomii, która dostarczyłaby narzędzi, to są tego konsekwencje. I gdyby do współpracy dołączyć socjologa i psychologa, to okazuje się, że analizując osiągnięcia przedsiębiorcy w gospodarce (jest albo sukces, albo porażka itd.) to ci naukowcy zwróciliby uwagę na inne aspekty. Co więcej, jak jest sukces, to wszyscy ci, którzy braliby udział w tym badaniu prawdopodobnie sądziliby, że ten sukces jest konsekwencją ich własnych działań, nikt nie wskazałby na przypadek, gdyż jest to coś czego nie można podnieść do rangi zasługi. Pojawia się zatem skrzywienie poznawcze w badaniu ludzi, przedsiębiorców, sukcesów, gdyż kiedy jest sukces, to jest to sukces danej osoby, a kiedy porażka, to nikt nie chce wziąć za nią odpowiedzialności. W dyskusji pojawił się również dodatkowy wniosek, że dobrą strategią dotarcia do prawdy mogłoby być zdobywanie informacji od tych, co ponieśli klęskę, a następnie przekształcanie tego w wiedzę. Jednak obszar ten jest o wiele trudniejszy do zbadania. Jeśli jest mowa o przedsiębiorczości, w sensie gospodarczym, ekonomicznym, to ekonomia czy zarządzanie dostarcza bazowych kategorii, a wszystkie inne dyscypliny muszą wpleść się w ten język narracji.

W pedagogice wiele aspektów też się będzie powtarzało, nauki pedagogiczne współpracują z socjologią. Główne zagadnienia, które są badane w pedagogice, jeśli chodzi o przedsiębiorczość, to po pierwsze, diagnoza postaw przedsiębiorczych dzieci i młodzieży szkolnej oraz młodzieży akademickiej. Tutaj metody to głównie: badania ankietowe, kwestionariusze, w kontekście tego, jaka jest przedsiębiorczość, jakie postawy wykazuje młodzież i dzieci. Następnie diagnoza mobilności, orientacji karier zawodowych młodzieży, ocena wsparcia zachowań i postaw przedsiębiorczych ze strony szkół i nauczycieli i edukacja do przedsiębiorczości. W tej grupie zagadnień pedagogika zajmuje się tworzeniem programów edukacyjnych w zakresie tego, jak nauczyć przedsiębiorczości, jak wzmocniać postawy przedsiębiorcze u dzieci i młodzieży. W pedagogice główne metody to badania ankietowe, ale pojawiały się też badania z wykorzystaniem wywiadów, indywidualnych bądź fokusowych, analizy dokumentów. Pedagodzy lubują się w analizowaniu treści różnych rozporządzeń, ram kwalifikacji i innych różnych programów szkolnych, żeby zobaczyć, czy przedsiębiorczość w tych dokumentach została zapisana. Zasada jest taka, że jeśli coś jest w dokumencie, to znaczy, że trzeba to kształtować – jest to więc informacja dla nauczyciela o konieczności rozwijania w uczniach przedsiębiorczości. Są też takie metody, jak próba eksperymentalna, co w pedagogice nazywane jest szacowaniem skuteczności określonych rozwiązań edukacyjnych. Jeżeli chodzi o nauczanie przedsiębiorczości, pedagodzy mówią, że są to próby eksperymentalne

i studia przypadków, opisy konkretnych instytucji i szkół, które przedsiębiorczość rozwijały i jak to oddziałuje później na kariery absolwentów tych szkół.

Zwrócono również uwagę na dwa poziomy myślenia o przedsiębiorczości. Poziom normatywny, gdzie jest obraz idealnego przedsiębiorstwa (zapisany w dokumentach lub nie, czy jest on elementem kultury, tradycji itd.), a z drugiej strony jest rzeczywistość, która nie zawsze pasuje do tych obrazów normatywnych, nie musi to być zaraz patologia, ale dane przedsiębiorstwo jest za małe lub za duże itd. Analizując różne dyscypliny, ekonomia ma bardzo dobrze ustabilizowany obraz normatywny, szczególnie ekonomia oparta na rynku i decyzji. Pedagogika, ogólnie rzecz biorąc, ma przykład dobrego człowieka, obywatela, który nie bije, nie pije, ma bardzo humorystyczny obraz. Natomiast socjologia jest cyniczna, żadne obrazy normatywne w tej nauce nikogo nie interesują. Wynika z tego, że w interdyscyplinarności ujawnią się wszystkie różnice. Okazuje się przy tym, że nie są to różnice metodologiczne, tylko różnice wynikające z ideologii dyscyplin, przy czym każda z tych ideologii ma swoją wartość.

Problem pojawia się wtedy, kiedy w dokumencie są zapisy o tym, że przedsiębiorczość jest kreowana, ale tego nie widać. Na początku jest urzędnik, który mówi, że trzeba włączyć do programu kształcenia przedsiębiorczość, treści związane z przedsiębiorczością, jest ogólne rozporządzenie, nauczyciele dostają informację, że mają przedsiębiorczości uczyć, a jak to potem wszystko będzie wyglądało, to w dużej mierze kwestia interpretacji nauczyciela. Okazuje się później, że w stosowanych w nauczaniu przedsiębiorczości metodach brakuje aktywizacji uczniów i znaczna część nauczycieli w ogóle nie jest przygotowana do edukacji w tym zakresie lub wykonuje standard, czyli uczy bardzo podstawowej mikroekonomii, tego, co im się kojarzy z przedsiębiorczością.

Podstawa programowa okazuje się dziwna i w rzeczywistości nie o to chodzi w kształceniu przedsiębiorczości. Dodatkowo, jest to przedmiot traktowany zawsze po macoszemu, jedynie godzina tygodniowo, która jest dodawana nauczycielom specjalizującym się w innych obszarach, zatem przedsiębiorczość jest realizowana gdzieś po drodze. W rzeczywistości programowej, na każdym etapie kształcenia, są zagadnienia związane z rozwijaniem postawy przedsiębiorczej ucznia, tylko jeżeli nauczyciel edukacji wczesnoszkolnej ma tę podstawę programową, to musi dobrze rozumieć, czym jest przedsiębiorczość, żeby rzeczywiście nie straszyć dziecka bezrobociem, tylko w odpowiedni sposób wprowadzić zagadnienie. Zamiast tego najczęściej w klasach I-III w podręcznikach jest liczenie pieniędzy i wrzucanie ich do skarbonki oraz pytanie, ile Jaś zaoszczędzi przez 2 miesiące wrzucania po złotówce do skarbonki. Realizując takie zadania, nauczyciel się cieszy, że zostały zrealizowa-

ne zajęcia z przedsiębiorczości i że jego uczeń już wyraża postawę przedsiębiorczą, gdyż potrafi zaoszczędzić. A przecież nie o to chodzi.

Nauczyciele akademicki mogą stosować podczas swoich zajęć metody, które docelowo mogłyby wzmacniać postawy przedsiębiorcze wśród młodzieży. Każdy przedmiot daje szansę do rozwoju przedsiębiorczości u młodzieży, ponieważ jeśli stosowane są metody projektów, metody samodzielnego dochodzenia do wiedzy, metody problemowe, to wszystko w konsekwencji będzie rzutowało na przedsiębiorczość. Jeżeli student przygotowuje koncepcję, to musi umieć postawić problem, konieczna jest umiejętność formułowania problemów, zbierania danych, rozwiązywania ich, planowania działania. To wszystko sprzyja w przyszłości kształtowaniu działań przedsiębiorczych. Każdy prowadzący zajęcia aktywnie jest w stanie pobudzać przedsiębiorczość u studentów, tylko jest to kwestia podejścia.

Mogłoby się wydawać, że studentom nie chce się pracować na zajęciach, ale tu zdania ekspertów były podzielone i część osób opowiedziała się za tym, że to prowadzący zajęcia nie zawsze przykładają się do swojej pracy. Przytoczono również przykład przeprowadzonej przez jednego z ekspertów dyskusji ze studentami, kiedy to zapytano studentów, co chcieliby zmienić w podejściu nauczycieli, żeby lepiej przygotowywać ich do wykonywania zawodu. Osoby te nie chciały zmieniać wszystkiego, chciały jedynie, żeby uczono ich, jak omawiane teorie przełożyć na praktykę, żeby na ćwiczeniach było coś bardziej praktycznego, przydatnego, co mogłyby w przyszłości zastosować w praktyce. Wbrew pozorom studenci chcą tych teorii. Narzekają, że teorie są nudne, ale chcą się ich uczyć, żeby w przyszłości móc przełożyć je na działanie, tylko rzadko się ich uczyć, jak to zrobić.

Z dotychczasowych doświadczeń naukowców wynika, że różne jest podejście do edukacji przedsiębiorczej na świecie i że w niektórych przypadkach sposoby nauczania oparte w większości na teorii są tak samo popularne w zagranicznych ośrodkach. Istnieją jednak ośrodki, w których podejście jest zupełnie inne. Na jednych z zajęć z przedsiębiorczości w zagranicznym ośrodku zaobserwowano, że przedsiębiorczość była wykładana jako swego rodzaju *show*. Profesor, który tym się zajmował, jest specjalistą od badań z zakresu przedsiębiorczości, również na arenie międzynarodowej, działa aktywnie w różnych firmach międzynarodowych badających aspekty przedsiębiorczości. On interesuje się, bada, uczestniczy i pokazuje przedsiębiorczość tylko przez pryzmat praktyki. Profesor mówi, czym się zajmował, gdzie uczestniczył zawodowo, ile firm otworzył, gdzie był doradcą i rzeczywiście jego dorobek jest imponujący. W tym obszarze stanowi autorytet i ludzie chętnie się do niego zgłaszają. Widać więc, że w praktyce nauczania zdarza się inny kierunek nauczania przedsiębiorczości niż w Polsce. W niektórych stanach (USA)

jest inny system edukacji przedsiębiorczej, ale tam łatwiej jest przedsiębiorczość kształtować ze względu na już funkcjonujące otoczenie okołobiznesowe związane z preprzesiębiorczością (które w Polsce dopiero kiełkuje), czyli inkubatory, parki technologiczne. Tam uczelnia świadczy usługi doradczo-wspierające studentów także po zakończeniu edukacji. W Polsce zmierzamy w tym samym kierunku, chociaż znacznie wolniej. W USA stale prowadzone są badania, wciąż badani są ci sami studenci, później są oni monitorowani, zwłaszcza ci, którzy otworzyli własną działalność, żeby móc wyciągać wnioski i doskonalić system kształcenia. Sylabusy są tak przygotowywane i uaktualniane, aby spełniały wymogi i oczekiwania kształtowania umiejętności u potencjalnego przedsiębiorcy, który zagwarantuje mu sukces, tj. jego firma utrzyma się na rynku. Ważne są zatem działania skierowane na to, jak wykształcić potencjalnych przedsiębiorców, żeby ich sukces w pewnej mierze przyspieszyć. Naukowcy w Polsce również starają się badać, jakie cechy są związane z sukcesem w założeniu i prowadzeniu własnej działalności gospodarczej. Bada się również, czego nauczać studentów, potencjalnych przedsiębiorców i jakie umiejętności w nich pobudzać, żeby nabyli istotne cechy czy też w jakiś sposób je w sobie wykreowali.

W procesie dydaktycznym warto wykorzystywać takie metody kształtowania przedsiębiorczości, które przyniosą jakiś efekt. Nieodłącznie jest z tym związane wspomniane już ciągle monitorowanie studentów, którzy studiują i którzy później wchodzi w rynek. Takie badania były prowadzone przez jednego z ekspertów, który określił je jako bardzo trudne, gdyż o ile łatwo jest zbadać studentów będących na studiach, o tyle trudno jest dotrzeć do nich później, za jakiś czas i zapytać, czy im się udało działalność otworzyć. Mimo trudności, istotny jest pełny monitoring i monitoring interdyscyplinarny, gdyż przedsiębiorczość nie można włożyć w żadne ramy.

W procesie uczenia studentów aktywności, zaradności, asertywności, tego, że każdy jest twórcą swojego losu, obszarem, gdzie tego typu umiejętności można wykształcić, rozwinać, jest praca w kołach naukowych. Jest to kilka-kilkanaście osób, które robią jakieś projekty, w których muszą samodzielnie ustalić cel pracy. Ale udział studentów w nich uczestniczących jest niski. A to właśnie są Ci aktywni, którzy nie czekają pasywnie na to, że ktoś im da pracę. Ci studenci po ukończeniu studiów najczęściej zatrudniają się w agencjach badawczych, reklamowych, działają aktywnie dalej.

Jeśli we współczesnym świecie przedsiębiorcę ujmie się jako osobę uwikłaną w świat relacji społecznej, to można wskazać trzy fundamentalne kierunki edukacyjne, na które powinien być położony nacisk. Pierwszy to umiejętności kooperacji

w grupie, czyli definiowania wspólnego celu, zadania, motywacja ludzi do tego, żebyśmy razem coś zrobili. To jest marzenie każdego biznesmena, żeby jego załoga była lojalna wobec niego. Wiedza, że sukces jest wspólny. Wszyscy mają świadomość, że na tym sukcesie dyrektor czy biznesmen, czy zarządca odniesie większą korzyść niż zwykły pracownik, gdyż więcej zainwestował, jedni dostają pensję, a inni gratyfikację za ryzyko. Ludzie są, a przynajmniej powinni być, tego świadomi. Ale muszą mieć poczucie, że realizują wspólny cel. Ważną cechą, fundamentalną umiejętnością menedżera, przedsiębiorcy, jest skupić wokół siebie ludzi i zachęcić do pracy. Drugą taką cechą, którą powinien się wyróżniać lider, przywódca, przedsiębiorca, jest umiejętność rozwiązywania problemów koordynacyjnych, czyli jak rozdysonować zadanie, egzekwować wykonanie zleconych zadań. Trzeci obszar edukacyjny to umiejętność zakomunikowania tego, co przedsiębiorca chce, a to jest bardzo ważna umiejętność przy negocjacjach, ale i w życiu. Menedżer ciągle negocjuje ze wszystkimi i musi się wykazać niezwykłymi kwalifikacjami. Te trzy obszary zostały dodatkowo wskazane jako istotne w budowaniu postaw przedsiębiorczych w procesie edukacyjnym. Trzeba w pewien sposób dać studentom umiejętności miękkie.

W ramach każdego przedmiotu można wzmacniać postawy przedsiębiorcze. Powinna pojawić się przy tym na zajęciach teoria, ale na przykładach prowadzącego. Należy zachęcać studentów do przedstawiania teorii na własnych przykładach. To jest bardzo ważne z punktu widzenia tego, jak studenci rozumieją dane zagadnienia, gdyż dopiero samodzielne próby wykonania czegoś pozwalają dostrzec, czy czegoś nie rozumieją – teorii czy przykładów praktycznych.

Do aktywowania młodzieży naukowcy stosują pracę w grupie, dodatkowe punkty za aktywność czy też dyskusje, mimo że studenci początkowo boją się dyskusji. Zwrócono również uwagę na konieczność uświadamiania od najmłodszych lat, że negatywne zachowania są złe, że ściąganie jest szkodliwe społecznie, w tym zmniejsza zaufanie społeczne w kraju. Również system edukacji bazujący na „prze-trwaniu”, dzięki jak największej liczbie studentów niskiej jakości niszczy system wartości społecznych i utrudnia właściwą edukację. Ktoś zmusza uczelnie do brudnej przedsiębiorczości, czyli adaptacji, zaspokojenia własnych interesów kosztem dobra innych.

Polscy studenci, raczej bez względu na stosowane techniki i metody nauczania, są raczej zamknięci. Są tajemniczymi obserwatorami i wolą się nie udzielać. To prawdopodobnie wynika z wieloletniej kultury, w której nauczyciel to tylko ktoś, kto daje zaliczania, egzaminuje – trzeba jakoś przebrnąć przez ten semestr, aby zaliczyć. Remedium upatrywano w opłatach za studia, gdyż z przykładów

z innego kraju wynika, że jeżeli student zapłaci kilkadziesiąt tysięcy dolarów za swoje studia, chce się uczyć i maksymalnie wykorzystać możliwości edukacyjne. Warto pamiętać przy tym, że kopiowanie innych rozwiązań bez dostosowania do lokalnych, krajowych warunków nie jest właściwą drogą. Może warto byłoby wykształcić własne metody nauczania, które byłyby dostosowane do polskich uwarunkowań.

Nie tylko w systemach edukacji na świecie są różnice, istnieją one także w regionach Polski. Porównano podejście studentów z różnych regionów. Lokalni studenci nie chcieli się angażować w organizowanie gier, zabaw, które miałyby wprowadzić jakiś kontekst rywalizacji, wzajemnych ocen. W Polsce zależy ludziom, żeby inni ich lubili. Sukces jest oczywiście sukcesem, ale nadal pozwolimy na ściąganie. W Stanach Zjednoczonych żaden student nie powie drugiemu studentowi, żeby dał mu ściągnać, bo wszyscy wiedzą, że są w relacji rywalizacji. Przedsiębiorca, bardzo mocno powinien mieć wykształconą cechę rywalizacji nastawionej na sukces, na osiągnięcie, i to wchodzi w ostry konflikt z potrzebą bycia razem, afiliacji. Dlatego też myśli się, że wszyscy, którzy zrobią takie same prezentacje, powinni dostać taki sam stopień. Różnice indywidualne znikają. Przy czym najlepiej na tym wychodzi najgłupszy, a najgorzej – najmądrzejszy. Konsekwencją, na zasadzie prostej ekonomii, jest sympatia, szacunek najgłupszego lub po prostu przyzwolenie na bycie wykorzystywanym. To staje się rynkiem wymiany.

5.6.

Szósty panel – przedsiębiorcy

Na ostatnie spotkanie eksperckie zaproszono przedsiębiorców o wieloletnim doświadczeniu w prowadzeniu własnej działalności gospodarczej. Na spotkanie przybyli głównie przedstawiciele z branży reklamowej, produkcji rozwiązań technologicznych, handlowo-hurtowej, sprzedaży nieruchomości, energetycznej i sportowej.

Wstępne rozważania dotyczyły tego, co należałoby zrobić, żeby w młodych ludziach wykreować potrzebę bycia przywódcą, przedsiębiorcą. Zdania były podzielone. Część rozmówców uznała, że są to cechy wrodzone, część natomiast opowiedziała się za możliwością kształtowania odpowiednich postaw w młodzieży. Za tym, że nie można nauczyć się bycia przedsiębiorcą argumentowano, podając przykłady ekonomistów lub menadżerów, którzy, mimo że są dobrze wykształceni w obszarze przedsiębiorczości, boją się założyć własną działalność. Nawet czytając mnóstwo książek o ryzyku, przykładów porażek i sukcesów, nie zakładają swoich firm,

gdyż nie mają odwagi. A czasami właściwie wystarczyłoby wycucie. Z drugiej strony, opinia ta wykazywała sprzeczność, gdyż mimo wskazywania na cechy wrodzone, zwracano uwagę, że za mało jest przykładu i zachęty ze strony rodziny w zakresie przedsiębiorczości. Za tym, że można kształcić przedsiębiorców, przemawiały dalsze odpowiedzi rozmówców, skoncentrowane na obszarze systemu edukacji oraz w mniejszym stopniu na kształceniu w rodzinie.

Różne były personalne doświadczenia przedsiębiorców przed założeniem własnej działalności gospodarczej. Niewielu korzystało z kursów, szkoleń, innych form, które przygotowują do prowadzenia własnej działalności, i trudna była ich ocena.

Jeden z przedsiębiorców nie skorzystał z żadnej formy, co najprawdopodobniej miało związek z tym, że wcześniej zaczął swoją działalność i w tamtym czasie nie było takich możliwości, jak obecnie. Uznał, że szkolenia są organizowane, ale w większości przypadków odbywa się to na zasadzie dobrego biznesu dla firm szkolących (głównie ze środków unijnych). Błędów przy organizacji szkoleń jest wiele, ale na tym też skorzystali przedsiębiorcy, ci zajmujący się szkoleniami.

*„[...] istotne (jest) to, żeby człowiek cały czas próbował czegoś innego,
bo w końcu odnajdzie tę swoją niszę”*

*„Jeżeli w Stanach już od najmłodszych lat trzeba gdzieś to dziecko wystać
na zmywak czy gdzieś, czy żeby skosił trawnik komuś, żeby coś zarobił,
żeby poroznosił, no to od początku ten człowiek wie, że musi zarobić swoje pieniądze,
poczuć ten zapach pieniądza, że to jest jego. A nie tylko konsumpcja na zasadzie, że
dostajesz tę złotówkę do skarbonki i to jest pomysł na przedsiębiorczość. Żaden po-
mysł, ją trzeba rozmnożyć, a nie; trzeba coś zainwestować, uczyć dziecko, nie żeby do
skarbonki włożyło, tylko żeby, nie wiem, pomnożyło. Niech coś nie wiem, kupi, jakiś
gadżet i z tym gadżetem zacznie biznes.”*

Drugi ze specjalistów również raczej nie uczestniczył w dodatkowych formach przygotowujących. Na studiach miał zbliżoną tematykę, ale akurat przedsiębiorczości nie było, raczej różne kierunki ekonomii. Stwierdził, że wiedzę ze studiów wykorzystał do tej pory w niewielkim stopniu, głównie ze względu na to, że jest zbyt skomplikowana i szczegółowa, by mógł ją wdrażać w swoim przedsiębiorstwie. Na studiach była szeroko pojęta makroekonomia, mikroekonomia, finanse, różne instrumenty finansowe; może gdyby akurat w tym obszarze założył swoją działalność, bardziej w kierunku finansowym, to byłoby to bardziej przydatne. Gdy przedsiębiorca ten rozpoczął swoją karierę zawodową, w zasadzie wszedł do takiej struktury, gdzie założeniem było to, że pracują, uczą się, jak to działa i jakby zwieńczeniem tego miało być otworzenie oddziału, czyli w pewnym sensie przerzucenie

wszystkiego z firmy macierzystej na tego przedsiębiorcę. Perspektywa była przedstawiona jako wspaniała, mimo że niewielu docierało do własnego oddziału, własnej spółki i wytrzymywało na rynku. Później się okazało, że nie jest tak pięknie, że nie jest lekko, nie widać za bardzo szansy na szybkie wzbogacenie, a to dopiero były początki i dopiero zaczęły się problemy związane z prowadzeniem działalności. W postawie tego przedsiębiorcy można było wyraźnie dostrzec, że nigdy się nie zraził do tej formy kariery, widział plusy takiego działania i cały czas chce to robić i rozwijać. Swoją edukację przed założeniem własnej działalności oparł na pracy etatowej, korzystając z dostępnych w firmie możliwości, a sam, dopiero po założeniu firmy, rozwijał swoje umiejętności, uczęszczając na kursy dostosowane do potrzeb prowadzonych działalności gospodarczych.

Kolejna rozmówczyni nie korzystała ze szkoleń w zakresie otwierania czy prowadzenia własnej działalności, ale przed założeniem własnej firmy skorzystała z kursu obsługi komputera. To było takie bardzo ogólnikowe szkolenie, ale pomogło później w pracy we własnej firmie. Ten kurs został zrealizowany na etapie, kiedy rozmówczyni już wiedziała, że będzie zakładać własną działalność i wybór kursu dostosowała do swoich potrzeb. Pozostałe informacje dotyczące zakładania firmy pozyskiwała zaś we własnym zakresie, tj. rozeznanie rynku, czy będą potencjalni klienci i tak dalej.

Kolejny z przedsiębiorców również na początku kariery nie miał żadnego formalnego wykształcenia w zakresie biznesu, zaś studia skończył w 1975 roku. Przez jeden semestr była ekonomika, natomiast były wtedy dwie ekonomie (socjalistyczna i kapitalistyczna). Natomiast doświadczenie z zakresu umiejętności tworzenia i wytwarzania, czyli konstrukcji procesu wytwarzania, zarządzanie kadrami, umiejętności zarządzania zespołami, tematami i grupami, jak również nauczanie się języka angielskiego, zdobywał podczas pracy na etacie. W międzyczasie również odbył podróż za granicę, by tam pracować. Nie przyznawał się, że jest inżynierem (zresztą jako inżynier zarabiałby mniej). Piastował jednak odpowiedzialne stanowiska z zakresu budowy maszyn automatycznych. Analizując własne doświadczenia, przedsiębiorca ten uznał, że ta wiedza wystarczy, żeby założyć własny biznes. Oczywiście była to forma zakładu rzemieślniczego, z tym że w bardzo krótkim czasie założył ze współnikami spółdzielnię rzemieślniczą. Był to właściwie zespół rzemieślników. Nasz rozmówca każdą złotówkę, którą w tym biznesie zarobił, inwestował dalej. Wkrótce pojawił się problem, czyli transformacja, cały zysk firmy, jak i potężne zapasy, wszystko zbankrutowało. Pieniądzy tych nie ma do dzisiaj, natomiast udało się przetrwać. W międzyczasie fundacja niemiecka, która zajmowała się szukaniem możliwości w regionie podlaskim, zakwalifikowała firmę przedsiębiorcy

do szkoleń. Ówczesne szkolenie przez trenerów niemieckich z zakresu podstaw biznesu, czterech podstawowych gałęzi, czyli produkt, rynek, zarządzanie, finansowanie, jak i form marketingu, zostało określone przez rozmówcę jako najlepsze ze szkół biznesowych, które do tej pory miał. Były to dwa tygodnie coachingu w firmie specjalistycznej z diagnostyką problemów, zdarzeń, szukaniem możliwości wyjścia, rozwiązaniami na wyjście z problemów i to był początek bardzo zorganizowanego, systematycznego doksztalcania się w zakresie biznesu. Istotna była również literatura, której w tamtym momencie jeszcze nie było wiele. Od tego czasu systematycznie kontynuuje kształcenie, zarówno doksztalcanie się, jak i załogi, w różnych dziedzinach. Przedsiębiorca ciągle czuje niedosyt, ciągle nie znajduje rzeczywiście dobrych form kształcenia, które byłyby potrzebne.

Również ostatni wypowiadający się przedsiębiorca nie miał żadnych kursów przygotowujących do założenia własnej działalności, jedynie studia, które ukończył były powiązane z działalnością. Zakładając własną działalność gospodarczą chciał się sprawdzić, sprawdzić, jak sobie poradzi na rynku. Podejście to było podyktowane tym, że pracując na etacie w jednej z dużych międzynarodowych korporacji, przechodząc już przez któreś z rzędu stanowisko, rozwijając czyjś biznes i dostając za swoją pracę jakiś nieznaczący ułamek tego, co miesięczne zaoszczędziła dzięki jego pracy firma, czuł się niedoceniony. To skłoniło go, żeby pensję, którą otrzymywał za swoją pracę, podwoić. Podczas samorozwoju pojawiały się kolejne stanowiska związane stricte ze sprzedażą, bardzo dobrze sobie na nich radził, dlatego też zaczął myśleć o założeniu własnej firmy. To była chęć sprawdzenia się i teraz, będąc już na tym etapie przedsiębiorczym, gdy zakończył pracę etatową i tylko pracuje na swoim, sam odpowiada za swoje błędy i nie ogranicza się, cały czas rozbudzając swoją kreatywność, sprawdzając nowe rozwiązania, poszukując nowych alternatyw dla tego, co robi, czuje się usatysfakcjonowany. Kiedyś była jeszcze u niego chęć zrealizowania dodatkowo studiów MBA, ale jednak te pomysły upadły, a obecnie nie ma na to czasu. Woli skupiać się na rozwiązaniach, które pomogą rozwinąć jego obecną działalność. Przedsiębiorca zwrócił uwagę na to, że studia MBA byłyby warte realizacji, gdyby zajęcia prowadzili profesorowie, którzy mają swój biznes i oparliby zajęcia na prawdziwych problemach, a nie tylko pokazywali schematy.

Następnie tory dyskusji przeszły do oceny obecnie stosowanych instrumentów wspierania przedsiębiorczości. Częstym celem przedsiębiorców wydają się różne programy o dofinansowanie z Unii. Jednak niektórzy są zrażeni do tego typu instrumentów. Negatywnym aspektem tego typu finansowania jest to, że gdy firma realizuje jakąś strategię w swojej działalności w określonych dziedzinach i akurat czas i rozkład rozdawania funduszy nie koliduje z planami, można i trzeba z tego

korzystać. Ale jeżeli terminy kolidują, nie można dostosować kierunku własnych działań do terminów projektów. Są to pieniądze publiczne, pieniądze pod ścisłą kontrolą, muszą być bardzo uczciwie rozdysponowane i trzeba się liczyć z tym, że jeśli uda się te środki pozyskać, trzeba je później sensownie rozliczyć. Natomiast nie powinno się tej formy wsparcia przecenić jako panaceum na rozwiązanie problemów przedsiębiorstwa. Fundusze i oczekiwanie na fundusze w znacznym stopniu ograniczają rozwój inwestycyjny firmy. Wielu firmom w regionie fundusze bardzo pomogły, natomiast w dużej części jest to fasadowość, gdyż nie ma nic za darmo, jest do uzyskania określony parametr. W minionym rozdaniu to był parametr przyrostu zatrudnienia. Natomiast w nowym rozdaniu trzeba połączyć B+R, w związku z czym współpraca z uczelniami zwiększa szansę na pozyskanie dofinansowania.

Odnosząc się do wsparcia przedsiębiorczości w formie kształcenia, np. biznesowego, uznano je za niewystarczające. Zbyt mało jest w tym obszarze działania nakierowanego na zrozumienie, na praktyczne rozwiązania. Kształcenie i dokształcanie jest to dziedzina, w której liczy się solidność wykonania jako cel główny. Natomiast jak nauczyć, a nie uczyć, jak rzeczywiście sprzedać coś, co tworzy wartość dodaną, zamiast tworzyć usługę dydaktyczną, to są elementy, o których powinno się rozmawiać i w tym kierunku podejmować kroki naprawcze. Nie ma też kształcenia tego, które było w minionym czasie, specjalistycznego i zawodowego.

Okazuje się, że znaczna część rozmówców nie korzystała z żadnych form wsparcia, ale skoro nie korzystała, to wydaje się, że była tego jakaś przyczyna. Nie do końca te instrumenty trafiają do przedsiębiorców, nie przemawiają do nich. Dzięki pieniądзом można dofinansować firmę, ale są to środki, z których trzeba się konkretnie rozliczyć i stosować przy tym do zasad przyjętych przez firmy/instytucje, które mają wspierać przedsiębiorstwo w realizacji finansowania. Nie każdy przedsiębiorca chętnie poddaje się takim narzucanym przez innych formom realizacji.

W trakcie dyskusji pojawiły się też pytania o to, co wiadomo na temat środków tzw. pomocy *de minimis*. Wiele firm może z tego korzystać – organizować szkolenia, promować, rozwijać biznes. Pojawia się jednak pytanie: czemu ma to służyć? Co chce się uzyskać? Wiele środków z tych szkoleń tak samo, jak z promocji i reklamy, jest marnotrawionych, nawet do 90%. Istnieje też wiele ofert uczelni w zakresie edukacji, czy to z doskonalenia dodatkowego, czy studiów podyplomowych, co nie do końca trafia do przedsiębiorców i pracowników. Wiele uczelni proponuje podobne tematy, zagadnienia są niuansowane, brakuje też pełnej informacji, która by pomogła podjąć racjonalną decyzję.

Korzystanie z form wsparcia bywa również kłopotliwe, np. w przypadku staży pracy z urzędów pracy, które to urzędy pokrywają część kosztów zatrudnienia takiego pracownika. Prowadząc działalność, zajmując się praktycznie wszystkim, trudno znaleźć czas i energię na wypełnianie dużej liczby formularzy, wymaganych przy zatrudnieniu osób bezrobotnych. Ta forma wsparcia została stworzona z myślą o bezrobotnych. Trudno się w nią zaangażować, kiedy trzeba poświęcić dużo czasu, zamiast załatwić wszystko podczas jednego krótkiego spotkania. Przedsiębiorcom potrzebne jest wsparcie, nie ma jednak osoby, która zajęłaby się ich sprawą. Powinno istnieć jedno miejsce, jeden instytut, do którego przedsiębiorca mógłby się udać, przedstawić swoje potrzeby i otrzymać odpowiedzi na pytania, np. o sprawach zatrudnienia. Przedsiębiorca mógłby zaoszczędzić czas i energię, nie musiałby zdobywać wiedzy z różnych dziedzin, ponieważ wiedziałby, że w razie konieczności uzyska stosowną pomoc. Skoro mowa o instrumentach wsparcia dla przedsiębiorców, to chcieliby oni mieć jedną osobę w danym urzędzie, która prowadziłaby ich firmy, miała listę przedsiębiorców, którymi się zajmuje, a co jakiś czas mogłaby ich informować o dostępnych możliwościach, a nawet wysłałaby z inicjatywą dostosowaną do potrzeb danych firm. Bołączką przedsiębiorców jest to, że obecnie w urzędach, jeżeli popełni się błąd, trzeba biegać po urzędach i tracić czas na wyjaśnienia.

„Biznes to ludzie, a tak naprawdę sztuką jest znalezienie tych właściwych i wykorzystanie ich umiejętności.”

„Jak ktoś chce być przedsiębiorcą, to jakby jeśli nie odniesie sukcesu, to ok i tak długo nim nie będzie, natomiast jeśli zacznie coś się udawać, no to musi się z tym liczyć, że tych obowiązków będzie strasznie dużo i tych rzeczy, które chce się zrobić. Niekoniecznie trzeba, ale się chce, bo tu jest jakiś projekt jeden, tu drugi, a jeszcze zrobiłbym trzeci i czwarty, ale kurczę, chcę wszystkie naraz, tak niekoniecznie wszystko wychodzi.”

Warto zachęcać pracowników do kreatywnych działań i inicjatywy, co w końcu jest zgodne z duchem przedsiębiorczości. Na przykład, pracownice z biura jednego z przedsiębiorców same sobie znalazły kurs komputerowy (obsługa programu Excel), gdyż kiedyś zasugerował, że jest w stanie im pomóc. Pracownice wyniosły z tego to, czego faktycznie potrzebowały w swojej pracy. Były też wcześniej przygotowane i wiedziały, jakie pytania chcą zadać szkoleniowcom.

Pojawiły się obawy przedsiębiorców w związku z psuciem konkurencyjności na rynku, chociażby w związku z SSSE, w której są finansowe bariery wejścia, ogra-

niczające możliwości mniejszych przedsiębiorstw. Z drugiej strony, istnieją środki dostępne tylko dla sektora MŚP, a nie dla dużych przedsiębiorców, co zawsze równoważy w jakiś sposób sytuację.

By się rozwijać, przedsiębiorcy, oprócz wsparcia publicznego, muszą szukać aliansów, również sami organizować szkolenia grupowe dla siebie i swoich pracowników. Chodzi o działania w kierunku optymalizacji procesów. Grono przedsiębiorców powinno dzielić się swoją wiedzą, doświadczeniami, jest to rodzaj doskonalenia się. Warunek stanowi zaufanie i podejście etyczne: współpraca nie będzie niszczyć biznesu, nikt nie będzie kradł cudzych pomysłów. Brak zaufania charakteryzuje również starszych pracowników. Namówienie ich, żeby przekazali swoją wiedzę młodemu pokoleniu czy następcom, jest bardzo trudne. To trzeba zwalczać. Potrzeba dalszego kształcenia kompetencji – niestety jest to martwe słowo w podstawie programowej szkolnictwa zawodowego, średniego. Nawet kadry naukowe wydają się do tego nieprzygotowane. Uczelniane formy kształcenia biznesowego, takie jak wykład, nikogo dzisiaj nie interesują. To musi być rodzaj kształcenia na zasadzie coachingu, *case studies*. Literaturę na ten temat przedsiębiorcy określili jako niewystarczającą.

*„nasze (przedsiębiorców) przeświadczenie, że nikt nas nie może nauczyć,
bo my wszystko wiemy, jest jednym z przeświadczeń, (które) musimy
w pewnym momencie próbować przetać (...) ten nasz klosz, który nas otacza.”*

Dokonano oceny praktyk realizowanych na poziomie kształcenia wyższego: czy jest to ta istotna forma kształcenia czy też nie. W czasie, gdy studiowali przedsiębiorcy, trudno było znaleźć firmę, która chciałaby przyjąć studentów na praktyki. Oczywiście, pracownicy uczelni podpowiadali, gdzie się udać, jednak nie były to działania sformalizowane. Nie istniał dział na uczelni skupiający roczniki, które mają odbyć praktyki i automatycznie kieruje zapytania do firm z ofertą współpracy w tym obszarze. Wielokrotnie zdarzało się, że trzeba było złożyć kilka podań o przyjęcie na praktyki i nie otrzymywało się żadnej odpowiedzi. Jeden z przedsiębiorców zrezygnował z szukania praktyk gdzie indziej niż u znajomych dopiero po 43. próbie (!). Na chwilę obecną, przedsiębiorcy deklarowali, że jeśli ktoś się do nich zgłosi, uczelnia czy też sami studenci chętni odbyć praktyki w działach lub zawodach, które funkcjonują w ich przedsiębiorstwach, to są oni otwarci na tego typu rozwiązania, chętnie podzielą się swoją wiedzą.

Podczas praktyk nawet przedsiębiorca może dowiedzieć się czegoś od ucznia. Jeszcze częściej może dowiedzieć się czegoś od własnych pracowników, wystarczy, żeby słuchał i pytał. Sam bowiem może mieć w głowie jakąś strategię, ale warto jest

zapytać, jak widzi to ktoś inny. Może on będzie miał ciekawsze pomysły na usprawnienie procesu. Przedsiębiorca nie musi się na wszystkim znać, ale warto by był ciekawy, dociekliwy, gdyż to pracownicy często widzą niedoskonałości procesów, w których funkcjonują, a które to wady są niewidoczne dla osób wyżej postawionych w hierarchii firmy.

Praktyki na dzień dzisiejszy są realizowane według definicji uczelni, to uczelnia daje program praktyki, a przedsiębiorca ma się do niego dostosować. Nie ma współpracy, selekcji praktyk. Niestety, są duże braki kompetencyjne osób przychodzących na praktyki i ich przydatność dla firm przyjmującej jest często iluzoryczna. Obowiązkiem kształcenia w obrębie przedsiębiorstwa jest przygotowanie kadr w zakresie sukcesji czy kontynuacji, rozwoju. W związku z tym, jest to inwestycja na poczet przyszłych przychodów. Warto zatem budować świadomość, że praktyki będą również służyły dla samych przedsiębiorców i regionu, bez względu na to, czy człowiek będzie w danym miejscu dalej pracował czy nie. Warto popularyzować wśród młodzieży pracę podczas studiów i umożliwiać bardziej elastyczne formy studiowania osobom, które chcą pracować – również na uczelniach publicznych i kierunkach stacjonarnych. Jeśli student pracuje w godzinach zajęć, niech zmieni grupę. To nie powinno stanowić problemu; problemem jest ograniczanie pracowności studentów. Warte rozpatrzenia byłyby praktyki odpłatne. Jeśli rzeczywiście ktoś jest przydatny, można za to płacić. Praktyka ma na celu przede wszystkim zapoznanie z dyscypliną, z ładem panującym w firmie. To może byłby właśnie powrót do normalności. Często, gdy coś jest za darmo, uważane jest za bezwartościowe. Gdyby system oprzeć o finanse, ludzie chcieliby się uczyć na praktykach i ceniliby swój czas spędzony w firmie.

Usługi edukacyjne są coraz niższej jakości, studenci zdają, bo zdają. Siłą rzeczy wydaje się, że to jest główny problem. Przedmioty są napakowane różnymi ciekawymi informacjami, natomiast student, nie ten „piątkowy”, ale przeciętny, przebrnie przez te egzaminy, nie ma jednak wartości na rynku. Jedyne, co ma, to dokument. Kiedyś na studia było trudno się dostać. Przyjęcie było powodem do dumy i solidnie przepracowanym okresem życia, teraz tak nie jest.

Zadziwiające, że młodzi ludzie, jeżeli wyjeżdżają za pracę za granicę, często nie umieszczają tego w cv, ubiegając się o pracę w Polsce. Ludzie się tego wstydzą, gdyż często pracują na czarno i nie mają dokumentu potwierdzającego zdobyte doświadczenie. Pracodawca nie wymaga jednak dokumentu, jeżeli kandydat coś sobą reprezentuje. Bardziej liczy się to, że osoba chce, jest ambitna, stara się, ma jakieś umiejętności.

Rozmówcy zastanawiali się również, czy Polacy jako naród opiekuńczy, rodzice opiekuńczy, którzy dopieszczają swoje pociechy, nie psują swoich dzieci. Kształcenie, edukacja, w każdym obszarze funkcjonowania firm, ale też i wspierania przedsiębiorców i jednocześnie stymulowania zachowań przedsiębiorczych, wszystko jest ze sobą bardzo powiązane.

PODSUMOWANIE

Przedsiębiorczość to szeroka kategoria zjawisk ujmowanych w wielu dyscyplinach naukowych. W projekcie przedsiębiorczość określono jako postawy oraz zakładanie i prowadzenie własnej działalności gospodarczej, ale też aktywność w dążeniu do rozwoju. Natomiast edukację formalną określono jako tę pozyskiwaną dzięki uczestnictwu w systemie edukacji, w tym edukacji wyższej, zaś edukację nieformalną jako edukację uzyskiwaną poza systemem edukacji.

Mimo, że badanie przeprowadzone wśród studentów województwa podlaskiego zachowuje reprezentatywność i zostało przygotowane z ogromną starannością, ryzykowne byłoby uogólnianie wniosków na wszystkich studentów, zwłaszcza w kraju. Ekspertcy wypowiadający się podczas paneli wykazali, że w Polsce jest znaczne zróżnicowanie regionalne w postawach i zachowaniach różnych grup społecznych.

Wypracowana metoda badania przedsiębiorczości może dalej ewoluować. Powinna być również sprawdzona w wymiarze krajowym, a nie tylko jednego województwa.

W badaniu przedsiębiorców problemem był wyższy koszt badań uniemożliwiający przebadanie minimalnej próby. Napotkano również na ogromną niechęć przedsiębiorców do wypowiadania się. Okazywali strach przed badaniami i obcą osobą.

Z badań przeprowadzonych wśród młodzieży akademickiej wysnuto wiele ważnych wniosków. W strukturze ankietowanych studentów dominują respondenci z trzech największych uczelni Podlasia: Uniwersytetu w Białymstoku, Politechniki Białostockiej i Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku. Najliczniejsi są przedstawiciele z grupy kierunków „nauki społeczne, gospodarka i prawo”, „technika, przemysł i budownictwo” oraz „zdrowie”, ale także studenci uczelni publicznych, co odzwierciedla proporcje występujące w województwie. Również w charakterystykach studentów według różnych kryteriów można dostrzec odzwierciedlenie struktur występujących w gospodarce.

Negatywnym wnioskiem jest to, że znaczna część studentów nie jest aktywna i nie udziela się w dodatkowych formach rozwoju. Lepiej oceniane jest podejście

studentów do pracy, gdyż ponad połowa z nich podejmowała pracę podczas studiów.

Jedynie nieco ponad 5% studentów prowadziło w dniu badania lub wcześniej własną działalność gospodarczą. W tej grupie również dostrzeżono odzwierciedlenie struktur gospodarki, jednak warto bliżej przyjrzeć się tej grupie. Istotnym spostrzeżeniem jest to, że w tej grupie największy udział stanowią studenci niestacjonarni oraz z grupy kierunków „rolnictwo”. Odnosnie grupy kierunku studiów pojawia się jednak obawa, że studenci mogli zbyt pochopnie określić swoją działalność jako gospodarczą, a nie rolną.

Niski jest udział osób chcących założyć własną działalność gospodarczą, zaś trzykrotnie wyższy jest udział osób, które jeszcze nie myślały o podjęciu takiej decyzji. W zależności od analizowanej grupy studentów (według różnych podziałów) wyniki się różnią.

WSKP dla ogółu studentów jest na średnim poziomie, jednakże nieznaczna część wykazuje brak postawy przedsiębiorczej. Najsilniejszą cechą u studentów ogółem jest odpowiedzialność, zaś najsłabszą – przejmowanie inicjatywy. To może wiązać się z tym, że tak mało studentów podjęło się dotychczas prowadzenia własnej działalności.

Analizując poszczególne grupy studentów, można wysnuć ciekawe wnioski. Jednym z nich jest to, że kobiety wykazują niewiele niższą postawę przedsiębiorczą niż mężczyźni, zaś studenci uczelni prywatnych czy studenci niestacjonarni wykazują się wyższą postawą niż pozostałe grupy. Zdecydowanie najwyższą postawą charakteryzuje studentów, którzy zakładali już własną działalność gospodarczą. Może to znaczyć, że jedynie osoby z najwyższą postawą przedsiębiorczą podejmują się własnej działalności gospodarczej.

W większości przypadków uczestnicy wybranych form edukacji oferowanych w ramach edukacji formalnej i nieformalnej wykazują wyższe postawy niż osoby nieuczestniczące. Uczestnicy edukacji nieformalnej wykazują natomiast wyższe postawy, niż uczestnicy tych samych form, ale zrealizowanych w ramach edukacji formalnej.

Wielu studentów nie pozyskuje podczas realizacji studiów wiedzy określonej jako niezbędnej do założenia i prowadzenia własnej działalności gospodarczej. Samoocena poziomu wiedzy dokonana przez studentów również wskazuje na to, że wielu z nich nie ma możliwości zdobycia odpowiedniej wiedzy podczas studiów.

Studenci raczej pozytywnie oceniają (określają) wpływ uczęszczania na zajęcia na swoich uczelniach na kształtowanie postawy przedsiębiorczej. Taką opinię wyraziło ok. 50% studentów, zaś pozostali ocenili ten wpływ inaczej (pozostałe odpo-

wiedzi to *nie, raczej nie, tak*). Podobnie jest w odniesieniu do oceny wpływu uczelni na wybrane cechy i umiejętności studentów.

Uczelnie oferują wiele form rozwoju, jednak z opinii studentów wynika, że najmniej jest form silnie aktywizujących. Wydaje się, że studenci nie są też wystarczająco dobrze zorientowani i poinformowani o tym, jakie i ile różnych form jest dla nich dostępnych na ich własnej uczelni.

Najpopularniejszą formą edukacji formalnej są praktyki zawodowe, ale też nieco mniej aktywne formy rozwoju. Najmniej popularną formą w ramach tejże edukacji są natomiast Akademickie Inkubatory Przedsiębiorczości, co wydaje się bardzo niekorzystne w rozwijaniu przedsiębiorczości.

W ramach edukacji nieformalnej trzy najpopularniejsze formy są mało aktywizujące (kolejno: oglądanie programów popularnonaukowych, czytanie czasopism tematycznych i słuchanie audycji radiowych). W nieformalnych formach edukacji z reguły uczestniczył większy odsetek studentów niż w edukacji formalnej.

Studenci w kształtowaniu przedsiębiorczości najwyżej ocenili szkolenia praktyczne, płatne staże zawodowe i praktyki zawodowe. Najniżej zaś ocenili słuchanie audycji radiowych, tj. jedną z najpopularniejszych form edukacji nieformalnej.

Wykazano, że istnieją związki (korelacje) łączące uczestnictwo w edukacji formalnej i nieformalnej z wykazywaną postawą przedsiębiorczości i własną działalnością gospodarczą. Korelacje te, w obszarze edukacji formalnej, są niższe niż w ramach edukacji nieformalnej, ale nadal w obu tych przypadkach są one bardzo niskie. W odniesieniu do edukacji nieformalnej dostrzeżono nieco więcej korelacji.

Również w odniesieniu do odkrytych powiązań uczestnictwa w różnego rodzaju edukacji studentów z różnych kierunków studiów oraz różnych stopni oraz wykazywanej przez nich postawy przedsiębiorczej, okazuje się, że zarówno siła wykazanych korelacji, jak i ich liczba jest odmienna dla poszczególnych grup.

Interesujące były też badania przeprowadzone wśród podlaskich przedsiębiorców. W strukturze badanej grupy nieznacznie dominują mężczyźni. Przeważają też osoby mające więcej niż 25 lat, i z miasta. Nieco ponad połowa rozmówców studiuje lub też studiowała na uczelni wyższej. Przedsiębiorcy wydają się mniej aktywną grupą pod względem samorozwoju, co może mieć związek z tym, że poświęcają swój czas na prowadzenie działalności, brakuje go więc na inne formy rozwoju.

Jedynie u ok. 15% przedsiębiorców własna działalność gospodarcza to pierwsza podjęta w życiu praca. Pozostali najpierw podejmowali się pracy etatowej. Co więcej, jedynie nieco ponad połowa przedsiębiorców potwierdza, że prowadzona przez nich działalność jest zgodna z kierunkiem ich wykształcenia.

Uśredniony WSKP, odnotowany u przedsiębiorców, jest wyższy niż w grupie badanych studentów, również tych posiadających doświadczenie w prowadzeniu własnej działalności gospodarczej. Jednak w przeciwieństwie do studentów, żaden z przedsiębiorców nie wykazał się brakiem postawy przedsiębiorczej. Najwyższą cechą szczegółową u przedsiębiorców jest również odpowiedzialność, zaś najniższą – chętnie angażowanie się w nowe przedsięwzięcia. Można przypuszczać, że osoby te są raczej starsze od studentów i więcej już przedsięwzięć w życiu zrealizowały, w tym własną działalność gospodarczą, stąd też ta cecha jest najsłabsza.

Ostrożnie zaś należy podchodzić do analizy WSKP z podziałem przedsiębiorców według różnych charakterystyk, ponieważ jest to znacznie mniej liczna grupa. Przy podziale na mniejsze może się okazać, że analiza będzie dotyczyć tylko kilku jednostek.

Przedsiębiorcy zakładali firmy głównie z powodu dążenia do niezależności materialnej i chęci samorealizacji. Co ciekawe, u przedsiębiorców dostrzeżono związek chęci samorealizacji będącej powodem założenia działalności gospodarczej z wyznaczaniem sobie celów i ciężką pracą, by je osiągnąć.

Wydawałoby się, że w szkołach, które kończyli przedsiębiorcy, realizowanych było mniej form edukacji niż u studentów. Ma to zapewne związek z tym, że w ich przypadku minęło więcej czasu i mogli nie wszystko pamiętać, a co więcej, część osób uczyła się w innym systemie.

Inne są też najpopularniejsze formy aktywności, w których uczestniczyli przedsiębiorcy. Najwięcej czytało bowiem czasopisma tematyczne. Co więcej, również w grupie przedsiębiorców większy ich udział uczestniczył w edukacji nieformalnej niż formalnej.

Największy udział przedsiębiorców (w większości pytań w tym obszarze ok. 50%) nie mógł zdobyć wybranych typów wiedzy przedsiębiorczej na swojej uczelni (inne możliwe odpowiedzi to *raczej nie*, *raczej tak*, *tak*). Jednak oceniają oni głównie pozytywnie wpływ nauki na poziomie szkolnictwa wyższego na kształtowanie przedsiębiorczości. Nieco mniej pochlebne opinie dotyczyły oceny wpływu uczelni wyższych na kształtowanie postaw ich pracowników.

Najwyżej ocenioną formą aktywności przez tą grupę są szkolenia praktyczne, zaś najniżej – spotkania z przedstawicielami urzędów. Wskazuje to na zainteresowanie zdobywaniem wiedzy i umiejętności praktycznych oraz na to, że niska jest jakość obsługi w urzędach.

Przedsiębiorcy wskazali na wiele braków w zakresie przygotowania do prowadzenia własnej działalności gospodarczej w systemie szkolnictwa wyższego. Domi-

nowała opinia, że brakuje wiedzy i umiejętności praktycznych, ale pojawiło się też mnóstwo innych, interesujących aspektów.

Wśród opinii na temat tego, co można zrobić, aby zachęcić studentów do samorozwoju, padło wiele propozycji. Znaczna część z nich dotyczyła prowadzenia własnej działalności gospodarczej jako formy rozwoju i zachęty, którą warto proponować studentom. Było też wiele innych opinii, np. nauczanie kreatywności od dziecka, oferowanie wsparcia finansowego.

W grupie przedsiębiorców jest znacznie mniej związków uczestnictwa w różnych formach edukacji z WSKP i cechami szczegółowymi niż u studentów, lecz są one wyższe. Wiele korelacji, zwłaszcza w przypadku edukacji formalnej szkolnictwa wyższego, jest ujemna. Inaczej dzieje się w odniesieniu do edukacji nieformalnej, w której to nie ma ujemnych związków. Co ciekawe, związki uczestnictwa w poszczególnych formach edukacji z postawami przedsiębiorców są niższe w przypadku edukacji nieformalnej niż formalnej, tj. odwrotnie niż u ankietowanych studentów.

Podczas dyskusji z panelistami wysnuto wiele interesujących wniosków, które również potwierdziły dotychczasowe spostrzeżenia. Na pierwszym panelu, z nauczycielami przedsiębiorczości ze szkół średnich oraz przedstawicielem z kuratorium oświaty podkreślono, że wiele jest cech charakteryzujących osoby przedsiębiorcze i cechy te stale ewoluują. W zależności od tego, jakie ujęcie przedsiębiorczości zostanie przyjęte (postawa, własna działalność gospodarcza), inne cechy są najistotniejsze w kształtowaniu przedsiębiorczości.

W rozwijaniu postaw uczniów stosowane są na zajęciach różne metody aktywizacji. Są to zarówno metody tradycyjne, jak i nowoczesne, chociaż każdy może inaczej je postrzegać. Jednak w procesie kształtowania postaw przedsiębiorczych większą rolę powinny odgrywać metody nowoczesne. Tradycyjne metody nauczania są niezbędne, lecz zdecydowanie niewystarczające.

Przedsiębiorczości można uczyć od dziecka. Należy przy tym rozróżniać uczenie postaw, możliwych do stosowania już w przedszkolu, od zachowań gospodarczych i wiedzy specjalistycznej, którą powinno się wprowadzić nieco później, np. załączki wiedzy wprowadzane w gimnazjum (po powolnej zmianie systemu – w ostatnich latach podstawówki).

Nauczyciel odgrywa istotną rolę w kształtowaniu postaw. Sam powinien wykazywać się postawą przedsiębiorczą (kreatywnością, aktywnością).

Za najważniejszą formę nauki uznano praktyki, jednak wskazywano na opór przedsiębiorców przed przyjmowaniem uczniów do swoich zakładów. Brakuje praktycznych zajęć w zakładach. Brakuje w szkołach kształcenia profilowanego, zawodowego, praktycznego.

W szkołach rzadko organizowane są dodatkowe formy nauczania i rozwoju przedsiębiorczości oraz postaw. Mimo to, dobrze oceniane są formy aktywizujące w postaci miniprzedsiębiorstw (obecnie nie funkcjonują), gier symulacyjnych czy realizacji własnych pomysłów uczniów.

Wyzwaniem dla nauczycieli szkół średnich staje się ich własna edukacja, rozwój wiedzy i umiejętności praktycznych, nabywanie przez nich doświadczenia. Nauczyciel staje się przewodnikiem ucznia, zmienia się zatem jego rola.

Drugi panel poświęcony był spotkaniu z nauczycielami przedsiębiorczości, ale w szkolnictwie wyższym. Za główne determinanty rozwoju przedsiębiorczości uznali oni to, co człowiek ma w sobie, idee, kulturę organizacyjną, wychowanie, prawo, uwarunkowania historyczne, ale także edukację. Dodatkowo to, jak są traktowani i postrzegani przedsiębiorcy w gospodarce, może przekładać się na kształtowanie przedsiębiorczości. Należy budować pozytywny wizerunek przedsiębiorcy w społeczeństwie.

Edukacja nieformalna ma największe znaczenie w kontekście rozwoju postaw przedsiębiorczych, jednak negatywnie oceniono współczesne podejście do tego typu edukacji w Polsce. Obejmuje ono zdefiniowanie edukacji nieformalnej jako tej, która nie zapewnia potwierdzenia osiągnięć w postaci certyfikatu czy innego dokumentu. Następnie, jest to edukacja sformalizowana. Oznacza to, że gdy np. pracownik jakiejś spółki uważa, że nauczył się w pracy wybranych zagadnień, to może ubiegać się na wybranej uczelni o egzamin, którego potwierdziłby posiadane umiejętności i wiedzę, a zainteresowany otrzymałby w ten sposób certyfikat. Edukacja formalna nie powinna być łączona z edukacją nieformalną w taki sposób. Powinny one stanowić naturalne, wzajemne uzupełnienie. Edukacja nieformalna powinna być stymulowana przez wzbudzanie zainteresowań, kreatywności i postaw przedsiębiorczych. Powinien to być efekt impulsu danego w ramach edukacji formalnej. Maleje też znaczenie certyfikatów w oczach przedsiębiorców.

Skuteczność różnych metod nauczania i aktywność studentów zależy w dużej mierze od postawy prowadzącego zajęcia. Jeżeli wykładowca jest charyzmatyczny, potrafi sprzedawać swoją wiedzę, to studenci chłoną tę wiedzę lepiej i chętniej.

Brakuje w edukacji przedsiębiorczej podręczników. Zmiany w punktacji rozwoju naukowego są szkodliwe dla procesu kształcenia. Artykuły powinny być pisane również dla studentów, tj. nie w języku stricte naukowym i specjalistycznym. Problem punktów za podwójną pracę naukowców (napisanie artykułu do naukowych czasopism, a następnie przygotowanie wersji prostszej dla studentów) powinien być rozwiązany.

Rozbieżność w postawie studentów, dotycząca własnej działalności gospodarczej, może być tłumaczona ograniczeniami w systemie edukacji i w podejściu uczelni do pracujących studentów. Stwierdzono, że studia mogą stanowić czynnik hamujący przedsiębiorczość młodzieży.

Sposobem na zwiększenie liczby przedsiębiorców wśród studentów ma być w opinii ekspertów dobry podręcznik z przedsiębiorczości, napisany we współpracy z praktykami, więcej spotkań przedsiębiorcami, by każdy student mógł się z nimi spotkać.

Już na początkowych zajęciach z przedsiębiorczości powinno najpierw następować kreowanie postaw przedsiębiorczych. Dopiero następnie powinno się na zajęciach budować od podstaw własne przedsiębiorstwo.

Zwrócono uwagę na praktyczne nauczanie. System edukacji (ze szczególnym uwzględnieniem edukacji wyższej) powinien zmierzać w kierunku praktycznego nauczania (nieakademickiego). Nie należy likwidować trybu akademickiego, jednakże należy go ograniczyć, tak jak kierunki studiów, po których studenci są najbardziej obciążeni ryzykiem bezrobocia. Ważne, by działania w kierunku praktyki faktycznie następowały, a nie tylko o nich mówiono.

Studia doktoranckie natomiast powinny być prowadzone jedynie wtedy, gdy jest możliwość zaoferowania pracy doktorantom lub podjęcia współpracy z dotychczasowym pracodawcą doktoranta.

Na trzeci panel zaproszono przedstawicieli władz i instytucji lokalnych. Ocenili oni, że studenci mają wiedzę, ale umiejętności i odpowiednich cech charakteru już nie. Co więcej, często nie potrafią oni wykorzystać posiadanej wiedzy w praktyce.

Ważną determinantą rozwoju przedsiębiorczości są Akademickie Inkubatory Przedsiębiorczości, edukacja, wychowanie i promowanie przedsiębiorczości. W rozwoju przedsiębiorczości istotną rolę odgrywają instytucje, takie jak samorządy, które mają też bezpośredni związek z edukacją. Samorząd musi być przy tym aktywny i również przedsiębiorczy. Istotne w rozwijaniu umiejętności młodzieży są też centra kształcenia zawodowego.

Należy pamiętać, że pracując na etacie lub pełniąc inne funkcje społeczne, czy gospodarcze, również można być przedsiębiorczym. Postawa przedsiębiorcza nie może być ograniczana jedynie do przedsiębiorców. A to edukacja ma za zadanie zaspokoić potrzeby pracodawców na wykształcone kadry.

Należy zaprzestać działania polegającego na pozyskiwaniu przez uczelnie jak największej liczby studentów. Szkodzi to jakości nauczania, tak jak tworzenie nowych kierunków, które niewiele różnią się od już istniejących, tylko po to, żeby przyciągnąć studentów. Tego typu działania powinny być zakazane.

Istnieje wiele instrumentów wsparcia przedsiębiorczości. Istotne są możliwości dofinansowań oraz edukowania w kierunku przedsiębiorczości. Takie działania powinny następować zarówno przed, jak i po założeniu władnej działalności gospodarczej. Są one raczej dobrze oceniane przez tę grupę ekspertów.

Potencjalni beneficjenci różnych programów wsparcia często nie wiedzą, gdzie się po to wsparcie udać lub też chcą uzyskać wszystkie informacje w jednym miejscu. Nie chcą zatem tracić zbyt wiele czasu i wysiłku na ich szukanie.

W strategiach działania (kraju, województwa czy też miasta) znaleźć można zapisy o przedsiębiorczości i edukacji. Brakuje jednak jednoznacznej oceny tych planów i zamierzeń.

W przypadku instytucji wspierających przedsiębiorczość różnie oceniana jest ich rola. Przed tymi instytucjami stoją jednak liczne wyzwania. Przedsiębiorczość nie powinna być sztucznie kierowana w stronę innowacyjności. Wzorce i sukcesy z innych krajów nie zawsze bowiem sprawdzają się na rodzimym gruncie. Trzeba działania dostosowywać do lokalnych warunków.

Przedsiębiorczość powinna być nauczana na każdym kierunku i roku studiów. Większy nacisk powinno się kłaść również na praktyki. Brakuje bowiem dobrze zorganizowanych praktyk zawodowych, a co gorsza, studenci i absolwenci nie potrafią zastosować zdobytej na studiach wiedzy w praktyce. Praktyki powinny być poprzedzone oraz zakończone testem wiedzy i umiejętności, aby sprawdzać ich przydatność i rzetelność realizacji.

Rozwój szkolnictwa zawodowego powinien stale następować i opierać się o współpracę z pracodawcami. Nowe podstawy kształcenia, wymagające inwestycji w nowe technologie, są niemożliwe do realizacji przez same szkoły i instytucje publiczne. Taką możliwość mają przedsiębiorcy, dlatego też w procesie nauczania powinni brać oni udział w rozwoju technologicznym. Udział pracodawców powinien być dobrowolny oraz poparty odpowiednimi, korzystnymi dla obu stron umowami.

W edukacji przedsiębiorczej nie można pomijać kwestii porażek przedsiębiorców. Warto przy tym wprowadzić przedmiot z pozytywnego myślenia, aby zmienić nastawienie w społeczeństwie na bardziej pozytywne, zaś przed przygotowaniem programów nauczania powinno się odwiedzać przedsiębiorstwa, które prowadzą działalność związaną z danym kierunkiem kształcenia, żeby odpowiadać jak najlepiej na potrzeby rynku.

W obszarze nauki nadal istotnym problemem jest współpraca z przedsiębiorcami, którzy niechętnie wypowiadają się w ankietach. Chcą dostosować uczniów do swoich potrzeb, ale niechętnie przy tym współpracują. Co więcej, szkoły nie są

w stanie dostosowywać się szybko do ich potrzeb. Lepiej mogą to zrobić urzędy pracy czy centra kształcenia poprzez szybkie doszkalanie.

Na czwartym panelu wypowiadali się specjaliści pracujący w instytucjach otoczenia biznesu. Do instytucji tego typu zgłasza się wielu zainteresowanych ze swoimi problemami. Są to głównie prośby o doradztwo, pozyskanie środków finansowych, wyjaśnienie sprzedaży przez Internet, przygotowanie umów i bezpieczeństwo firmy. Przedsiębiorcy zgłaszają się przy tym do różnych instytucji z różnymi problemami. Młodszy przedsiębiorcy często zapominają o tym, że swój pomysł muszą nie tylko rozwijać, ale przede wszystkim sprzedać. Zachowania różnych grup przedsiębiorców określono jako z reguły takie same, ale już problemy jako inne. Przedsiębiorcy za późno często przychodzą do IOB po wsparcie, tj. gdy już coś źle zrobili przez swoją niewiedzę i kiedy szukają ratunku. Częstym problemem jest bowiem brak pieniędzy i brak wiedzy czy umiejętności (tych elementarnych).

Przedsiębiorcom brakuje otwartości, zdolności współpracy, zaufania, skutecznej komunikacji, kreatywności i nieszablonowego myślenia. Duża liczba pomysłów przez to upada lub nigdy nie zostaje podjęta próba ich realizacji. Co więcej, przedsiębiorcy wykazują obawę przed pokazaniem własnej firmy uczniom i społeczeństwu.

Przedsiębiorcy zaczynający działalność po raz pierwszy są bardziej pokorni, zaś dojrzały przedsiębiorcy często chcą, żeby ktoś za nich zrealizował, sprzedał ich pomysły.

Różnie oceniono poszczególne formy wsparcia rozwoju przedsiębiorczości, jednak warto wspomnieć, że dotacje oceniono negatywnie, zaś kredyty ze względu na to, że nie udziela się ich start-upowcom, budzą sprzeciw samych przedsiębiorców. Programy oferowane przez władze nie pozwalają na ewoluowanie, elastyczne dostosowanie do tego, co dzieje się na rynku. Nadmiernie wierzy się w planowanie, co w dynamicznie zmiennym otoczeniu jest bardzo ryzykowne. Dodatkowo powinna być mniejsza formalizacja w programowaniu, mniejsze opieranie się na ideologii Unii Europejskiej, niedostosowanej do warunków Polski.

Odniesiono się również do polityki rynku pracy. Trzeba, żeby ludzie chcieli pracować i trzeba dać im pracę – to prosty mechanizm. Przekazywanie środków społeczeństwu za nic nie rozwiąże problemów, ale rozleniwi, zamiast motywować. Dawanie środków finansowych firmom, np. szkoleniowych, wspiera jedynie te firmy. Powinna panować logika interwencji, której niestety brak. Formy wsparcia funkcjonowałyby lepiej, gdyby nagradzały sukces przedsiębiorców, tak jak np. odpisy podatkowe do wartości poniesionej inwestycji.

Większość uczestników panelu negatywnie oceniła nastawienie na działalność B+R, gdyż lokalny (krajowy) rynek nie jest jeszcze na to gotowy. Przedsiębiorcy wykonujący proste działalności nie powinni być zmuszani do innowacji. Lepszym pomysłem byłby import innowacji i technologii z zagranicy, gdyż przenosi się to, co faktycznie jest potrzebne (nie wymyśla się nowości na siłę). Jest to przy tym rozwiązanie tańsze i szybsze niż wytworzenie takiej technologii w kraju.

Edukacja przedsiębiorcza zaczyna się już w domu, następnie powinna być na poszczególnych etapach systemu edukacji rozwijana. Zaczynając od kształtowania cech i umiejętności, przechodzi się do przekazywania wiedzy. Cechy przedsiębiorcze powinni wykazywać też pracownicy.

Istotne jest też edukowanie rodziców, by się przekonali do nauki zawodu przez ich dzieci oraz do rozwoju w kierunku przedsiębiorczości. To rodzice często podejmują za swoje dzieci decyzje dotyczące ścieżki kariery.

Rolą IOB w edukacji jest włączanie się w ten proces w sposób zorganizowany, otwarty i ciągły. Również w nawiązywaniu współpracy nauczycieli i rodziców z przedsiębiorcami. IOB powinno uzupełniać te luki, których w systemie edukacji nie udało się dostarczyć.

Media powinny wspomóc kreowanie pozytywnego wizerunku przedsiębiorców, a nie szukać sensacji w nagłaśnianiu negatywnych sytuacji, które są marginalne. Gospodarka stanowi wspólne dobro, które należy pokazywać i promować w społeczeństwie.

Elementy kreowania postaw przedsiębiorczych powinny być wplecione w każdy realizowany przedmiot nauczania, zaś wiedza uzyskana od osób, które bezpośrednio (w praktyce) zajmują się daną dziedziną, jest cenniejsza. Działaniem zwiększającym liczbę przedsiębiorców może być praktyczny przedmiot, taki jak „inkubator przedsiębiorczości”, polegający na zakładaniu własnej działalności w inkubatorze.

Na piątym panelu spotkali się badacze przedsiębiorczości reprezentujący różne obszary nauki. W pierwszej kolejności stwierdzili oni, że często te same metody badawcze i narzędzie stosowane są w badaniu przedsiębiorczości w różnych dyscyplinach nauki. Jednak są one używane w różnym zakresie i obejmują inne ujęcia problemowe i aspekty przedsiębiorczości.

Na świecie stosuje się głównie jakościowe metody badań, następnie mieszane (jakościowe + ilościowe), a rzadziej metody ilościowe. W Polsce trend jest odwrotny, tj. najczęściej stosuje się metody ilościowe, dopiero później mieszane i jakościowe. Ma to związek m.in. z wysokimi kosztami i trudnościami w realizacji badań jakościowych. Stwierdzono, że przyszłość stanowią badania jakościowe. Coraz bar-

dziej popularne są badania interdyscyplinarne i trudno jest obecnie znaleźć badania bazujące jedynie na jednej dyscyplinie nauki.

W niektórych naukach, oprócz wspólnych metod badawczych, zachodzi również potrzeba stosowania takich metod, które w innych naukach nie są stosowane.

Wspólne badania naukowców z różnych obszarów nauki są trudne do przeprowadzenia, gdyż należy wyznaczyć lidera i oprzeć się bardziej na teoriach bazowych wywiedzionych z jego dziedziny. To powoduje trudności.

W strategiach, dokumentach programowych itd. Znajdują się zapisy o rozwijaniu przedsiębiorczości, ale nie dostrzega się efektów tej kreacji. Nauczycielom oraz osobom przygotowującym programy nauczania brakuje świadomości, czym jest przedsiębiorczość.

Badacze z uczelni wyższych wskazali, że każdy przedmiot, który jest prowadzony na etapie szkolnictwa wyższego, daje szansę rozwoju postaw przedsiębiorczych u młodzieży. Należy w tym celu stosować metody aktywizujące studentów.

Pojawiły się obawy o to, że to nauczycielom akademickim nie chce się przygotowywać do zajęć. Powielają przez wiele lat te same materiały i formuły. Co więcej, nie uczą oni, jak przełożyć teorię w praktykę, czego zdecydowanie chcą studenci.

Ważne są działania skierowane na to, jak wykształcić potencjalnych przedsiębiorców, żeby przyspieszyć ich sukces. Mogą to być badania monitorujące kariery studentów, ze szczególną analizą osób, które założyły własne przedsiębiorstwo. Istotne jest przy tym monitorowanie interdyscyplinarne.

Naukowcy wymieniali w dyskusji obszary edukacji, w które warto inwestować. Są one oparte głównie o umiejętności (w tym miękkie), których trzeba nauczyć studentów. Do aktywowania studentów podczas zajęć sami naukowcy stosują wiele metod, np. dyskusje, prace w grupach, przykłady i studia przypadków, również te przygotowane przez samych studentów.

Również w tej grupie ekspertów negatywnie oceniono aktywność uczelni polegającą na pozyskiwaniu jak największej liczby studentów o coraz niższej jakości, a także przemykanie oczu przez prowadzących zajęcia na ściąganie. W Polsce jest duża potrzeba afiliacji, przez co studenci unikają rywalizacji. Wolą własnym kosztem dać ściągnąć, żeby być lubianym, niż odmówić. Przy takim podejściu wygrywa najgłupszy, a najwięcej traci ten, który jest najmądrzejszy.

Porównując podejście studentów na zajęciach w różnych regionach czy krajach, można wywnioskować, że jest ono odmienne. W Polsce studenci są raczej grupą zamkniętą w sobie, jednak stopień zamknięcia jest inny w różnych regionach.

Ostatnie spotkanie panelowe było poświęcone przedsiębiorczości omawianej w grupie doświadczonych przedsiębiorców z różnych branż. Co ciekawe, mimo

że przedsiębiorcy wskazywali na zbyt mało przykładów przedsiębiorców w polskich rodzinach i za mało zachęt ze strony bliskich czy otoczenia, część z nich uznała, że cechy przedsiębiorcze są wrodzone i nie można ich nabyć. Część przedsiębiorców przyznała zaś, że można te cechy kształtować od małego dziecka.

Niewielu przedsiębiorców korzystało z form rozwoju przedsiębiorczości przed założeniem pierwszej działalności gospodarczej. Trudna w związku z tym była ocena różnych, dostępnych obecnie form wsparcia przedsiębiorczości. Istotne było to, że już mając swoją firmę, przedsiębiorcy szukali możliwości doksztalcenia siebie i swoich pracowników dostosowanych już do potrzeb przedsiębiorstwa. Niektórzy wykazywali się przed założeniem własnej działalności wiedzą zdobytą w czasie studiów, jednak okazywała się ona albo zbyt szczegółowa, albo nieadekwatna do potrzeb. Co ciekawe, w podejmowaniu działania motywowała przedsiębiorców wizja satysfakcji z wykonywanej we własnym przedsiębiorstwie pracy.

Popularna forma wsparcia, jaką są fundusze unijne, okazuje się formą, do której można się łatwo zrazić. Czekanie na fundusze wiąże się z ograniczeniem rozwoju, zaś formę tę określono jako wręcz przecenianą w gospodarce.

Wydawałoby się, że niektóre instrumenty mogą zaburzać konkurencyjność podmiotów gospodarczych, jednak rozwiano te obawy. Tak jak istnieją instrumenty skierowane ku dużym przedsiębiorcom, tak są instrumenty, z których mogą korzystać jedynie początkujący przedsiębiorcy i sektor MŚP.

W procesie edukacji trzeba nauczyć, a nie uczyć i tworzyć tylko kolejne usługi dydaktyczne. Brakuje pełnej informacji np. o studiach podyplomowych, które pomogłyby w podjęciu racjonalnej decyzji o dalszym kształceniu. Brakuje także kształcenia specjalistycznego i zawodowego. Większość przedsiębiorców-panelistów oparło firmy na swoich umiejętnościach i kwalifikacjach, stąd też kształcenie zawodowe jest istotne zarówno w przygotowywaniu do pracy potencjalnych pracowników, jak i przedsiębiorców.

Zwrócono uwagę na to, że powinna być osoba skierowana do obsługi danego przedsiębiorcy w poszczególnych urzędach, a najlepiej by było, gdyby była jedna instytucja obsługująca przedsiębiorców. Ograniczyłoby to czas poświęcany na formalności.

Tak jak specjaliści z innych grup, tak i sami przedsiębiorcy wskazali na problem przedsiębiorców ze wzajemnym zaufaniem i poczuciem etyki, które są niezbędne w rozwijaniu współpracy. Kształtując te cechy w społeczeństwie, z czasem przedsiębiorcy będą bardziej chętni do wymiany myśli i podejmowania wspólnych działań.

W obecnym systemie brakuje nie tylko współpracy między przedsiębiorcami, ale i między przedsiębiorcami a uczelniami, zwłaszcza w sprawie praktyk. Studenci muszą sami ich szukać, co okazuje się bardzo trudne. Przedsiębiorcy biorący udział w panelu byli bardzo otwarci na praktykantów, mimo świadomości licznych braków w przygotowaniu młodzieży do ich odbycia. Warto byłoby utworzyć uczelniane centra zajmujące się organizacją odpowiednich miejsc do odbycia praktyk. Zaś programy praktyk nie powinny być narzucane przez uczelnie, ale wypracowane wspólnie z pracodawcami, którzy zatrudniają czy też potrzebują osób o danym profilu wykształcenia.

Przyjmując praktykanta, ale i rozmawiając i słuchając własnych pracowników, wiele się można nauczyć i dowiedzieć. Są to inne spojrzenia na funkcjonowanie poszczególnych stanowisk i procesów w firmie, których właściciel nie musi być świadomy.

Dodatkowo należy umożliwić studentom pracę podczas studiów. Nie wolno ograniczać w nich pracowitości, gdyż mimowolnie przyczynia się to do kształtowania w nich negatywnych cech postawy bezrobotnego. Niezależnie do tego, czy to uczelnia publiczna czy nie, czy są to studia dzienne czy zaoczne, student powinien mieć możliwość pracy i zarobkowania. Uczelnie powinny umożliwiać swoim studentom przenoszenie się między zajęciami, aby dostosować rozkład zajęć do harmonogramu pracy. Niestety, przedsiębiorcy potwierdzili, że usługi edukacyjne są coraz niższej jakości, zaś coraz częściej chodzi jedynie o zatrzymanie odpowiedniej liczby studentów na poszczególnych kierunkach.

Spostrzeżenia dokonane podczas realizacji poszczególnych etapów badania wskazują na konieczność wprowadzenia zmian w systemie edukacji i jego otoczeniu, w programach nauczania, systemie kształcenia, profilach kształcenia oraz postawach osób pracujących w obszarze edukacji – zwłaszcza edukatorów i osób odpowiedzialnych za programy kształcenia i wspierania przedsiębiorczości. Ruch na rzecz kształcenia praktycznego jest słuszny i coraz powszechniejszy. Warto, by za jego postulatami szły konkretne zmiany w działaniu. W rozwoju przedsiębiorczości należy pamiętać o istocie podstaw, jakimi jest rozróżnianie, czym jest przedsiębiorczość, czym postawy przedsiębiorcze, czym zaś działalność gospodarcza, gdyż to warunkuje odpowiednie kształcenie przedsiębiorcze, dostosowane do wieku odbiorców. Postaw przedsiębiorczych należy bowiem uczyć od najmłodszych lat, na każdym przedmiocie nauczania, aż po ostatnie etapy edukacji, zaś zachowania gospodarcze należy wprowadzać stopniowo od momentu gimnazjum. Interdyscyplinarne badania nad zagadnieniami przedsiębiorczości i edukacji są natomiast istotne w podejmowaniu działań prorozwojowych i ewolucji obecnego systemu.

W oparciu o przeprowadzone badania można sformułować rekomendacje skierowane do edukatorów z różnych poziomów kształcenia oraz osób odpowiedzialnych za programy nauczania i politykę kształcenia:

- przedsiębiorczość powinna być nauczana na wszystkich etapach edukacji, zwłaszcza w kontekście kształtowania postaw przedsiębiorczych, które powinno być definiowane szerzej niż jedynie odnoszenie się do postawy przedsiębiorców; powinno odnosić się do postaw aktywnych, otwartych na rozwój osobisty i samorealizację, do wybranych cech charakteru;
- na poziomie szkoły podstawowej edukacja przedsiębiorcza powinna obejmować kształtowanie postawy przedsiębiorczej, a nie wpajanie zachowań gospodarczych;
- od poziomu edukacji gimnazjalnej (bądź ostatnich lat szkoły podstawowej) powoli powinno się wprowadzać wiedzę w zakresie zakładania i prowadzenia własnej działalności gospodarczej;
- wiedzę z obszaru zakładania i prowadzenia własnej działalności gospodarczej należy wprowadzić na każdym kierunku i na każdym stopniu edukacji wyższej;
- nauczyciele powinni posiadać kompetencje w kształtowaniu postaw przedsiębiorczych, które można wykorzystywać na każdym przedmiocie nauczania;
- aktywność prowadzących zajęcia, ich postawa, przekładają się na pracę nauczyciela oraz jego relacje z uczniem, dlatego też należy kształtować postawy przedsiębiorcze również w nauczycielach;
- nauczyciele powinni mieć doświadczenie praktyczne, dlatego też wyjazdy do zakładów pracy powinny być organizowane zarówno dla uczniów, jak i nauczycieli;
- należy skupić się na praktycznym nauczaniu przedmiotów, zawodu i kształtowaniu kwalifikacji u uczniów/studentów, żeby potrafili oni teorię przekształcać w praktykę;
- w szkołach i uczelniach powinny być organizowane dodatkowe formy rozwoju, w tym zajęcia zajmujące się rozwijaniem postaw przedsiębiorczych oraz poszerzaniem wiedzy z obszaru własnej działalności gospodarczej;
- istotnym elementem edukacji są różnorodne, aktywne formy nauczania, należy zatem zadbać, aby ta różnorodność była dla studentów dostępna, należy też zadbać o przepływ informacji o organizowanych przedsięwzięciach;
- podczas zajęć powinno się zadbać o zachęcenie uczniów/studentów do dalszego rozwijania i nieformalnego doksztalcania;

- na poziomie edukacji ponadgimnazjalnej oraz wyższej należy zadbać o profesjonalną realizację praktyk zawodowych – programy praktyk powinny być opracowane we współpracy z praktykami i przedsiębiorcami z danego obszaru działalności (edukacji) oraz powinny być poprzedzone oraz zakończone testem wiedzy i umiejętności;
- ważne jest zapewnianie możliwości pozyskania wiedzy bezpośrednio od praktyków, tj. przedsiębiorców, przedstawicieli wybranych zawodów, pracowników instytucji publicznych czy też pożytku publicznego;
- należy umożliwić uczniom/studentom rozwój kreatywności, dzielenie się własnymi pomysłami oraz realizację własnych pomysłów;
- warto podjąć się monitorowania dalszych losów uczniów i studentów w kontekście podejmowanych przez nich form rozwoju, osiąganych sukcesów zawodowych, podejmowania własnej działalności gospodarczej;
- należy zrezygnować z obecnego podejścia do edukacji nieformalnej i nadawania certyfikatów i kwalifikacji osobom, które zgłoszą się do ośrodków edukacyjnych z prośbą o egzamin w wybranym zakresie, edukacja nieformalna powinna być stymulowana (pobudzana) podczas edukacji formalnej, ale nie może być z nią łączona;
- należy zmienić system punktacji rozwoju naukowego, aby tworzenie podręczników stanowiło bardzo ważny aspekt tego rozwoju; należy również zastanowić się nad periodykami skierowanymi do szerszego grona, grona studentów;
- należy ograniczyć edukację w trybie akademickim na rzecz praktycznego nauczania;
- należy rozważyć wprowadzenie przedmiotu polegającego na zakładaniu i prowadzeniu własnego przedsiębiorstwa w ramach symulacji lub też w ramach Akademickich Inkubatorów Przedsiębiorczości;
- studia doktoranckie powinny być prowadzone jedynie w przypadku realnej możliwości zatrudnienia doktoranta na danej uczelni lub też gdy zostanie podjęta współpraca z dotychczasowym jego pracodawcą;
- otwieranie podobnych kierunków studiów, ale pod innymi nazwami oraz przyjmowanie jak największej liczby studentów powinno być zakazane, również inne działania mogące szkodzić jakości edukacji powinny być ograniczane;
- edukacja przedsiębiorcza powinna zawierać w sobie również informacje o porażkach przedsiębiorców, żeby obraz przedsiębiorcy nie był zafałszowany;
- warto zadbać o rozwój szkolnictwa zawodowego również w oparciu o współpracę z przedsiębiorcami, np. podejmując współpracę w kwestii inwestycji w nowoczesne technologie;

- należy organizować szkolenia i kursy doszkalające w obszarze przedsiębiorczości również dla rodziców młodzieży, ponieważ ta grupa, zwłaszcza na początku wyboru ścieżki kariery, ma znaczący wpływ na decyzje swoich dzieci; budowanie świadomości w tej grupie jest zatem bardzo istotne;
- prowadzący zajęcia muszą stale uaktualniać przekazywaną wiedzę, ale młodzież musi też umieć sama szukać informacji;
- należy wprowadzić większe restrykcje wobec studentów związane ze ściąganiem podczas testów i egzaminów; powinno to być surowo zabronione i powinny być wyciągane konsekwencje; należy kłaść wysoki nacisk na budowanie zaufania społecznego w młodzieży;
- zwłaszcza uczelnie powinny podchodzić bardziej elastycznie do studentów i umożliwić im pracę podczas studiów, tj. jeżeli istnieje możliwość przeniesienia się na zajęcia na inną godzinę lub inny dzień, należy na to pozwalać studentom, żeby nie ograniczać ich chęci do pracy i do działania.

BIBLIOGRAFIA

- Andrzejczyk A., *Formy edukacji sprzyjające kształtowaniu postaw przedsiębiorczych – próba oceny*, „Marketing i Rynek”, 2016, Nr 3 (CD)
- Andrzejczyk A., *Wybrane formy edukacji a kształtowanie postaw przedsiębiorczych młodzieży akademickiej*, „Horyzonty Wychowania” (w druku)
- Athayde R., *Measuring enterprise potential in young people*, “Entrepreneurship Theory and Practice”, 2009 March, Volume 33, Issue 2
- Brzozowski T.T., *Przedsiębiorczość jako postawa wobec innych i świata w kontekście procesu budowania płaszczyzny dla dialogu interdyscyplinarnego. Perspektywa pedagogiczno-kulturowa*, „Przedsiębiorczość – Edukacja”, 2012, Nr 8
- Chen, S., Hsiao, H., Chang, J., Chou, C., Chen, C., Shen, C., *Can the entrepreneurship course improve the entrepreneurial intentions of students?*, “International Entrepreneurship and Management Journal”, 2015, Volume 11, Issue 3,
- Communication from the Commission to The European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and The Committee of the Regions, *Entrepreneurship 2020 Action Plan, Reigniting the entrepreneurial spirit in Europe*, Brussels, 9.1.2013 COM(2012) 795 final
- Education & Training for Entrepreneurship*, http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/promoting-entrepreneurship/education-training-entrepreneurship/index_en.htm, (dostęp: 05.09.2016)
- Education, Audiovisual and Culture Executive Agency. (2016). *Entrepreneurship Education at School in Europe. National Strategies, Curricula and Learning Outcomes*, http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/thematic_reports/135en.pdf (dostęp: 05.09.2016)
- Entrepreneurship Education at School in Europe. National Strategies, Curricula and Learning Outcomes*, http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/thematic_reports/135en.pdf (dostęp: 05.09.2016)
- Gibson S.G., Harris M.L., Mick T.D., Burkhalter T.M., *Comparing the Entrepreneurial Attitudes of University and Community College Students*, “Journal of Higher Education Theory and Practice”, 2011, vol. 11(2)
- Glinka B., Gudkova S., *Przedsiębiorczość*, Wolters Kluwer business, Warszawa 2011

- Hartwell C.A., *Capital Controls and the Determinants of Entrepreneurship*, "Finance a úvěr- Czech Journal of Economics and Finance", 2014, no. 6
- Hytty U., Kuopusjärvi P., *Evaluating and measuring Entrepreneurship and Enterprise Education: Methods, Tools and Practices*, Small Business Institute Business Research and Development Centre, Turku School of Economics and Business Administration, 2004
- INT/573 „Przegląd programu „Small Business Act”, Bruksela, 9 września 2011 r.
- Jamka B., *Potencjał ludzki w rozwoju przedsiębiorczości indywidualnej i korporacyjnej*, Difin, Warszawa 2012
- Jensen T.L., *A holistic person perspective in measuring entrepreneurship education impact. Social entrepreneurship education at the Humanities*. "The International Journal of Management Education", 2014, 12
- Kida G. *Kreowanie postaw przedsiębiorczych studentów w ramach zajęć z forum integracji społeczno-gospodarczej na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II*. „Problemy Zarządzania”, 2012, vol. 10, nr 1 (36), t. 2
- Kłosowski D., Bagiński J., *Przedsiębiorczość i sposoby jej pomiaru*, Gazeta Innowacje, <http://imik.wip.pw.edu.pl/innowacje11/strona7.htm> (dostęp: 05.09.2016)
- Landström H., Harirchi G., Åström F., *Entrepreneurship: Exploring the knowledge base*, "Research Policy", 2012, 41
- McClelland D., *The Achieving Society*, Princeton NJ, 1961
- Mróz T., Siwińska M., *Słownik terminów ogólnej teorii kształcenia*, PWSZ Legnica, Legnica 2013
- Parker S.C., *The Economics of Entrepreneurship*, Cambridge University Press, New York 2009
- Piecuch T., *Przedsiębiorczość. Podstawy teoretyczne*, Wydanie drugie, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2013
- Przedsiębiorczość akademicka. Raport z badania*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2009, <http://www.parp.gov.pl/files/74/81/305/5022.pdf> (dostęp: 05.09.2016)
- Raport z badania Global Entrepreneurship Monitor – Polska 2011*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Technologii Eksploatacji – PIB, Warszawa 2012 <http://www.parp.gov.pl/files/74/81/545/15203.pdf> (dostęp: 05.09.2016)
- Reber A.S., *Słownik psychologii*, I. Kurcz i K. Skarżyńska (red.), Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2000
- Santarek K. (red.), *Transfer technologii z uczelni do biznesu. Tworzenie mechanizmów transferu technologii*, PARP, Warszawa 2008

- Szkolnictwo Wyższe w Polsce, Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, 2013, http://www.nauka.gov.pl/g2/oryginal/2013_07/0695136d37bd577c8ab03acc5c59a1f6.pdf (dostęp: 05.09.2016)
- Wach K., *Edukacja na rzecz przedsiębiorczości wobec współczesnych wyzwań cywilizacyjno-gospodarczych*, „Przedsiębiorczość – Edukacja”, 2013, 9
- Wach K., *Kształtowanie postaw przedsiębiorczych w programach nauczania. Stan obecny i proponowane kierunki zmian*. [w:] P. Wachowiak, M. Dąbrowski, B. Majewski (red.), *Kształtowanie postaw przedsiębiorczych a edukacja ekonomiczna*, Fundacja Promocji i Akredytacji Kierunków Ekonomicznych, Warszawa 2012
- Węclawska D., Zadura-Lichota P., *Wpływ edukacji na postawy przedsiębiorcze i przygotowanie młodych Polaków do prowadzenia działalności gospodarczej*. [w:] *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 2008-2009*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2010, <http://www.parp.gov.pl/files/74/81/380/9282.pdf> (dostęp: 05.09.2016)
- www.mg.gov.pl/files/upload/11938/Prezentacja_PARP.pdf, (dostęp: 05.09.2015)
- www.stat.gov.pl (dostęp: 05.09.2016)
- Wydatki państw członkowskich na edukację pod presją*, European Commission – IP/13/261 21/03/2013, komunikat prasowy, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-13-261_pl.htm (dostęp: 05.09.2016)
- Zimnoch K., *Edukacja jako priorytet polityki społecznej i najważniejszy czynnik rozwoju społecznego*. [w:] Kotlorz D., Rączaszek A. (red.), *Polityka edukacyjna wobec rynku pracy*, Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice 2012

ZAŁĄCZNIK 1

Tabele 112-114 obejmują:

Charakterystykę badanej grupy studentów według ich płci (w %)

Tabela 112.

Płeć, pochodzenie, typ ukończonej szkoły średniej oraz typ uczelni,
do której uczęszcza respondent – według płci respondenta (w %)

Płeć:	Kobiety	Mężczyźni
Wśród ogółu:	1279	725
w %	63,8	36,2
Pochodzenie:	Kobiety	Mężczyźni
wieś	37,5	31,2
miasto	62,5	68,8
Razem:	100,0	100,0
Typ ukończonej szkoły średniej:	Kobiety	Mężczyźni
liceum ogólnokształcące	77,1	57,0
liceum profilowane	8,9	5,4
technikum	13,8	37,6
inne	0,2	0,0
Razem:	100,0	100,0
Typ uczelni:	Kobiety	Mężczyźni
publiczna	87,3	83,3
niepubliczna	12,7	16,7
Razem:	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 113.

Grupa kierunku studiów, tryb, stopień i podejmowanie drugiego kierunku studiów – według płci respondenta (w %)

L.p.	Grupa kierunków studiów	Kobiety	Mężczyźni
1.	Grupa nauka	7,7	10,6
2.	Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	32,3	24,6
3.	Grupa nauki humanistyczne i sztuka	8,2	5,0
4.	Grupa zdrowie	20,0	7,3
5.	Grupa technika, przemysł i budownictwo	10,3	30,6
6.	Grupa usługi	7,4	12,4
7.	Grupa kształcenie	13,2	5,5
8.	Grupa rolnictwo	0,9	4,0
Razem:		100,0	100,0
	Tryb studiów:	Kobiety	Mężczyźni
	stacjonarne	69,0	61,9
	niestacjonarne	31,0	38,1
	Razem:	100,0	100,0
	Stopień studiów:	Kobiety	Mężczyźni
	pierwszy	61,5	72,4
	drugi	24,5	18,8
	jednolite MGR	14,0	8,8
	Razem:	100,0	100,0
	Drugi kierunek studiów:	Kobiety	Mężczyźni
	tak	19,1	17,8
	nie	80,9	82,2
	Razem:	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 114.

Posiadanie przez rodziców respondenta własnej działalności gospodarczej,
własnej działalności rolnej – według płci respondenta (w %)

Rodzice (lub jedno z rodziców) posiadają/posiadali własną działalność gospodarczą	Kobiety	Mężczyźni
Tak	36,0	37,7
Nie	64,0	62,3
Razem:	100,0	100,0
Rodzice (lub jedno z rodziców) posiadają/posiadali własne gospodarstwo rolne	Kobiety	Mężczyźni
Tak	35,8	32,8
Nie	64,2	67,2
Razem:	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabele 115-117 obejmują:

Charakterystykę badanej grupy studentów według ich pochodzenia (w %)

Tabela 115.

Pochodzenie, płeć, typ ukończonej szkoły średniej oraz typ uczelni,
do której uczęszcza respondent – według pochodzenia respondenta (w %)

Pochodzenie	Wieś	Miasto
Wśród ogółu	705	1299
w %	35,2	64,8
Płeć	Wieś	Miasto
kobiety	67,9	61,6
mężczyźni	32,1	38,4
Razem:	100,0	100,0
Typ szkoły średniej	Wieś	Miasto
liceum ogólnokształcące	64,0	73,0
liceum profilowane	7,4	7,8
technikum	28,6	19,0
inne	0,0	0,2
Razem:	100,0	99,8

Typ uczelni	Wieś	Miasto
publiczne	87,2	85,1
niepubliczne	12,8	14,9
Razem:	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 116.

Grupa kierunku studiów, tryb, stopień i podejmowanie drugiego kierunku studiów – według pochodzenia respondenta (w %)

L.p.	Grupa kierunków studiów	Wieś	Miasto
1.	Grupa nauka	8,2	9,1
2.	Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	26,4	31,2
3.	Grupa nauki humanistyczne i sztuka	6,7	7,2
4.	Grupa zdrowie	14,8	15,8
5.	Grupa technika, przemysł i budownictwo	19,4	16,6
6.	Grupa usługi	11,6	7,9
7.	Grupa kształcenie	8,8	11,3
8.	Grupa rolnictwo	4,1	0,9
Razem:		100,0	100,0
	Tryb studiów	Wieś	Miasto
	stacjonarne	67,4	66,0
	niestacjonarne	32,6	34,0
	Razem:	100,0	100,0
	Stopień studiów	Wieś	Miasto
	pierwszy	72,2	61,8
	drugi	19,0	24,3
	jednolite MGR	8,8	13,9
	Razem:	100,0	100,0
	Drugi kierunek studiów	Wieś	Miasto
	tak	14,6	20,8
	nie	85,4	79,2
	Razem:	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 117.

Posiadanie przez rodziców respondenta własnej działalności gospodarczej,
własnej działalności rolnej – według pochodzenia respondenta (w %)

Rodzice (lub jedno z rodziców) posiadają/posiadali własną działalność gospodarczą	Wieś	Miasto
Tak	39,3	35,1
Nie	60,7	64,9
Razem:	100,0	100,0
Rodzice (lub jedno z rodziców) posiadają/posiadali własne gospodarstwo rolne	Wieś	Miasto
Tak	68,4	16,5
Nie	31,6	83,5
Razem:	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabele 118-120 obejmują:

Charakterystykę badanej grupy studentów według ukończonej przez nich szkoły średniej (w %)⁵⁸

Tabela 118.

Typ ukończonej szkoły średniej, płeć, pochodzenie oraz typ uczelni, do której uczęszcza respondent – według ukończonej szkoły średniej respondenta (w %)

Ukończona szkoła średnia	Liceum ogólnokształcące	Liceum profilowane	Technikum	Inne
Wśród ogółu	1399	153	449	3
w %	69,8	7,6	22,4	0,2
Płeć:	Liceum ogólnokształcące	Liceum profilowane	Technikum	
kobiety	70,5	74,5	39,2	
mężczyźni	29,5	25,5	60,8	
Razem:	100,0	100,0	100,0	

⁵⁸ Ze względu na niską liczebność grupy studentów będących po szkole średniej nie ujęto tej grupy w dalszych analizach. Takie działanie powoduje również to, że w niektórych analizach suma danych grup nie sumuje się do 100%.

Pochodzenie:	Liceum ogólnokształcące	Liceum profilowane	Technikum
wieś	32,2	34,0	45,0
miasto	67,8	66,0	55,0
Razem:	100,0	100,0	100,0
Typ uczelni:	Liceum ogólnokształcące	Liceum profilowane	Technikum
publiczne	90,6	64,7	78,2
niepubliczne	9,4	35,3	21,8
Razem:	100,0	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 119.

Grupa kierunku studiów, tryb, stopień i podejmowanie drugiego kierunku studiów – według ukończonej szkoły średniej respondenta (w %)

L.p.	Grupa kierunków studiów	Liceum ogólnokształcące	Liceum profilowane	Technikum
1.	Grupa nauka	8,8	3,9	10,5
2.	Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	28,8	31,4	31,2
3.	Grupa nauki humanistyczne i sztuka	8,4	5,9	2,7
4.	Grupa zdrowie	19,2	13,7	4,2
5.	Grupa technika, przemysł i budownictwo	16,6	15,7	21,4
6.	Grupa usługi	7,0	10,5	15,6
7.	Grupa kształcenie	10,1	17,6	9,1
8.	Grupa rolnictwo	1,1	1,3	5,3
Razem:		100,0	100,0	100,0
	Tryb studiów:	Liceum ogólnokształcące	Liceum profilowane	Technikum
	stacjonarne	74,6	45,1	48,3
	niestacjonarne	25,4	54,9	51,7
	Razem:	100,0	100,0	100,0
	Stopień studiów:	Liceum ogólnokształcące	Liceum profilowane	Technikum
	pierwszy	61,1	61,5	80,4
	drugi	23,0	32,0	17,4
	jednolite MGR	15,9	6,5	2,2
	Razem:	100,0	100,0	100,0

	Drugi kierunek studiów:	Liceum ogólnokształcące	Liceum profilowane	Technikum
	tak	20,2	22,9	12,0
	nie	79,8	77,1	88,0
	Razem:	100,0	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 120.

Posiadanie przez rodziców respondenta własnej działalności gospodarczej,
własnej działalności rolnej – według ukończonej szkoły średniej respondenta (w %)

Rodzice (lub jedno z rodziców) posiadają/posiadali własną działalność gospodarczą	Liceum ogólnokształcące	Liceum profilowane	Technikum
Tak	38,1	30,1	34,3
Nie	61,9	69,9	65,7
Razem:	100,0	100,0	100,0
Rodzice (lub jedno z rodziców) posiadają/posiadali własne gospodarstwo rolne	Liceum ogólnokształcące	Liceum profilowane	Technikum
Tak	32,2	37,3	41,9
Nie	67,8	62,7	58,1
Razem:	100,0	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabele 121-123 obejmują:

**Charakterystykę badanej grupy studentów według przyporządkowania
realizowanego kierunku studiów do grupy kierunków studiów (w %)**

Tabela 121.

Grupa kierunku studiów, płeć, pochodzenie, typ ukończonej szkoły średniej oraz typ uczelni, do której uczęszcza respondent – według grupy kierunków studiów (w %)

L.p.	Grupa kierunków studiów				
1.	Grupa nauka	8,8			
2.	Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	29,5			
3.	Grupa nauki humanistyczne i sztuka	7,0			
4.	Grupa zdrowie	15,4			
5.	Grupa technika, przemysł i budownictwo	17,6			
6.	Grupa usługi	9,2			
7.	Grupa kształcenie	10,4			
8.	Grupa rolnictwo	2,1			
Razem:		100,0			
L.p.	Grupa kierunków studiów	Kobiety	Mężczyźni	Razem	
1.	Grupa nauka	56,25	43,75	100,00	
2.	Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	69,90	30,10	100,00	
3.	Grupa nauki humanistyczne i sztuka	74,50	25,50	100,00	
4.	Grupa zdrowie	82,80	17,20	100,00	
5.	Grupa technika, przemysł i budownictwo	37,10	62,90	100,00	
6.	Grupa usługi	51,10	48,90	100,00	
7.	Grupa kształcenie	80,90	19,10	100,00	
8.	Grupa rolnictwo	29,30	70,70	100,00	
L.p.	Grupa kierunków studiów	Wieś	Miasto	Razem	
1.	Grupa nauka	33,0	67,0	100,0	
2.	Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	31,5	68,5	100,0	

3.	Grupa nauki humanistyczne i sztuka	33,3	66,7	100,0	
4.	Grupa zdrowie	33,7	66,3	100,0	
5.	Grupa technika, przemysł i budownictwo	38,8	61,2	100,0	
6.	Grupa usługi	44,6	55,4	100,0	
7.	Grupa kształcenie	29,7	70,3	100,0	
8.	Grupa rolnictwo	70,7	29,3	100,0	
L.p.	Grupa kierunków studiów	Liceum ogólnokształcące	Liceum profilowane	Technikum	Razem
1.	Grupa nauka	69,9	3,4	26,7	100,0
2.	Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	68,2	8,1	23,7	100,0
3.	Grupa nauki humanistyczne i sztuka	83,7	6,4	8,5	98,6
4.	Grupa zdrowie	87,1	6,8	6,1	100,0
5.	Grupa technika, przemysł i budownictwo	65,7	6,8	27,2	99,7
6.	Grupa usługi	53,3	8,7	38,0	100,0
7.	Grupa kształcenie	67,5	12,9	19,6	100,0
8.	Grupa rolnictwo	36,6	4,9	58,5	100,0
L.p.	Grupa kierunków studiów	Publiczne	Niepubliczne	Razem	
1.	Grupa nauka	98,3	1,7	100,0	
2.	Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	82,9	17,1	100,0	
3.	Grupa nauki humanistyczne i sztuka	96,5	3,5	100,0	
4.	Grupa zdrowie	91,3	8,7	100,0	
5.	Grupa technika, przemysł i budownictwo	96,9	3,1	100,0	
6.	Grupa usługi	75,0	25,0	100,0	
7.	Grupa kształcenie	67,5	32,5	100,0	
8.	Grupa rolnictwo	46,3	53,7	100,0	

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 122.

Podjęmowanie drugiego kierunku studiów – według grupy kierunków studiów (w %)⁵⁹

L.p.	Grupa kierunków studiów	Drugi kierunek studiów
1.	Grupa nauka	14,8
2.	Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	22,7
3.	Grupa nauki humanistyczne i sztuka	27,0
4.	Grupa zdrowie	16,8
5.	Grupa technika, przemysł i budownictwo	13,6
6.	Grupa usługi	13,6
7.	Grupa kształcenie	21,5
8.	Grupa rolnictwo	12,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 123.

Posiadanie przez rodziców respondenta własnej działalności gospodarczej, własnej działalności rolnej – według grupy kierunków studiów (w %)

L.p.	Grupa kierunków studiów	Rodzice posiadający własną działalność gospodarczą	Rodzice posiadający własne gospodarstwo rolne
1.	Grupa nauka	42,0	30,7
2.	Grupa nauki społeczne, gospodarka i prawo	34,3	33,0
3.	Grupa nauki humanistyczne i sztuka	27,7	29,8
4.	Grupa zdrowie	42,4	30,1
5.	Grupa technika, przemysł i budownictwo	35,1	37,1
6.	Grupa usługi	39,1	45,1
7.	Grupa kształcenie	33,0	32,5
8.	Grupa rolnictwo	51,2	73,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

⁵⁹ Trybu i stopnia realizowanych studiów nie podano ze względu na to, że mogłoby to ułatwić identyfikację respondenta.

Tabele 124-126 obejmują:

Charakterystykę badanej grupy studentów według trybu studiów (w %)

Tabela 124.

Tryb studiów, płeć, pochodzenie, typ ukończonej szkoły średniej oraz typ uczelni, do której uczęszcza respondent – według trybu studiów respondenta (w %)

Tryb studiów	Stacjonarne	Niestacjonarne
Wśród ogółu	1332	672
w %	66,5	33,5
Płeć	Stacjonarne	Niestacjonarne
kobiety	66,3	58,9
mężczyźni	33,7	41,1
Razem:	100,0	100,0
Pochodzenie	Stacjonarne	Niestacjonarne
wieś	35,7	34,2
miasto	64,3	65,8
Razem:	100,0	100,0
Typ szkoły średniej	Stacjonarne	Niestacjonarne
liceum ogólnokształcące	78,4	52,8
liceum profilowane	5,2	12,5
technikum	16,3	34,5
inne		
Razem:	99,9	99,8
Typ uczelni	Stacjonarne	Niestacjonarne
publiczne	97,0	63,8
niepubliczne	3,0	36,2
Razem:	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 125.

Podjęmowanie drugiego kierunku studiów – według trybu studiów respondenta (w %)⁶⁰

Drugi kierunek studiów:	Stacjonarne	Niestacjonarne
tak	15,7	24,4
nie	84,3	75,6
Razem:	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 126.

Posiadanie przez rodziców respondenta własnej działalności gospodarczej,
własnej działalności rolnej – według trybu studiów respondenta (w %)

Rodzice (lub jedno z rodziców) posiadają/posiadali własną działalność gospodarczą	Stacjonarne	Niestacjonarne
Tak	38,7	32,4
Nie	61,3	67,6
Razem:	100,0	100,0
Rodzice (lub jedno z rodziców) posiadają/posiadali własne gospodarstwo rolne	Stacjonarne	Niestacjonarne
Tak	35,1	33,9
Nie	64,9	66,1
Razem:	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

⁶⁰ Kierunku i stopnia realizowanych studiów nie podano ze względu na to, że mogłoby to ułatwić identyfikację respondenta.

Tabele 127-129 obejmują:

Charakterystykę badanej grupy studentów według stopnia studiów (w %)

Tabela 127.

Stopień studiów, płeć, pochodzenie, typ ukończonej szkoły średniej oraz typ uczelni, do której uczęszcza respondent – według stopnia studiów respondenta (w %)

Stopień studiów	Pierwszy	Drugi	Jednolite MGR
Wśród ogółu	1312	449	243
w %	65,5	22,4	12,1
Płeć	Pierwszy	Drugi	Jednolite MGR
kobiety	60,0	69,7	73,7
mężczyźni	40,0	30,3	26,3
Razem:	100,0	100,0	100,0
Pochodzenie	Pierwszy	Drugi	Jednolite MGR
wieś	38,8	29,8	25,5
miasto	61,2	70,2	74,5
Razem:	100,0	100,0	100,0
Typ szkoły średniej	Pierwszy	Drugi	Jednolite MGR
liceum ogólnokształcące	65,1	71,7	91,8
liceum profilowane	7,2	10,9	4,1
technikum	27,5	17,4	4,1
Razem:	99,8	100,0	100,0
Typ uczelni	Pierwszy	Drugi	Jednolite MGR
publiczne	86,3	81,5	91,8
niepubliczne	13,7	18,5	8,2
Razem:	100,0	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 128.
 Podejmowanie drugiego kierunku studiów –
 według stopnia studiów respondenta (w %) ⁶¹

Drugi kierunek studiów	Pierwszy	Drugi	Jednolite MGR
Tak	13,5	31,0	23,5
Nie	86,5	69,0	76,5
Razem:	100,0	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 129.
 Posiadanie przez rodziców respondenta własnej działalności gospodarczej,
 własnej działalności rolnej – według stopnia studiów respondenta (w %)

Rodzice (lub jedno z rodziców) posiadają/posiadali własną działalność gospodarczą	Pierwszy	Drugi	Jednolite MGR
Tak	37,9	29	43,6
Nie	62,1	71	56,4
Razem:	100,0	100,0	100,0
Rodzice (lub jedno z rodziców) posiadają/posiadali własne gospodarstwo rolne	Pierwszy	Drugi	Jednolite MGR
Tak	38,1	30,1	25,1
Nie	61,9	69,9	74,9
Razem:	100,0	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

⁶¹ Kierunku i trybu realizowanych studiów nie podano ze względu na to, że mogłoby to ułatwić identyfikację respondenta.

Tabele 130-131 obejmują:

**Charakterystykę badanej grupy studentów według podejmowania
drugiego (kolejnego) kierunku studiów (w %)**

Tabela 130.

Podejmowanie drugiego (kolejnego) kierunku studiów, płeć, pochodzenie,
typ ukończonej szkoły średniej oraz typ uczelni, do której uczęszcza respondent –
według podejmowania drugiego kierunku studiów przez respondenta (w %)

Drugi kierunek	Tak	Nie
Wśród ogółu	373	1631
w %	18,6	81,4
Płeć	Drugi kierunek	
kobiety	65,4	
mężczyźni	34,6	
Razem:	100,0	
Pochodzenie	Drugi kierunek	
wieś	27,6	
miasto	72,4	
Razem:	100,0	
Typ szkoły średniej	Drugi kierunek	
liceum ogólnokształcące	75,6	
liceum profilowane	9,4	
technikum	14,5	
inne		
Razem:	99,5	
Typ uczelni	Drugi kierunek	
publiczne	84,7	
niepubliczne	15,3	
Razem:	100,0	

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Tabela 131.

Posiadanie przez rodziców respondenta własnej działalności gospodarczej,
własnej działalności rolnej – według podejmowania drugiego kierunku studiów
przez respondenta (w %)

Rodzice (lub jedno z rodziców) posiadają/posiadali własną działalność gospodarczą	Drugi kierunek
Tak	36,2
Nie	63,8
Razem:	100,0
Rodzice (lub jedno z rodziców) posiadają/posiadali własne gospodarstwo rolne	Drugi kierunek
Tak	25,7
Nie	74,3
Razem:	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

